

સત્યજીત રામ

૧૯૧૨-૧૯૧૩

૧૯૧૨-૧૯૧૩

સત્યજીત રામ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલય

[ગુજરાતી કૌટુંબીક વિભાગ]

અનુક્રમિક ૨૩ ૧૬૬ નિમન ૨.૮.

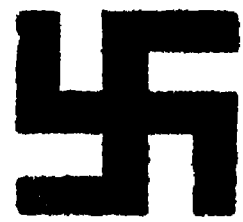
મંથનામ કુળાનું ૨-૫૫

વર્ગિક ૬ - : ૨

કલ્પાનું સ્વપ્ન

અને બીજાં નાટકો

ડૉ. મંજુલાલ જમનારામ દવે

પ્રકાશક

સૌ. પુષ્પલતા રંજિતલાલ પંડ્યા

૧૯૪૦

મુંબઈ

કિં. ૨-૮-૦

પ્રકાશક
સૌ. પુષ્પલતા રંજિતલાલ પંડ્યા
બાબુલનાથ રોડ, ચોપાટી મુંબઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૩૧૬૬
પહેલી આવૃત્તિ

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન

મુદ્રક: પીરોજશાહ ખરશેદજી, યુનિયન પ્રેસ,
નં. ૮૧, હોમજી સ્ટ્રીટ, એલફીન્સ્ટન સર્કલ,
કોટ, મુંબઈ.

અ • તુ • ઠ • મ

પૃષ્ઠ

યુરોપીય નાટ્યો	
કલાનું સ્વરૂપ	૧
ચન્દ્રાવલી	૩૩
અણ્ણીકું આગમન	૭૧
હૃદય ત્રિપુટી	૧૦૧
શિરિન અને ફરહાદ	૨૧૩

લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

ડાકધર (નાટક)

સમપર્ણમ્ (ખંડ કાવ્ય)

હવે પછી પ્રગટ થનારાં

વીરા અને બીજાં નાટકો

પ્રણયવીણા (ગદ્ય કાવ્યો)

ટાગોર અને અન્ય લેખો

પયગંબર

પ્રેમલ સૌન્દર્ય ઝગતા તેના આત્માને, જેણે ટાગોર,
ચીટ્સ તથા મેટલિંગ્કમાં ઉંડેરાં સંજ્ઞાત્મક
લક્ષ્યદૃષ્ટાનાં પરમ દર્શન ઝીલેલ

યુરોપીય નાટ્યો

એક દૃષ્ટિપાત

યુરોપીય નાટ્યનાં વૃદ્ધિ તેમ વિકાસ પરત્વે દૃષ્ટિ દાળતાં સામાન્યતઃ ચાર મહાન યુગ પ્રતીત થયા વિના નથી રહેતા. પહેલો ગ્રીક (વા પેરીકલીયન) યુગઃ બીજો ઇંગ્લીશ (વા ઇલીઝાબેથન) યુગઃ ત્રીજો ફ્રેન્ચ (વા મહાન તુર્ક) યુગઃ ચતુર્થો અર્વાચીન (વા આંતર રાષ્ટ્રીય) યુગ.

ગ્રીક યુગના નાટ્યપ્રણેતાઓમાં મુખ્યત્વે ઇસ્કાલસ, સોફોકલીસ, યુરીપીડીસ સમા દરબુરસપ્રધાન પ્રયોગોના આલેખકા, તથા એરીસ્ટોફીનસ સમા હાસ્યરસપ્રધાન પ્રયોગોના આદરનારાઓ દૃષ્ટિએ તરી રહે છે. સારાં ચ હોમરનાં કવિત્વક ને ઓડીસી સમાં વિરાટ કાવ્યોના ચિન્તનભાર એ નાટ્યોમાં પથરાયલા જણાઈ આવે છે, એ જોટલું સત્ય છે તેટલુંજ માંહ્ય સમસ્ત ગ્રીક પરિસ્થિતિ ધાર્મિક, તાર્ત્વિક, સામાજિક એ સર્વનાં મૂળ પણ પથરાયલાં માલૂમ પડી રહે છે. તત્ત્વવેત્તા સોક્રેટીસનાં તાર્ત્વિક મંતવ્યોને પ્રદસન રૂપે યોજનાર ને તેને મૂખશીરોમણી રૂપે દાખવનાર નાટ્યકાર પણ એ સમયના એથેનીઅન લોક સમૂહ વચ્ચે હોય છે, ને તે વિનાશકા, વિનાસકાચ, વિનાસયે.

ઓગણીસમી સદીમાં શેલીએ જ્યારે અદ્ભુત નિજ

નાટ્યપ્રયોગ “પ્રોમીથીઅસ અનૂબાઉન્ડ” આરંભ્યો ત્યારે તે પોતે તેના આમુખમાં આલેખે છે તેમ ગ્રીક નાટ્યકવિ ઇસ્કીલસનો “પ્રોમીથીઅસ બાઉન્ડ” તેના સમક્ષ તરતો હતો; પરંતુ પોતે તો તે કાળના ફ્રેન્ચવિપ્લવની મહામંત્રણાઓ જીતેલો હોઈ સમાનતા, ભ્રાતૃત્વ, ને સ્વાતંત્ર્યના રણકારે તે મહાન નાટ્ય નિર્મા રહે છે, તથા ગ્રીક ગ્રંથકારે જે પ્રમાણે માનવ વિડંબક જ્યુપીટર તથા માનવદુઃખભંજક પ્રોમીથીઅસ વચ્ચે સુલેહ પાથરેલ તે પ્રણાલી લગ્ન એ ઉભયને નિત્યના પરસ્પર વિરોધી રૂપે દાખવી રહે છે: અને કહે છે કષ્ટદાતા દેવ તથા કષ્ટવિહારક પ્રોમીથીઅસ કદીય એકમેક સંગે ઉભીજ ન શકે. અને તે સાવ સાચું છે: કારણ શેલી માનવકલ્પ્યા દેવને નહોતો માની શકેલ; તેને મન તો પ્રોમીથીઅસજ એક વિરલ વિભૂતિ હતી જે માનવસંસ્કૃતિને જગત્માં વિદરતી કરી રહેલ, ને માનવ સૌમ્ય તેમ માનવ-કલ્યાણનાં અગોચર બીજ વાવી રહેલ. આવી પરિસ્થિતિમાં શેલી એક માનવશત્રુ ને બીજો માનવમિત્ર એ બન્નેનાં સમાધાન ન થોજ શકે એ યોગ્યજ ગણાય.

આજ પ્રમાણે મિલ્ટન કવિના નાટ્ય પ્રયોગો (જે બેજ છે-કોમસ મારકરૂપે, તથા મેમસન, એગોનિસ્ટીસ) પર વસ્તુતઃ સોફોકલીસ તથા યુરિપિડીસની છાયા પડેલ નીરખી આવશે. આ છાયાઓ વધારે તેમના વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં તો ફ્રેન્ચ નાટ્ય-યુગમાં રાસીનકૃતિ નાટ્યાવલિમાં સવિશેષ જણાઈ રહેશે. પરંતુ સૌથી હિંદુ ને ગદ્યનતમ ઋણ તો આજના નાટ્યકારોને શિર એ એથીઅન નાટ્યકવિઓનું એકજ કાફી શકાય ને તે એકાંકી નાટ્યપ્રયોગની રચના. યુરિપીડીસનો એક નાટ્યપ્રયોગ તો આપણા સાહિત્યમાં ય ક્યારનો પ્રવેશ

પામી ચૂક્યો છે.* હું તો ઈચ્છું કે બદકે આ નાટ્યકારના બધાજ પ્રયોગો આપણા સાહિત્યમાં ઉતારાય. કારણ કવિ-કુલગુરુ કાલિદાસના પૂરોગામી કવિશ્રી ભાસની જેમ એકાંકી નાટ્યોના આ સખળ પ્રયોગશાસ્ત્રીને ભાગ્યેજ તે વિના આપણે પૂરતો ન્યાય આપી શકશું. યુરીપીડીસ જેટલો વાસ્તવિકતા-ભરપુર નાટ્યકાર છે તેટલોજ તે વાસ્તવિકતાથી પાર ગયેલા ભાવનામય અંશોને ખીલવનાર તેમ બતલાવનાર તરિકે પણ સુશોભી રહે છે.

એરીસ્ટોફેનસ વિષે તો કહેવુંજ શું? બદકે પ્રત્યેક વર્ષે એકસફડે યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો આ સમર્થ પ્રહસન પ્રણેતાને અજબ અજબ અપનાવી રહે છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ તેના સ્વપનાં સર્વ ભાવ તેમ ભાવનાઓને શ્રોતા તેમ દષ્ટા સન્મુખ હુબહુ દાખી રહે છે. મ. અને માદામ ઈસ્કાલીઅસ આજ પણ આપણને આ ચારે નાટ્યકારોના પ્રયોગો પ્રતિવર્ષ પુરાણી ગ્રીસની ભૂમિમાં વસન્ત-ઉત્સવરૂપે પ્રકટાવી રહે છે. સને ૧૯૨૮ની વસન્તઋતુમાં આ ઉલ્લેખના લેખકને ય એ સૂક્ષ્મતમ ગ્રીક સંસ્કૃતિને તેના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપમાં ન્યાળવાનો અદ્ભુત પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલ. અને એ તો સાચુંજ છે કે પ્રોફેસર મરે જેવા ગ્રીક વાક્યમયના મહારથીઓ જ્યાંસુધી તે સાહિત્યને અપનાવી રહેલ છે ત્યાંસુધી ઈસ્કીલસ ને સોફોકલીસ, યુરીપીડીસ ને એરીસ્ટો-

*જુઓ “ગુજરાત” માસિક તથા ત્રિમાસિક ૧૯૨૮-૨૯ નો છેલ્લો તેમ પહેલો અંક: જેમાં “નલિની” નામક નાટિકા યુરિપિડીસના Alcestis નામક પ્રયોગપરથી ઉતારાઈ જણાઈ શકશે.

ફ્રેન્સ યુરોપીય પ્રજાના પ્રાણ સંગે જોવાને તેવાજ પરોવાઈ રહેલ છે, ભલે પછી ગ્રીકલેટીનને સ્થાને પશ્ચિમની યુનિવર્સિટીઓમાં જર્મન ફ્રેન્ચનાં અધ્યયન પ્રવેશાય.

ઇંગ્લીશ વા ઇલિઝાબેથન યુગના નાટ્યપ્રણેતાઓમાં આપણે પ્રથમતઃ શેક્સ્પીઅરના પુરોગામી વા સહગામી એવા ગ્રીન, પીલ્, માર્લો ઇત્યાદિને ગણાવી શકીશું. એ સૌને “યુનિવર્સિટી વીટ્સ” કહેવામાં આવતા-કારણ, તેઓ પ્રાચીનતમ ઓક્સફર્ડ તથા કેમ્બ્રીજના સંસ્કૃતિક્ષરપે જગતા ને લોકસમૂહને જાણવતા. આમાંય ખાસ કરીને માર્લો વિષે તો ઘણુંજ ઘણું લખી શકાય તેમ છે. એ ન હત તો શેક્સ્પીઅર હત ક કેમ તેની શંકા પણ કેટલાક વિદ્વાન વિવેચકો દાખવી રહેલ છે. માર્લોએ અતિ અદ્ય વયે અંગ્રેજી વાક્યમયને નવનવીન નાટ્યભાવોથકી મદવા ને શણગારવા ઓછું નથી આદ્યું. જે ચાર પ્રયોગો આજ એના આપણી સમક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે પ્રત્યેક એક એક સાહિત્ય-આદર્શ સમા સુશોભે છે એમ કાણ નહીં કહી શકે ?—અને એ ચારેમાંથી શેક્સ્પીઅરે કિયું ઓછું પોતાના ઉપયોગમાં લીધેલું છે તે વિષે કાણ નહીં કહી શકે વાર ? શેક્સ્પીઅરનું મહાન ઝાણુ તો માર્લોએ દાખવેલા “Blank Verse” સંબંધીનું કહી શકાશે—પ્રાસાનુપ્રાસ વિહોણા “આયેમ્પીક પેન્ટામિટર”ને જે જે આંગ્લકવિ વા નાટ્યકાર અપનાવી રહેલ છે તે તે સર્વ માર્લોના ઝાણી છે એની ભાગ્યેજ ના પાડી શકાશે—પરંતુ તેમાંય અદ્ભુત શબ્દપ્રયોગ, ચમત્કાર-ભરપુર ધ્વનિસમારંભ, અને અર્થઘન, ભાવધન, ઊવન્ત જવલંત પંચપદી પંક્તિમાળા—એ સર્વ જે શેક્સ્પીઅર ને મિલ્ટનમાં આપણને પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે તે તે સૌ માર્લોએ

અક્ષેપ છે, તે સર્વમાં માર્શોનો આત્મા વિભૂતિવંતો ઝળી રહેલ છે. પરંતુ એ સૌથી પર તો તેનો “ડૉ. ફાઉસ્ટ” ગણી શકાય. આ એકજ નાટ્યે જર્મન મહાકવિ ગટેને આકર્ષેલ તે તેની પાસ અમર કૃતિ ઉપજાવી શકેલ. ઓગણીસમી સદીના યુરોપીય વાઙ્મય પુનરુદ્ધારમાં ગટે તે તેનો નાટ્યપ્રયોગ “ફાઉસ્ટ,” શેલીના “પ્રોમીથીઅસ અનપાઉન્ડ”ની જેમ પ્રખર ભાવ ભજવી રહેલ જણાયા વિના નહીંજ રહે.

યુરોપીય વાઙ્મય પુનરુદ્ધાર, વસ્તુતઃ ઇતિહાસ દાખવે છે તેમ, એકજ વેળા નથી આરંભાયેલ. જેમ પંદરમા શતકમાં ગ્રીકલેટીન સાહિત્યની છાયા યુરોપીય સાહિત્યપર પડી, તેમ અઢારમા શતકમાં પૂર્વીય વાઙ્મય છાયા તેને આવરી રહી તે તે દ્વારા સાહિત્ય યુગમાં દ્વિતીય પુનરુદ્ધાર આરંભાયો, જે પછી ઓગણીસમા શતકમાં ફ્રેન્ચવિપ્લવની માન્યતાઓવડે સર્જાયત્રું સાહિત્ય તૃતીય પુનરુદ્ધારની આગાહી આપી રહ્યું, જે અધુના પ્રવર્તિત ને પ્રચલિત છે. આ તૃતીય યુગમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ ઉપર દાખવી તેમ ગટેની “ડૉ. ફાઉસ્ટ” ગણી શકાશે, જેનો પુરોગામી માર્શો હતો.*

પણ શેકસ્પીઅર માટે તો કહેવુંજ શું ?—એ વિરલ જનદુગર “ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ” સમો સાહિત્યને આંગણે સદાને માટે વિરાજતો નથી શું ? ચાર ચાર તેની પ્રતિભા-જવાહાની પ્રકટ આવલિમાં પણ તે છેક પ્રથમથીજ અનુત્તમ

*જુઓ એફ. એસ. માર્વીન કૃત “વેસ્ટન” સીવીલી-ઝેશન” નામક પુસ્તક તે તેમાંનો “મોડર્ન રેનેસાન્સ” પરનો નિબંધ.

સત્ય, સૌન્દર્ય ને સારસ્યનાં અમૃતપાન નથી પાયાં કરતો શું ? “ શેકસ્પીયર ઇન ધી વર્કશોપ ” એ નામક તેના પ્રારંભક નાટ્યપ્રયોગો પણ શું ઓછા જ્વલંત છે, જેમાં એણે અનેકાનેક પોતાના સમકાલીન નાટકકારો સંગે સહકાર આદરેલ ને તેમનાં નાટ્યોને શોધિતવૃદ્ધિત કરી રહેલ ? “શેકસ્પીયર ઇન ધી વર્કશોપ” એ નામક તેના દ્વિતીય પ્રતિભા-પ્રકાશનમાં પણ તે ઓછો અદ્ભુત દીસે છે, જેમાં તેણે જગત સમસ્તનું અવલોકન કરેલ, ને અજ્ઞ વિભૂતિવંતી ઐતિહાસિક નાટ્યકૃતિઓ સર્જેલ ? “શેકસ્પીયર ઇન ધી વર્કશોપ” નામક તૃતીય તેની પ્રભાપ્રતિભા જગતી નાટ્યાવલિમાં તો તે “યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરો” સમી કીર્તિ પામી રહ્યો તેની કાણ ના પાડી શકે તેમ છે ? “હેમ્લેટ” ને “મેકબેથ,” “ઓથેલો” ને “કોંગ લીઅર,” એ તો તેની અજ્ઞ અજ્ઞ સર્જના નીવડી રહી, અને “મધુરતમ અમ ગીત તે કથતાં કરુણતમ ભાવને” એ શેલીઅન પંક્તિને સદાને માટે સ્મરણમાં સંચી રહી. આ પછીની ચોથી આવલિ તો “શેકસ્પીયર ઓન ધી હાઈટ્સ” એ રૂપે નાટ્યસાહિત્યમાં વિદ્યમાન છે, જેમાં અનનુભૂત રોમાન્ટીક નાટ્યો તેણે ઉપજાવ્યાં, ને કવિ-નાટ્યકાર-કલાકાર-એમ અનેક સ્વરૂપે જનતા સમક્ષ તે સુશોભી રહ્યો.

શેકસ્પીયરને વિલોકવો એટલે આશ્ચર્યના-“અહોહો”ના-એક ભવ્યદિવ્ય રત્નરાશિને વિલોકવો એમ સર્વથા કહે નથી લાગેલ ? ૧૯૦૫-૬માં વડોદરામાં મહારા મિત્ર મી. કુડાલકરે શેકસ્પીયરની ત્રીશતકી જયંતી ઉજવેલ તે કાળે લગભગ ત્રીસ હજાર વિવરણ પુસ્તકોની માળા એકજ એ મહાન સાહિત્યવિભૂતિને કંઠે આરોપાયેલી શોભતી, જે કે

પોતાની કૃતિઓ તો ચાલીસેક નાટ્યો દોઢસો એક સ્વનિતો, ને ત્રણચારેક લાંબા કાવ્યો પર જ શેકસ્પીઅરે અવલંબેલ. વસ્તુતઃ શેકસ્પીઅરે પ્રકટેલી જવાલામાલીનાં જ્યોતિ છેક બેન બેન-સન તથા મિલ્ટન સુધી વિસ્તરી રહ્યાં. એ એકજ વ્યક્તિ-વિભૂતિ વિશ્વસાહિત્યમાં આજ જે ને તે તેના આઘ-ઉજ્જ્વલ સ્વરૂપમાં અઘપિ પ્રકાશી રહેલ છે. વર્ષો તેમ યુગોના પટથકી પર તે વિલસે છે, ને સાહિત્ય-આકાશમાં અનુત્તમ જ્યોતિર્ગોળ સમી સુશોભી રહેલ છે. શેકસ્પીઅરનાં અભિજ્ઞાન હી કવીન્સી આ પ્રમાણે કરાવી રહે છે: “In the gravest sense it may be affirmed of Shakespeare that he is among the modern luxuries of life ; that life, in fact, is a new thing, and one more to be coveted, since Shakespeare has extended the domains of human consciousness, and pushed its dark frontiers into regions not so much as dimly descried or even suspected before his time, far less illuminated (as now they are) by beauty and tropical luxuriance of life.”

યુરોપીય નાટ્યકલાની ઉપાસનાનો તૃતીય યુગ સત્તરમા શતકના ફ્રેન્ચ નાટ્યસાહિત્ય પ્રત્યે આપણને આકર્ષી રહે છે:—It is the Age of Enlightenment in France: યૌદ્ધમાં લુધનો એ યુગ અદ્ભુત ને અનનુભૂત શોભે છે: સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, એ સકળે માનવસંસ્કૃતિની કક્ષાઓમાં તે અબ્બેડ ને અતુલ વર્તે છે—અને તેમાંય મુખ્યત્વે કરીને નાટ્યકલામાં. કેનેઈ, રાસીન ને મોલીએર એ કલાના

પ્રણેતાઓ છે. “કાર્ટીલીઅન સ્વાત્મમાન”નો સમસ્ત આત્મા કેનેઈના અજ્ઞ સમૃદ્ધિવન્તા નાટ્ય “લ સીડ”-“Le Cid”-માં ભર્યોપૂર્યો મહેંકી રહ્યો છે.

પ્રાચીન ગ્રીકયુગની પુનરાવૃત્તિ,-અપૂર્વ ને ભાવવાહી, નવીનતર ને ઉત્કૃષ્ટ એવી પુનરાવૃત્તિ,-આ નાટ્યકારોને હાથ ઉતરી રહી છે. એસ્કીલીસ, સોફોકલીસ ને યુરીપીડીસના પડઘા કેનેઈ તથા રાસીનનાં કંઈ પ્રધાન નાટ્યોમાં આપણને સ્પર્શાઈ રહે છે; જ્યારે મોલીએર એરીસ્ટોફેનસનું ભાન કરાવી રહે છે. પ્રાચીન સ્થાવકાલ તથા કાયની એકતા પુનરપિ આ નાટ્યોમાં દ્રષ્ટિગોચર થઈ રહે છે. (શેકસ્પીઅરે, એ એકતાથી પર, ભાવની એકતા નિયોજેત્ર) કેનેઈના “લસીડ”ની જેમ રાસીનનો શકવર્તી નાટ્યપ્રયોગ “આંદ્રોમાક” કહી શકાય. રાસીનના પ્રયોગો સમા સરસતમ પ્રયોગો અત્યાર સુધી વિશ્વસાહિત્યમાં ભાગ્યેજ સમ્પ્રાપ્ત થઈ શકાશે; તેમ તેના સમાં ઉંડેરાં ભાવનિર્દર્શન પણ. શેકસ્પીઅરની જેમ રાસીન તેનાં સ્ત્રી પાત્રોનાં સર્જનમાં અજ્ઞસત્તુણે પ્રકાશી રહે છે. આગ્રીપીન, અરમીઓન, રોકઝાન, કલીતમનંસ, અને પેદ્ર-એ સર્વ તેનાં રમણીરત્ન શેકસ્પીઅરનાં પોર્શિઆ, પર્ડીટા, જ્યુલીએટ, કલીઓપેટ્રા, અને રોઝેલીન સમાં ઉચ્ચતમ પ્રકાશી રહે છે. અજ્ઞન, શેકસ્પીઅર તથા રાસીનના કલાવિધાનમાં, અજ્ઞ ભેદ તો એક છેજ: શેકસ્પીઅર વિસ્તારલક્ષી (Comprehensive) છે, જ્યારે રાસીન કેન્દ્રલક્ષી (Concentrative) છે; આમ છતાં તેમની ઉભયની રૂપ-દક્ષતાનાં અન્તિમ લક્ષ્ય તો એકજ છે, તે તે કાલિદાસની જેમ પૃથ્વીથી પરની સ્વર્ગભાવનાનાં નાટ્યસાહિત્યમાં નવ-સર્જન. મોલીએરની આખીય નાટ્યકલા ઉંડેરાં અવલોકનપર અવલંબેલ જોઈ શકાશે. દુનિયાના સાહિત્યમાં તેના સમે

વાસ્તવિકતાનાં દર્શન કરાવતો નાટ્યકાર મળવો મુશ્કેલ છે. શેક્સ્પીઅરની જેમ તેણે કદીય પોતાની નાટ્યવસ્તુ નવીન ઉપજાવવાના યત્ન નથી આદરેલ: અને અદ્ભુત-માત્ર ફ્રેન્ચોનેજ પરિચિત એવો-હાસ્યરસ જમાવવાની તેની કલા ક્ષેત્રે સર્વોપરી સાહિત્યકાર તરીકે નિર્મા રહે છે. કાર્નેઈમાં ઇચ્છાશક્તિ હમેશ વિજયવતી વર્તે છે, રાસીનમાં રસભાવ, જ્યારે મોલીએરમાં સૌન્દર્ય તથા સારસ્યથી મદેલ બલવત્તર કાક સત્ય. આમ છતાં રાસીનના પ્રયોગોમાંની ક્રિયા એટ-એટલી આંતરિક ને સૂચનાત્મક દૃષ્ટિએ પડે છે, કે તેની તુલના અત્યારના ફ્રેન્ચ લક્ષ્યવાદી (Symbolistic) નાટ્ય-પ્રયોગો સંગે થઈ શકે.

યુરોપીય નાટ્યકલાનો અનુર્થ યુગ વીસમા શતકને લેખી શકાશે, જેમાં અતીવ અર્વાચીન તેના પ્રણેતાઓ નોર્વેજીયન નાટ્યકાર હિંસેનને પગલે ચાલી આંતરરાષ્ટ્રીય નાટ્યપ્રયોગો સર્જી રહેલ પરખી શકાશે. અહીં આખીય યુરોપીય સમાજ, તેની સમસ્ત સંસ્કૃતિસમૃદ્ધિ સંગે, સુપ્રસિદ્ધ થઈ રહે છે—a society, highly nervous and individualistic, and fermenting with the conflicts of ideas. ઇટલીમાં વસનાર હિંસેન જન્મભૂમિ નોર્વેના સરસરિત (fjords) ના ભાવ પ્રકટી રહે છે, હોપ્ટમાન તથા ઝુડરમાન જર્મન ગૃહભાવ આપણી સમક્ષ સર્જી રહે છે, જ્યારે ગાલ્ઝવર્થ તથા બેનેટ, બાર્કર તથા શો, બેરી તથા મેઝરીલ્ડ, લેડી ગ્રેગરી તથા ચીટ્સ, સમસ્ત ખ્રીષ્ટીય ચારિત્ર્યને દૃષ્ટિસન્મુખ દાખી રહે છે. રાસીનની જેમ કેન્દ્રસ્થ એવી હિંસેનની કૃતિઓ ગ્રીકનાટ્યોની જેમ સ્થળકાળની એકતા જાળવી રાખે છે અને બહિર્ દર્શને કેવળ વાસ્તવિક દેખાતી એ કૃતિઓ ઉંડેરા આંતરિક લક્ષભાવની પ્રતીતિ

સ્થાપી રહે છે. યીટ્સ, એ. ઈ. તથા મેટર્લીન્કના નાટ્યોમાં આ આંતરિક દૃષ્ટિ, પૃથ્વીથી પારના કેટલાક વિશ્વવિરાટ ભાવોને પ્રકાશી રહે છે. ટાગોરના નાટ્યોમાં છે તેમ રશીઅન નાટ્યકાર ચેકોવ, તથા સ્પેનીશ નાટ્યકાર બેનાવાન્ટ, એ ઉભયમાં પણ આજ પ્રકારના સ્થળકાળથી પર ઉભતા માનવ આત્મતત્વના અમર્યાદ શક્તિપ્રભાવ વર્તે છે. કેટલીક ઐતિહાસિક પ્રયોગવટના પણ આજના નાટ્યકારોને હાથે ઓછી અદ્ભુત નથી શોભતી: દૃષ્ટાંત તરીકે: ડ્રીન્કવોટરના ત્રણ પ્રયોગો “મેરી સ્ટુઆર્ટ,” “આબ્રાહમ લીન્કન” તથા “કોમવેલ:” મેઝરીહડનો એક પ્રયોગ “પોમ્પી ધ ગ્રેટ,” અને શોના ત્રણ નાટ્યો “સેન્ટ જોન,” “સીઝર અને કલીઓપેટ્રા” અને “ધ મેન ઓફ ધી ડેસ્ટીની.” લોડ કન્સાનીના કેટલાક પ્રયોગો તો અદ્ભુત કલ્પના તથા ભાવના થકી મદેલ, “જ્યાં ન પ્લેઝે રવિ, ત્યાં પ્લેઝે કવિ” એ ઉચ્ચારણાને પ્રતીત કરાવતા દીપી રહે છે; જ્યારે પ્રાચીન ગ્રીક પદ્ધતિનાં પુનરાવર્તન ડ્રીન્કવોટરના “યુલીસીસ” માં તથા શીલીપ્સના “એક્સ=ઓ” માં નજરે તરી રહે છે: પંદરમા સતકના ‘મોરાલીટી’ તથા ‘મિરેકલ્સ’ નાટ્યો પરથી તારવેલ “હેરોડ” તથા “સીન ઓફ ડેવીડ” ગણાવી શકાય, તેમ મેઝરીહડના કેટલાક જીસસ ક્રીસ્ટને લગતા પ્રયોગો. મેટર્લીન્કનું “બ્લ્યુ બ્લડ” તથા ગાલ્ઝવર્થનું “ધી લિટલ ડ્રીમ” કોક અજબ રૂપકગ્રંથિ ઉકેલતાં નાટ્યસર્જન લેખી શકાશે. દૂંકામાં ચાલુ સદીમાં તો પ્રત્યેક યુરોપી પ્રજા પાસે કોક કોક નાટ્યકાર વર્તે છે, જેમને આપણે “આવતી કાલના ધ્વનિસમૂહ” તરીકે ઓળખાવી શકીએ, કારણ તેમના નાટ્યોમાં જે પ્રકારનાં સૌમ્યભવ્ય કલાનાં દર્શન થઈ રહે છે તે આવતા યુગની અમૃતવતી, પરમ ભાવવતી, પ્રેરણા પાઘ રહે છે.

ડૉ. મંજુલાલ જમનારામ દવે

૨૩૧૬૬

કલાનું સ્વપ્ન

એક રૂપક ગ્રંથિ

પ્રખ્યાત નાટ્યકાર ગાલ્ઝવર્થીના “ The Little Dream ” નામક નાટ્ય પરથી.

માનવ પાત્રો.

કલા	એક ગિરિકન્યા.
મધુકર	એક આરોહી.
પ્રતાપ	એક માર્ગદર્શક.

સ્વપ્ન પાત્રો.

ગૌરીશંકર	હિમાલયનાં ત્રણ ગિરિશિખરો.
કાંચનગંગા	
ધવલગિરિ	

ચાર ગિરિ પુષ્પો	મોગરો.
	ચંપો.
	ગુલાબ
	કેવડો.

સ્વપ્ન આકૃતિઓ.... પતંગ-ખાલકો, પુષ્પ-ખાલકો, નર્તતી તેજમાલાઓ, નિદ્રા અને મૃત્યુનાં સત્વો, જાખાલ અને અજખાલક.

પ્રવેશ પહેલો

[હિમાદ્રિનાં શિખરોમાં શ્રાવણી એક સાંજે કલા નિજ ગિરિકુટિરની બારીમાં બેસી આથમતા સૂર્ય ને ઉગતા ચંદ્રનાં રસ સૌંદર્ય પી પ્રેમલ કોક ગીત ગુંજ રહી છે, એવે બહારનું દ્વાર ઉઘડે છે, ને હિમાદ્રિ ચઢનાર મધુકર કલાને અભિવાદન કરતો પ્રવેશે છે.]

કલા: (સામે અભિવાદન કરી) જી, આપનું નામ ?

મધુકર: મારું નામ મધુકર, બહુ મોડું થઈ ગયું, નહીં ?

કલા: રાત્રિ અહીં ગાળવા ઇચ્છો છો ?

મધુકર: હા, સગવડ થઈ શકે એમ હોય તો. પ્રભાતે તો ગૌરીશંકર ચઢવા વિચાર છે.

કલા: ગૌરીશંકર !—હાય, કેવડું બધું અટપડું ચઢવું છે એ તો--અશક્યજ.

મધુકર: પણ પ્રયત્ન કરવામાં શું બંધ છે ?

કલા: પેલાં કાંચનગંગા તથા ધવલગિરિ છે તે—

મધુકર: તે બંનેએ મેં વટાવ્યાં છે.

કલા: પણ ગૌરીશંકર તો ભયપ્રદ છે; કદાચ તેમાંથી મૃત્યુ પણ...

મધુકર: ઓહો ! તેમાં શું ? સાહસ તો ખેડવાંજ નોંધ્યેને !

કલા: તે ખરું—પણ પિતાને પગે વાગ્યું છે, ને પ્રતાપ એકલોજ તમારી સાથે આવી શકશે.

મધુકર: કેણુ—પેલો મશહુર માર્ગદર્શક પ્રતાપ ?

કલા: અને તમે, અહો ! તમે શું તેજ મધુકર જે સારાએ હિમાદ્રિનાં શિખરેશિખર ગર્ભ સાલ ખુંદી વળ્યા ?

મધુકર: હા, ગૌરીશંકર વિના બધાંજ.

કલા: અમને તમારી બધી જાણ છે. પણ બાપુને પગે મટે ત્યાં સુધી થોભી જાઓ તો સારું.

મધુકર: તે કેમ બની શકે ? કારણુ કાલ તો મારે પાછું ઘર તરફ વળવું નોંધ્યે.

કલા: અરે, એવડી શી ઉતાવળ છે ? અને આપનું વતન કયાં, કેઈ મોટા નગરમાં છે ? કેવડું મોટું છે, કહેશો ?

મધુકર: સાડેક લાખની વસ્તી છે તેમાં.

કલા: (થોડી વેળ થંભી) હા, લાહોર તો મેં જોયું છે, ને અમૃતસરે બે વાર જઈ આવી છું. પણ તે સીવાય બીજે ક્યાંએ નથી ગઈ.

મધુકર: ત્યારે આખુંએ વપ્ તમે સૌ અહીંજ ગાળો છો ?

કલા: ફક્ત શીઆળામાં ખીણોમાં જતાં રહીએ છીએ.

મધુકર: નગર ને નગરફરતું જગત જોવા ઇચ્છા નથી થતી ?

કલા: ડોક ડોક વેળા તે પણ થાય છે. (એવે મધુકરના ખીસામાંથી એક પુસ્તક સરી પડે છે, તે ઉચ્છી લઈ) ઘણાં ઘણાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે.

મધુકર: પણ આ શું છે તે જાણો છો? આ તો એક સમર્થ કવિનું રસરસ્યું મહાકાવ્ય છે. ગિરિકંદરોમાં વસી તમે કૈં કાવ્યો નથી રચતાં કરતાં—કવતાં?—ડોક મધુમધુરાં રસસ્વપ્નો નથી આદરતાં—ગુંથતાં?

કલા: (ધીમેશથી ડોક ઉંચી કરી) જુઓ, પૂર્ણિમા છે આજે, ને સોળે કલાએ ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે!

[ચંદ્રદર્શન ઝીલતાં ઉભય ઉભે છે. ત્યાં પાતળો પણ પુખ્ત બાંધાનો પ્રતાપ પ્રવેશે છે.]

કલા: કેમ?

પ્રતાપ: (ધીરા અવાજે) આ ગૃહસ્થને મારું કૈં કામ છે?

કલા: (સચિંત સ્વરે) અરે, એ તો કાલ પ્રભાતે ગૌરી-શંકર ચઢવા માગે છે. (પ્રતાપના કાનમાં) તને ખબર નથી આ તો પેલા નગરનિવાસી—મધુકર, ગિરિઓના આરોહી!

પ્રતાપ: પણ ગૌરીશંકરના ચઢાવ ચઢવા કૈં સહેલ છે કે?

મધુકર: કોણ જોલે છે આ?—પ્રતાપ, નામાંકિત પ્રતાપને મોંએ આ શબ્દો શોભે ખરા?

પ્રતાપ: (શરમાઈ) વાહ ત્યારે, કાલે સવારે ઉપડશું.

[જાય છે]

કલા: આજ કેટકેટલાં વર્ષો વીત્યાં પહેલી વખતજ ગૌરીશંકરના અટપટા ચઢાવ ચઢાશે કાલે.

મધુકર: ત્યારે અહીંજ આરામ લઉં છું, આજે સગવડ તો છેને ?

કલા: અલખત. આ જોડેના ખંડમાં વિશ્રાંતિ લેજો.

મધુકર: બહુ ઉપકાર થયો. વાર, પણ તમારું નામ પુછું ?—કહેશો ?

કલા: મારું નામ કલા.

મધુકર: આત્માની નાનકડી કલા, નહીં ?

[પાસેના ખંડમાં જવાનું કરે છે.]

કલા: ત્યારે તમે આવો છો તે નગરમાં, ત્યાંના જગતમાં, વસવું ધણું મઝેનું છે ?

મધુકર: ત્યાં હઉં છું ત્યારે મને અહીં આવવું ગમે છે: પણ અહીં આવું છું, ત્યારે ત્યાં જવા મન થાય છે.

કલા: ત્યારે તો મારી પેટેજ—પણ હું તો હમણાંની અહીંજ રહું છું.

મધુકર: —પણ ત્યાં, એ નગરમાં તમારા સરખું કાર્ખજ નથી હોં !

કલા: બે ઠેકાણે એકનું એક ક્યાંથી હોઈ શકે ? નગરોમાં તો નાટકશાળાઓ, સુંદર મકાનો, દેવાલયો, નૃત્ય, દ્રેનો, પુસ્તકો અને...

મધુકર: —હુ:ખ.

કલા: સાથે જીવન પણ.

મધુકર: અને જીવન સાથે મૃત્યુએ ખરું.

કલા: ગિરિશિખર ઓળંગ્યા પછી કાલ તમે પાછા અહીં નહીં આવો ?

મધુકર: ના.

કલા: ત્યારે તમે તો સારાએ જગતમાં ભળી જશો. (અશાંત) તમારે તો સારું જગત, ને મારે કશુંજ નહીં.

મધુકર: —સીવાય કે પ્રતાપ ને પર્વતમાળ.

કલા: (સચિંત) એકનો એક આહાર પણ સદા સારો ન લાગે.

મધુકર: વાર, હું ફરી પાછો કેક દિ' અહીં આવીશ.

કલા: જુહું, સાર જુહું. ફરીથી કીયાં શિખરો ચઢવાનાં બાકી રહ્યાં હશે ? —અને એ આનંદ વિના તમને અહીં ગમશે ખરું ?

મધુકર: ઓ મારી શાણી કલા !

કલા: ના, હું કૈં શાણી નથી—પણ નિત્યે તો અહીં ન રૂચે. (સહસા) વાર પણ, તમારા મોટા જગતમાંથી મને સંભારશો તો ખરાને કદીક કદીક ?

મધુકર: (કલાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ) ઓ નાનકડી રસકલા ! એ મોટેરા જગતમાં આના જેવું મીઠું કૈંજ નથી હોં !

કલા: પણ એ મોટેરું જગત જાતે કૈં ઓછું છે ?

મધુકર: કલા, હું તને ચુમું ? રાત્રિનું અભિવાદન એક ચુંબન વડે કરું ?

[કલા નિજ પ્રસન્ન પ્રકૃતિ મુખ આગળ આણે છે, મધુકર તેને રસભર ચુમે છે. પછી કલા જ્યાં પાછી વળે છે એટલે—]

મધુકર: દીલગીર છું, કલા !

કલા: ના, કૈં નહીં.

મધુકર: (વીદાય લેતાં) મીઠું સ્વપ્નજો, કલા !

કલા: સુખભર નીંદર જો તમેજો.

[મધુકર જાય છે.

દૂરથી આવતો પ્રતાપ કલા મધુકરને જોતો જરાક થંભી જાય છે.]

પ્રતાપ: ઠંડી ઘણી લાગે છે, કલા !

કલા: મને લાગે છે તેને ત્યાં ફાવશે તો ખરુંજ.

[અધીરો પ્રતાપ કલા પાસે જાય છે, ક્ષણેક થોભે છે, પછી નીચો નમી પુષ્કળ તેને ચુમે છે.]

કલા: ગુસ્સે થયો છે, પ્રતાપ ?

[પ્રતાપ નિરુત્તર રહે છે, ને અંદરના ખંડમાં જતો રહે છે.

કલા પર્વતમાળ પર ઢળતી-વિહરતી આનંદન ચંદ્રિકા પ્રત્યે પ્રસન્નપ્રાણુ ન્યાળી રહે છે, પછી બારીની ઝેઠક પર પાથરેલ શર્યા પર તે ઢળી જાય છે.]

કલા: (અધીર નિદ્રામાં) તેમણે—તે બંનેજો મને ચુમી....(નીંદરે છે).

પડદો પડે છે

પ્રવેશ બીજો

[નિદ્રસ્થ કલા સ્વપ્નવશ છે, ને સ્વપ્નમાં તેની સન્મુખ મોગરો, ગુલાબ, ચંપો ને કેવડાનાં ફિરીટવંતાં પ્રસન્ન પુष्પમુખ જણાય છે.]

કલા: અહો ! કેવાં સુસુંદર પુष्પમુખ !

[કલાની આસપાસનાં ગિરિશિખરો પ્રકાશમાન થતાં જણાય છે]

મોગરો: (ઝીણા સ્વરે) કેમ, કેવું મધુરું ને મોહક લાગે છે ! હાં, કેવું પ્રેમલ ને આકર્ષક !

ગુલાબ, ચંપો, કેવડો: (સાનંદ) કેવું રસપ્રદ ! કેવું જીવંત, કેટલું બહુ પ્રાણુપ્રકાશિન ! કલા, ગમે છેને ?

[કલા ઉત્તર દે તે પહેલાં તો કાંચનગંગા અણુટવાએલ સરખા સ્વરે બોલવા માંડે છે.]

કાંચનગંગા: હિમાદ્રિનું હું શિખર છું. ગાયો ને વૈટાંતી મધ્ય હું વસું છું. હું શાંતિ છું, એકતાનતા છું, અખંડ ગાંભીર્ય છું. હું પ્રચંડતા સ્વરૂપ પર્વતવાયુ છું. સ્વચ્છ ગોચારણ ભૂમિ છું, વન્ય વિશ્રાંતિ છું. મારાં નેત્રોમાં ઉડેરું નીહાળ, ને મને એકલાને ચહા, કલા !

કલા: (છળીને) કાંચનગંગા ! કાંચનગંગાને વાચા !—અને

તે પણ પ્રતાપ તથા પર્વતમાળ પરના મારા ઉંડેરા પ્રેમ-
નીજ વાણુ !—જાણે અધુરું મારું હૃદય જોલી ઉઠ્યું.

[પુષ્પે આનંદન હસે છે.]

કાંચનગંગા: અનંત ટેકરીઓ પર હું વિહરું છું. હિમા-
દ્રિનાં હિમ હું પીઉં છું. મારાં નેત્રોમાં મદિરાનો રંગ છે,
ગ્લાનિ તેમાં વસેલ છે, વાગેળતી ગાયો, પ્રચંડ ઝંઝાવાતો,
પડતા ખડકોના પહાડી પુકાર, ને સવેગ વહતા પ્રવાહોનાં
નીલધેરાં જલ—બસ, એ વિના ખીજ વાન હું નથી જાણતો.
વિચારો સરળ, રક્ત ઉત્ર, ભવ્ય સામર્થ્ય ને ગાંભીર્યનો
ડોળ—એ મારી સાધન સંપત્તિ છે.

કલા: હા, હા, મને તે રુચે છે. હું તેને માગું છું.
તે જળવંતો છે.

કાંચનગંગા: કલે ! મને વળગી રહે ! મને ચાહી રહે !
મારી સંગે તારાઓની નીચ નિવસ !

કલા: (ધ્રુજતે સ્વરે) પણ મને ભય લાગે છે.

[એવે સહસા એક યુવાનસમા સ્વરે ધવલ-
ગિરિનું શિખર જોલવા માંડે છે.]

ધવલગિરિ: હું નગર છું. ગેરીએ શેરીએ નાચતો હું
ભૂતનો ભડકો છું. વૃક્ષે વૃક્ષે ટલુકતી હું કેકિલા છું, સહસ્ર
મારે દેવો છે, ને નિત્ય નિત્ય નોખાં તેમનાં આરાધન આદરું
છું. નિત્ય નિત્ય નોખાં તેમને નૈવેદ્ય ધરાવું છું. સ્ફટિકના
મણિ મહાલયો તેમ અંધારઉભરી ખીણોમાં મારો વાસો છે.
પ્રચંડ જનસમૂહની મધ્ય કોલાહલવંતુ જીવન તે મારું
જીવન છે. (ધીમેથી) સહસ્રવિધ મારો પ્રેમ છે. ને તેમાંનો
કાષ્ઠજ કદી સ્થિર નથી. આ સૂર્ય પ્રકાશમાં રમતી ને

કલ્લોલતી તારી ગાયોના કરતાં હું સવિશેષ ચંચળ ને ચપળ છું.

પુષ્પો: (સભય) અમે તને ઓળખીએ છીએ.

ધવલગિરિ: વિલાસનાં જન્મ ને મૃત્યુની મધુરકરુણ સુરાવટ હું સુણું છું. નિરપૃહી કાલના સત્વર વહતા રથચક્રના ધ્વની મને સંભળાય છે. પુરુષોની લોહપતાવશ પ્રતિજ્ઞાઓને તીર રાત્રિમાં પ્રેમીઓનાં રસચુંબનો ય હું સુણું છું. મારા વિના, ઓ નાનકડા આત્મન, તું ટવળે છે, ઝંખે છે, મરે છે.

કલા: હા. મીઠડા મધુકર ને તેના વિશાળા જગતની વાણુ આમાંથી નિર્જરે છે, ને મારા અંતરને ઉંકું આકર્ષે છે.

ધવલગિરિ: કલા, તારા ઉપવનમાંનાં પુષ્પો કરતાં, મારા વિચારો સંખ્યામાં વિશેષ છે: ને પવનમાં ઉડતા તારા ગરુડો કરતાં, તેમની પાંખો વિશેષ સત્વર ઉડી રહે છે. મહત્વા કાંક્ષાનો સુરા ને નિર્મોહકતાનાં જલર હું હુંદું છું. આથી હું કદીએ અરસિક નથી લાગતો.

કલા: પણ મને ભય લાગે છે.

ધવલગિરિ: કલા, મને ચહા ! જુદા જુદા પચાસ રંગે હું શ્વનને ચીતરી જાણું છું. નાની નાની નિરવધિ સુંદરતાઓ હું સજીવું છું. તારે સુકામળ હૈયે સદૈવ હું ગુંથાર્ધ રહું છું—વીંટળાર્ધ વળું છું.

કલા: હાં, તે મધુર મધ છે.

પુષ્પો: (સભય) ના, ખારું છે, ખારું છે.

કાંચનગંગા: મારી સંગે વસજે, કલા ! હું તને શીતલ સુખકર સમીરણમાં જગાડીશ.

[પુષ્પો આનંદન હસે છે.]

ધવલગિરિ: મારી સંગે નિવસજે, કલા ! હું તને વિવિધતાના મારા વ્યજન વડે જાગ્રત કરીશ.

[પુષ્પો ક્રુણ્ણતમ રહે છે.]

કલા: (સખેદ) હાય, મારું હૃદય ! તુટું-તુટું થઈ રહ્યું છે.

ધવલગિરિ: મારી સંગે, ઓ નાનકડી રસકલા ! તું નગરની શેરીઓમાં હલેતી કલ્લોલતી રમશે, ને જગતનાં રહસ્યો પેખી શકશે. હાથેહાથ મીલાવી આપણુ નગરચોકમાં ફરશું, ને સર્વસંચારી પક્ષી સમાં જ્યાં ને ત્યાં સત્ત્વર ઉડી રહશું. હું તને જલધિનાં મહાજલ દાખવીશ-હું તારે મુખ મારો મીઠો કપોલરાગ વરસીશ. સાંભળ, ઓ લલિત લાડીલી કલે ! હું તને રત્ને મઢીશ, રેશમી સાડીએ સજ્જશ, મખ-મલની મોજડીએ શોભાવીશ, અજગ્ય મારી શાલ વડે શણગારીશ.

[પુષ્પો ઉંડું કકળી ઉઠે છે.]

કલા: તેની પાસ સર્વ કંઈ છે.

કાંચનગંગા: પ્રત્યેક મારા મેઘને રુપેરી કીનાર છે: પ્રત્યેક મારા ખડકને સૂર્યાગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત કરે છે: પ્રત્યેક મારાં દવગિંદુ મોતી કરતાં શીતળ છે: નિર્મળાં મારાં હિમ ને મીઠલડા મારા તૃણ થકી દૂર પળતાં, ઓ સુરસિક કલે ! તું કરમાઈ જશે.

ધવલગિરિ: કાળા લવંગતરુની મારી સુવાસ છે !

કલા: (સખેદ) અરે, ઓ તો ઉત્કટ છે !

કાંચનગંગા: હું તને કદીએ છેદ નહીં દઉં.

ધવલગિરિ: સેંકડો વેળ તને હું ત્યજીશ, ને પુનઃ તેટલીજ વેળ તારી સંગે આવી રહીશ, ને તને ચુમીશ.

કલા: મારા હૈયાને ડોક ધારણુ દો !

કાંચનગંગા: મારી સંગે તું હુંકારી તૃણ કુસુમ પર નીંદરજો.

[પુષ્પો આનંદન હસે છે.]

ધવલગિરિ: મારી સંગે તું કપોતપિચ્છની સુવાળી સેજ પર સુજો.

[પુષ્પો કરુણતમ રડે છે.]

ધવલગિરિ: જુનો દ્રાક્ષાસવ હું તને દઈ રહીશ.

કાંચનગંગા: તાજું શેરકદું દુધ હું તને આપી રહીશ.

ધવલગિરિ: જો, મારું ગીત સાંભળ !

[દૂરથી સારંગી સમા સુર આવે છે.]

કલા: હાય ! હૈયાસુની થતી હૃદય એમ થાય છે !

[દૂરથી એક ગોપાલના બંસીનાદ સંભળાય છે.]

કલા: (કાન શરવા કરી) અહો, બંસી, હા ! બંસી !—

કાંચનગંગા: કલા, મારી સાથે નિવસ.

ધવલગિરિ: મારી સંગે ચાલ, કલા !

કાંચનગંગા: હું તને નિશ્ચિતતા આપું છું !

ધવલગિરિ: હું તને અનિશ્ચિતતા દઉં છું !

કાંચનગંગા: હું તને નિશ્ચલતા આપું છું !

ધવલગિરિ: હું તને ચંચલતા દઉં છું !

કાંચનગંગા: હું તને સમૌન શાંતિ બક્ષું છું !

ધવલગિરિ: હું તને ઘેલો કાલાહલ સોંપું છું !

કાંચનગંગા: હું તને એક અનન્ય સ્થિર પ્રેમ આપું છું !

ધવલગિરિ: હું તને અનેક નિરવધિ અસ્થિર પ્રેમ દઉં છું !

કલા: (શબ્દમાળા તેને હૈયેથી ત્રુટી પડી હોય તેમ)
અંને, અંનેને, -હું ચાહીશ.

[એવે મહાશિખર ગૌરીશંકરની મહા-
વાણી સુણાય છે.]

ગૌરીશંકર: કલા ! નાનકડા આત્માની ઓ રસકલિકા !
ચાહ, અંનેને તું ચાહી રહેજે. પર્વતમાળા પર સમૌન
શાંતિમાં તું નીંદરજે, ને જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહ નગરોમાં તું
તતજે. અંને તને સંધરશે. ગિરિ પરના સૂર્ય ને શશી તને
તાપશે ને ઠારશે, ઓ નાનકડા પતંગ ! નગરના દીપકોએ
તારી પાંખો પ્રજ્વળશે. જગતમાં જીવવા સમું તને જે કંઈ
જણાશે તે પ્રત્યેક તને તારી મીઠી કબર સમું જણાઈ રહેશે.
જે પોપશે તે તને મારશે. લગવા પિચ્છ સમું તારું હૈયું
એક દિશથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે એમ દિશ દિશ ઉડી
રહ્યું છે. પણ બીહીશ મા ! માનવજીવન વારાફરતી સર્વ
પ્રેમને માટે સરજાયેલ છે. નાનકડી તે નૌકા છે, ને સારાએ

નીલ સાગર પર તે ધુમી રહેલ છે. સંપૂર્ણ શાંતિમાં સુણાતી તે સ્વર-લીલા છે. તેમ કાનમાં ઝીણું સુરીલું ગુંજતી તે મૃદુલ કથા છે. નવજન્મ્યા બાળક સમું તે જીવન છે. અર્ધ ધૈર્ય ને અર્ધ નિદ્રા. તેને અંતરતમ અંતર, નિગૂઢ ડોલન રમી રહેલ છે. ચંચળતા, નિશ્ચલતા, અનિશ્ચિતતા, નિશ્ચિતતા, એક અનેક: જગત-ઝંખતી એ સુંદર જવાલા ! આજ તો જલ્યા કર પણ અંતે તો મારી કનેજ તું આવીશ, એ નાનકડા આત્મન !

[આશ્ચર્ય ચકિત કલા એ અદ્ભુત દર્શન તથા વાણને આશ્લેષ દેવા નિજ કર પ્રસારે છે, પણ સર્વ ઘોર નિદ્રામાં ધીમેધીમે શમી જાય છે—અદૃશ્ય થાય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

[સ્વપ્નમાં કલા સન્મુખ જણાતા નગરદ્વારમાં
પ્રકાશપૂર્ણ એક યુવાનને નીહાળે છે, જે
ધવણગિરિનું યૌવનસર્વ છે.]

યૌવનસર્વ ગાય છે:—

“ઓ નાની આત્મન તારિકા !
ઓ એકલી મૃદુ બાલિકા !
આ રાત્રિનાં શીત ક્ષેત્રમાં
અશાંત ધ્રુમતી ઓ કલા !
આવ અંદર,
હુંક્ર પ્રિય ધર;
ગાજતાં મુજ ગીત રસધર !
ને સુનેરી ચંદ્ર હેઠળ,
બંસી બજતી સિન્ધ સુખકંર !”

કલા: નગર કહે છે તે આજ ?—અને આજ તેનું
વિશાળું જગત્ !

યૌવન સર્વનું ગીત વાધે છે:—

“ મૃદુલમંજુ પતંગ ઓ;
હતાશ ક્યાં ભટકંત ઓ !
પ્રદીપ નવલા જો, ઝગંતા—
ક્યાં ઉડે હુંક્ર ડાજ ઓ !

તુજ પાંખ ચળકે,
વિશ્વ મલકે:—
બજે મુજ સારંગી ઓ !
ને પ્રણયરસ અમૃત ઝરંતાં,
તુજ નિમંત્રણ કાજ ઓ !”

કલા: (દ્વાર પ્રતિ આનંદન દષ્ટિ ફેંકી) અહો ! કેવુંક
હુંકાળું ! કેવુંક પ્રકાશપૂર્ણ !

[કલા બોલે છે ત્યાં તો ચોપાસ પાંખ
ફફડાવતાં પતંગબાળ તેની આસપાસ
રસકુદડી ફરી રહે છે.]

કલા: અહો ! આ તો સૌ સાચાં છે—જીવંત તેમની
પાંખોમાં પવન છે.

[પતંગો અદૃષ્ટ થાય છે.]

યૌવનસર્વતું ગીત પુનઃ જામે છે:

“મુજ પ્રણયગીતના અધર ઓ !
રસચુમ્બને નિત્ય કુલ ઓ !
જાવ, સ્પર્શો પુણ્યવંતા,
કલા—ઉરના મર્મ ઓ !
ને કથો,
રસીકું કવો—
પ્રણયલીન એ કણ ઓ !—
“સ્નેહ ઉડ્યો એકદા,
ન પધારતો કદી પુનઃ ઓ !”

[કલા તેના તરફ દોડે છે—પણ તેવે તો
તેના ફરતો પ્રકાશ આથમે છે, ને દ્વાર પર
કાળો કોટ પહેરી મધુકર ઉભેલ દેખાય છે]

કલા: શું તમે છો ?

મધુકર: નાનકડી મારી કલા વિનાનો હંડીમાં ધ્રુજતો હું ઉભો છું. આવ! (તેના તરફ હાથ લંબાવે છે.)

કલા: મારી સલામતી જળવાશે ?

મધુકર: સલામતી શી ? તારા પવિત્રતામાં તું સલામત છે કે ?

કલા: હું ક્યાં છું ત્યારે અહીં ?

મધુકર: આ તો નગર છે.

[દ્વાર દાખલ છે, નર્તતી તેજ માલાઓ નગરના ચોકમાંથી ચોપાસ પથરાય છે.]

કલા: આ શું છે ?

મધુકર: તેજના ઢગ, બાલે! નગરની શેરીઓના તેજ પુંજ; જીવનના સુવર્ણ પ્રકાશ પ્રદીપ.

કલા: સદૈવ તે આવાજ તેજથી પ્રકાશે છે !

[ધવલગિરિનું યૌવનસત્ત્વ પુનઃપ્રકાશમાન દીપે છે, ને રસપ્રદ એક સુરાવલિ સારી રહે છે. કલા તે પ્રત્યે આકર્ષાય છે. એટલામાં તો પ્રકાશ આથમે છે, ને નીલી એક છાયા માત્ર દેખાય છે. નર્તતી સૌ તેજ માળાઓ નગર પ્રત્યે વળે છે, ને અદૃશ થાય છે.]

કલા: મારી મજાક કરે છે તે, નહીં ?

મધુકર: આવ, કલા !

કલા: મને ભય લાગે છે.

મધુકર: શાનો ભય? આ સૌ નવતર નીરખે છે તેનો? અરે, આ તો કૈંજ નથી. નગરચોકનાં અર્ધાં ચંદ્રતેજ તો પેખ. પણ એ કલા, નાનકડા એ રસાત્મન! અહીંજ આ પહાડોમાંજ સદાને માટે ધણુ ચરાવતી તું વસી રહેશે? નગરનાં રમ્ય આશ્ચર્યો જોવા મારી સાથે નહીંજ આવે?

કલા: મજાનાં છે તે?

મધુકર: અલગત, સર્વ કૈં મોહક ને આકર્ષક છે તે.

કલા: (જરા આગળ સરી) ખરેખર, સર્વ કૈં આ નગરમાં નવતર ને આદલાદક દીસે છે, સર્વ કૈં પ્રકાશવંતુ શાભે છે! અંધાર સમું ત્યાં કૈંજ નથી, ખરું?

મધુકર: એવું કાં પુછે છે, કલા?—પ્રેમના મારા પરમ પ્રકાશમાં અંધારના ઓળાએ તને હું નહીં અડવા દઉં, નચિંત રહેજે.

કલા: અરે, પણ પ્રેમ મારામાં ક્યાં છે?

મધુકર: બાલે! ચાહવું, પ્રણયલીન થવું એટલેજ નિત્ય નિત્ય નવનવીન આશ્ચર્યોની શોધમાં જીવન જીવી રહેવું. પિચ્છ હવામાં ઉડે છે સારે અજ્ઞાત પવનને તે નથી પીછાનતું શું? અંધકાર ને પ્રકાશ ન પલટાતાં હોય તો આપણે જીવન જીવી શકીએ ખરાં? કલા! ચાહવું, પ્રણયલીન થવું એટલે ક્ષિતિજ પર દૃષ્ટિ નાંખવી, તે ગગનપુષ્પને પેખી તેને મેળવવા યત્નશીલ થવું! એ પુષ્પને પાંખો છે; જો તે ઉડી ગયું!—પણ હતાશ નથી થવાનું. પુનઃ પ્રયત્નશીલ થઈ આકાશના એ દુર્ગમ ચઢાવ ચઢવાના છે. જો, તે અનુકંપે છે, ને તારે હાથ હવાજ માત્ર આવે છે. પુષ્પ છે ને પુષ્પ નથીએ—પતંગ સમું, તે તો અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં એમ સદૈવ

ઉડે છે, ને તારે હાથ ફેવળ તેની પાંખોમાંનો પવનજ આવી રહે છે—ખાલી હવાજ ઝીલાય છે. પણ તારા નેત્રોમાં પ્રકાશ પ્રકટે છે. તારે ગાલે સુરખી ઉભરાય છે, તારી છાતી હીસે છે અને જ્યારે રાત્રિ પડે છે, ત્યારે પુનઃ તેનું તેજ ગગન-પુષ્પ અંધાર દિશાઓમાં ઉંચે ને ઉંચે ઉડતું દેખાય છે; તારા ધવલ હાથ તેને સ્પર્શવા—મેળવવા ટવળે છે, તારા મધુમધુરા શ્વાસોચ્છવાસ તેની પુણ્ય પરિમલ વધાવે છે, પણ એ પુષ્પ ક્યાંએ કદીએ તારે હાથ નથી ઝીલાતું. અને છતાંએ જીવન સુંદર લાગે છે, જીવન રસભર ને આકર્ષક લાગે છે. તો આવ, ઓ નાનકડા હૃદય! આવ! જીવનની કલા! મારા નગરમાં નગરરાણી શી પધારી રહે!

કલા: હું આવીશ.

મધુકર: (નગરદ્વાર સમીપ તેને આણી) મને ચલા!

કલા: હું ચાહું છું.

[ઉભય નગરચોકમાં આવે છે—ને ધવલ-ગિરિનું ચૈવનપ્રમત્ત રસસત્ત્વ નિજ ખીન છડી રહે છે:]

“ બાલે! શીતલ રજની તિમિરે

કાલપાંખ્ય ઉડતી તું ન સુણે?

જીર્ણ પ્રેમ વણસે, પ્રકટે નવ,

યુમતાં અધર વીધુટે!

ભુખરા ભ્રમર વહંત વર્ષના,

આત્મનૃ મુજ! તું પેખે?

પુષ્પ પુષ્પ થકી અશ્રુ ઝીલતા—

મધુ મદિરા ઉપજાવે!

(તેનો અવાજ અજળ ને મોહક થાય છે.)

પ્રણય જવાલ ઓ! એકલડી કયાં
કાળ પાંખ પર ઉડે?
હતાશ અમ અનુસરીએ તુજને
થોભ, થોભ, રસખાલે!
ઉચ્ચ ઉડે નભપ્રાંતે તું,
વળાતિમિરોદરશું ઉડતી—
ઝલાય ના, ના ઝીલાએ કયાં,
ઓ તપ્ત કાંચન સરખી! ”

[ગીત ચાલે છે તેવે અંધાર સર્વત્ર છવાઈ
રહે છે, ને ગીત પુરું થાય છે એટલે પ્રભાત
પ્રકાશે છે. કલા એ શુભ શીતલ પ્રકાશમાં
આવી ઉભે છે. નગરના જીવનથી થાકી ગઈ
હોય તેવી તે દીસે છે—રક્તહીણ ધવલતા
તેના મુખ પર છવાઈ ભાસે છે.]

કલા: મારું હૃદય ધરતું થયું છે.

[એવે દૂર નગરદ્વારમાં મધુકર જણાય છે.]

મધુકર: કલા!

કલા: તુંજ! હમેશ તું નો તુંજ!

મધુકર: જો, જો, હું નવનવાં આશ્ચર્યો લાવ્યો છું.
માનું છું મારાથી—હું નિત્ય નવતર થકી—તું કંટાળી તો
નથીજ. ના, તેમ નજ બને.

કલા: સાંભળ !

મધુકર: શું ? નીરસ નિદ્રાગીત ? મારી સંગે જીવન
ગ્લાનિમય હતું, કલા ?

કલા: હું તેનો પરતાવો નથી કરતી.

મધુકર: ચાલ ત્યારે, આવ !

કલા: (હૃદયસરસા હાથ મુકી) ઉડી ઉડીને પંખી કંટાળી ગયું છે ! (ઓઠે આંગળી અરકાડી) પુષ્પોમાં દવખિંદુ નથી રહ્યાં હવાં.

મધુકર: ત્યારે તું મને છોડી જશે ?

કલા: જો, પણે ઉપાની એક આછી કીનારમાં કાંચન-ગંગાનો અંસીધર દેખાય.

મધુકર: ક્યાં ? શું છે તે ?

કલા: મારી સત્તુણી પર્વતમાળ.

મધુકર: ત્યાં તો કેંજ નથી જણાતું (જોરથી તેને ઝાલી રાખી) ન જા, કલા ! ત્યાં ન જતી ! મેં તને મારા નગરનાં આશ્ચર્યો પીવાડ્યાં તે ભુલી જશે ? હજીએ વધુ વધુ મોહકતાઓ દાખવી રહીશ. (પણ કલા તેનાથી દૂર પળે છે) તારી સંગે હું જો વધુ વેળ ન વસી શકું—ન જીવી રહું, તો ચાલ, આપણુ અંતે સાથેજ મરણુશરણુ થઈ રહીએ. જો, જો, આ રહ્યાં મીઠલડાં મરણોય. જલમાં ડુબકી મારી ખુડી જશું ને મહાનિદ્રામાં અનંત ભળી જશું.

[કલા ફરતાં મૃત્યુનાં સ્વરૂપો નૃત્ય કરતાં નજરે પડે છે.]

કલા: હા, મઝેનાં છે, મીઠાં છે તે સૌ. ચાલ, ત્યારે પાછી નગર પ્રતિ વળું ને તને આનંદુ.

[કલા જેવી પગ ઉપાડે છે કે તરત અંસી-નાદ થઈ રહે છે, ને કાંચનગંગાના ગોપાલનું ગીત ગાજે છે.]

ગોપાલ ગીત:—નંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

ઘેરા તૃણ પરે આવ,
જલધિતીર પરે આવ;
પહાડ પુષ્પ પથે આવ.

કલાનંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

ગરુડરાજ જો, ઉડંત !

ધેનુ રસભરી ચરંત !

શરદ શશિકલ સુહંત.

પ્રણયનંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

હિમ-અદ્રિ તટ આવ,

ગહન ગગન તટે આવ;

ગુલ ઉપા નિકટ આવ.

જીવનનંદિની, ઓ ગિરિનંદિની !

[ગીત શમે છે, ત્યાં તો સૂર્યોદય દેખાય
છે, ને મૃત્યુનાં સ્વરૂપો પાછાં અલોપ
થઈ જાય છે.]

મધુકર: (તેના પાય જાલી) નાનકડી ઓ આત્મન
કલા ! સૂર્યાસ્ત થતાં મરતા દંશક કિટની માફક ત્યારે હું
મરી જાઉં ? તારા વિનાનો હું કેજ નથી, કલા !

કલા: (પાય છોડાવીને) વિફલ હૃદય—હું આ ચાલી !

મધુકર: માર્ગમાં બધે અંધાર છે. (નગરદ્વારમાં જતાં
મધુકર નિજ મુખ ઢાંકી દે છે.)

[કલા પછી કાંચનગંગાના ગોપાલ કને
આવે છે, ને દશ દિશ આનંદન બંસી-
નાદ થઈ રહે છે.]

પડદો પડે છે.

પ્રવેશ ચોથો.

[પ્રભાત પ્રકાશે છે, ને સ્વપ્નસ્થ કલા હરી-
આળા ગિરિશૃંગ પર ઉભે છે, ત્યાં સમી-
પની એક ટેકરી પર નળાલ જાંસી વાતો
બેઠો છે, ને સમીપ ચાર પુષ્પબાલકો
સુમધુર નૃત્ય કરી રહ્યાં છે, ને કલા પ્રતિ
નિજ નિજ પુષ્પગુચ્છ ફેંકી રહ્યાં છે.
કલા તેમને નિજ નેત્રે ને અધરે અર-
કાડે છે.]

કલા: કેવાં શીતલ ઝાકળકણુ ! કેવા મીઠલડા પુષ્પ-
પરાગ ! (ટેકરી પ્રતિ વળે છે) ને, હા, કેવોક આ નળાલ !

[પુષ્પો તેની આસપાસ વીંટળી વળે છે,
ને નળાલ અદૃષ્ટ થઈ જાય છે. કલા
પછી પુષ્પો પ્રતિ વળે છે, ને તેઓ
અદૃષ્ટ થાય છે.]

કલા: ગયાં ! મોઘાંમુલાં પુષ્પોએ ગયાં !

[આંખો ચોળતી ઉભે છે, ને ફરીથી પુષ્પો
પ્રતિ વળવાનું કરતાં પ્રતાપને ત્યાં ઉભેલો
તે જુએ છે.]

કલા: પ્રતાપ, તું છે અહીં ?

પ્રતાપ: પાછી આવી તું, કલા ? એકાદ રોગાત્ ગાય
રોગવિમુક્ત થવા આવે તેમ તુંએ અહીં પાછી આવી રહી.

નગરમાં એવું તે શું સૌ મોહક હતું જેણે તને આવડી વેળ ત્યાં રોકી રાખી ?

કલા: મને તેનો પરતાવો નથી, પ્રતાપ !

પ્રતાપ: ત્યારે શું કામ પાછી આવે છે ?

કલા: મને કંટાળો આવ્યો તેથી.

પ્રતાપ: હવે મને મુકી છાંથી તો પાછી નહીં જાયને ?

કલા: (મજાક કરતી) શા વડે મને તું અહીં આકર્ષી રાખશે ?

પ્રતાપ: (તેને આશ્લેષ દધ) આમ !

કલા: ફેર ને પલટા મેં જાણ્યા છે—ખીકણુ કન્યા હવાં હું નથી.

પ્રતાપ: (નિઃશ્વાસ મુકી) ખરેખર, તારામાં અજબ ફેરફાર થયેલ છે. તારી આંખો ઉંડી જતી રહી છે—તારો મુખચંદ્ર સાવ શીકો પડી ગયો છે !

કલા: (મજાક કરતી) પણ કહેને પ્રતાપ ! શું છે એવું તારી પાસે જે મને સદૈવ અહીં આકર્ષી રાખશે ?

પ્રતાપ: એક તો છે સૂર્ય.

કલા: હાં, મને દહવાને.

પ્રતાપ: ખીજી શીતલ હવા.

કલા: મને ઠારવાને.

પ્રતાપ: ત્રીજું શાંત એકાંત.

કલા: હા, તે તો છે.

પ્રતાપ: પુખ્તો તારી આગળ નૃત્ય કરશે.

[નૃત્ય કરતાં પુખ્તો પધારે છે, જે પુખ્ત
નાચ્યા પછી થાકી જઈ ધીરે ધીરે એક
પછી એક નિદ્રાધીન થઈ જાય છે.]

કલા: જો, અહીંજ એટલામાં તો તે સૌ નીંદરી ગયાં !

પ્રતાપ: અજ્ઞાનૂથ તેમને જાગ્રત કરશે.

[જળાલ પોતાની ટેકરી પર બેઠો ને બંસી
વાતો નજરે પડે છે, એવે ત્યાં અજના
પગવાળાં ચાર નાનકડાં બાલકો આવે છે,
ને પોઢેલ પુખ્તોની મધ્ય ને આસપાસ
નાચી રહે છે. પુખ્તો જાગે છે, ઉઠે છે, ઉડે
છે. પ્રત્યેક એ અજળાલ પોતપોતાનાં પુખ્ત
લઈ અદૃષ્ટ થાય છે. અને જળાલ બંસી
વાની મુકી ટેકરી પર નિશ્ચેષ્ટ ઢળી જાય છે.]

પ્રતાપ: મને ચલા, કલા !

કલા: તું તો કર્કશ છે.

પ્રતાપ: મને ચલા, કલા !

કલા: તું તો વિકરાલ છે.

પ્રતાપ: ત્યારે મને નહીંજ ચલાય ?

કલા: તારો અવાજ ભીષણ છે.

પ્રતાપ: ખરેખર, રૂપાની ઘંટડી સમો સુકોમળ મારો
અવાજ નથી. સાંભળ, આવો છે મારો અવાજ ! (સારાએ
શાંત હિમાદ્રિ ફરતો હાથ ફેરવી) સવારથી તે સાંજે શુક્રાલા
ઉગતા સુધી સર્વ કંઈ અહીં નીરવ શમશમાકાર છે. (હૈયે
હાથ મુકી) અને પાંખીની પાંખ્યોએ સૌ શાંત છે.

કલા: (તેની આંખોને સ્પર્શી) તારી આંખો ઉઘ્ર છે, પ્રતાપ ! હિંસક પ્રાણીઓના પ્રણિપાત માંલ મને જણાય છે. અમિત અંતર હું તેમાં જોઈ શકું છું. સદૈવ તે આવાં ઉઘ્ર રહે છે, પ્રતાપ ?

પ્રતાપ: તારા પ્રત્યે નીરખતાં તેમની નીધા શાંત ને કુમળી થાય છે, કલા !

કલા: (તેના હાથને સ્પર્શી) તારા આ સ્થૂણ હાથ સુંદામળ પુષ્પને ચુંટવા જરીએ યોગ્ય નથી. (કલા પ્રતાપ કનેથી ભાગી છુટે છે, ને જાળાલ જ્યાં પડ્યો છે તે ટેકરી તરફ વળે છે) જો ! સર્વ કં સ્થિર ને નિઃશબ્દ છે. દિવસ પણ શાંત ને નિશ્ચેષ્ટ છે. જાળાલ ! (પણ જાળાલ હાલતોએ નથી, તેમ ઉત્તરે નથી દેતો) ઘોર નિદ્રામાં તે પડ્યો છે. (ફરીથી) જાળાલ ! તે મને ઉત્તર નહીં આપે. કોઈજ મને ઉત્તર નહીં દે.

પ્રતાપ: (ઉત્કટ લાલસા ધરી) ત્યારે હું-હું કોઈ નથી શું ?

[સંધ્યા પથરાય છે.]

કલા: જો, દિનશ્રીએ નિદ્રાવશ થાય છે. રાત્રિ જામી પણ ગઈ.

[નિદ્રાનાં ઝાયા સ્વરૂપો કલા કરતાં વીંટળાઈ વળે છે.]

કલા: તું નિદ્રા છે ? તું વિશ્રાંતિ છે ?-મારા પ્રણયી !

[હસીને કલા પ્રતાપને પોતાના હાથ આપે છે-હલેતું તેનું શરીર પ્રતાપ ઝીલી લે છે. નિદ્રા સ્વરૂપો થકી ઘેરાએલ બંને અદૃષ્ટ

થાય છે. આકાશમાં બીજની વિધુરેખ
તીરછા દષ્ટિપાતે હિમાદ્રિને વધાવતી ઉગી
રહી છે, ને ટકરી પર નબાલ ધીરી હલકે
બંસીમાન છોડી રહ્યા છે.]

નબાલ: સદાએ સા'ન્ને અજ-અવિનાશ ! *

પથરંગી મુજ મીઠું મે'કતી
અજ અનુપ સુહાય.
સૂર્ય ચંદ્ર ને તારક તેને
દેન્ને તૃણ અપાર;
સદાએ સા'ન્ને અજ-અવિનાશ !
દુઃખદ દષ્ટિ કેની ન હોન્ને—
અજ ગરીબ મુજ સાવ;
સદૈવ મારા બંસીનાદે
રમન્ને એ નિરધાર;
સદાએ સા'ન્ને અજ-અવિનાશ !
ગિરિ—ચઢાવો ચઢતાં તેને
રક્ષો એ કિરતાર !
અજ એહ, હું અજપ તેહનો—
ઝીલશું મોદ અપાર,
સદાએ સા'ન્ને અજ-અવિનાશ.

[નબાલ-ગાન વિરમે છે, ચંદ્ર આથમે
છે, ને સર્વત્ર શ્યામલતા પથરાય છે. જુઠા
ઉધસૂ-તેજમાં સુતેલ પ્રતાપની બાજુ-
માંથી કલા ઉઠતી જણાય છે. નબાલ
ચાલી ગયો છે-ને તેને સ્થાને કાંચનગંગા-
નો ગોપાલ ટકરી પર ઉભો દેખાય છે.]

કલા: વર્ષો-કેટલાંએ વર્ષો હું નિદ્રસ્થ રહી ! મારો આત્મા ભુખ્યો થયો છે. (કાંચનગંગાના ગોપાલને જોઈ) હું તને હવાં ઓળખું છું. પૃથ્વીનું તું જીવન છે; તારી સુગંધ, તારી દ્રષ્ટિ, તારો આસ્વાદ, ને તારું સંગીત-સર્વ હું જાણું છું. હું તને વટાવી ગઈ છું. (આડી ફરે છે.)

પ્રતાપ: (જાગૃતિ) ક્યાં જાય છે, કલા ?

કલા: જગતને સામે ઓવાર.

પ્રતાપ: ના, ના, તું મને ન છોડી જ !

કલા: મિત્ર, હવે સમય ભરાઈ ગયો !

પ્રતાપ: ત્યારે મારાં ચુંબનો સૌ અશિષ્ટ હતાં ? હું ત્યારે સાવ અરસિક હતો ?

કલા: મને કેં પશ્ચાત્તાપ નથી. પણ હવાં મારે જવું જોઈએ.

[ધવલગિરિનું ચૈવનસત્ત્વ સહસ્રા સામે ઉભેલ જણાય છે. ને તેની સારંગી ગાજી ઉઠે છે.]

પ્રતાપ: નગરનું શાપિત સંગીત ! પુનઃ તું નગરમાં જશે કલા ? ના, ના, મારાથી તે નહીં સહ્યું જાય.

કલા: ખીતો મા, પ્રતાપ ! હું સદૈવ ઉધ્ધ્વજ સંચરુ છું.

પ્રતાપ: હિમાળા આ પ્રચંડ વાયુની વચમાં, ઓ કલા ! મને અહીં એકલો ન છોડી જ ! તું-વીહોણો મારો પ્રેમ મરી ગયો ને હું એ મરી જઈશ.

કલા: વિફલ હૃદય ! હું આ ચાલી !

પ્રતાપ: સર્વત્ર હિમાળી ઠંડી પડે છે.

[એક પાસ કાંચનગંગા અને બીજી પાસ
ધનલગિરિના કરેા કલાને નિજ નિજ
સમીપ ખેંચવા લાંબાય છે, કલા કેવલ
નિશ્ચલ ઉભી રહે છે.]

કલા: મિત્રો, મારે હવાં જવું જોઈએ, ક્ષણમાં પ્રભાત
પ્રકટશે.

[બંને શિખરસત્વો પોતાનાં મુખ ઢાંકી દે
છે, જુદું પ્રભાત આપમે છે. સર્વત્ર અંધ-
કાર છવાય છે.]

પડદો પડે છે.

પ્રવેશ પાંચમો.

[ઝૈરીશંકરના મહાશિખરમાંથી પ્રકાશની
એક અજબ લહરી કલાને મુખ પથરાય
છે; અન્ય એક પણ શિખર જણાતું નથી;
કેવલ એ પ્રકાશ-લહરીની બને બાજુએ
કાંચનગંગા ને ધવલગિરિની છાયાઓ
મરતક આવરી ઉભી છે.]

કલા: ઓ મહાશિખર! હું આવું છું!

[ઝૈરીશંકરનું મહાશિખર કૈંક સુરસિક
ગુંજતું-ગાતું સંભળાય છે:—]

૧

ભટકતી જવાલા, અશાંત જવર ઓ!

નિષ્કુર નિખિલ-જલન તું!

પ્રચંડ વાયુ ભાગ્યસૃષ્ટિના

શાંત સ્થિર અવ પેખું!

શમે સૌ આશ્ચર્યો નિર્ધાર,

શમે સહ જીવલકેલિ ઉદાર!

૨

ભરતી ઓટ વીણુ સાગર કેરી

પાન્થ મધુર સુખાલ,

જયોતિ-અજયોતિ, શાંતિ-અશાંતિ,

જ્યાં છે એક વિશાળ;

તહીં ઓ આત્મનું રસઝર આવ,

ઉંડેરા વર ઉર રહસ્ય ભાવ.

[કલા ધ્રુંગળીએ પડી ધરતી માતાને નમન
નમે છે. પ્રકાશ આથમે છે, ને અંધકાર
છવાય છે.]

પ્રવેશ છંદો.

[રાત્રિની કાળાશ ઉલ્લેચાતાં જુઠા ઝાંખા પ્રભાત તેજમાં ગિરિકુટિરની બારી પાસે મધુકર ને પ્રતાપ નીંદરતી કલા સમીપ ઉભા છે.]

પ્રતાપ: (કલાને જગાડવા હાથ પ્રસારતો) ક્ષણમાં તો સૂર્યોદય થશે.

[કલા હાથે છે, તેના હોઠ કેં બબડે છે.]

મધુકર: છો નીંદરે, સ્વપ્નસ્થ લાગે છે.

[પ્રતાપ ફાનસ ઉંચું કરે છે. જેનો પ્રકાશ કલાના મુખ પર પડે છે. પછી ઉભય કુટિરના દ્વાર તરફ જતા રહે છે, ને કલાને બાલતી સાંભળી દ્વાર બહાર નીકળી જાય છે.]

કલા: (ધુંટણીએ ઉભી થઈ, ને સાનંદ નિજ હાથ લંબાવી) ઓ મહાશિખર! હું આવું છું. (જગી ચોપાસ જુએ છે, ને ચકિત થઈ પુકારી ઉઠે છે) અરે, આ શું? આ તો નાનકડું મારું સ્વપ્ન!

[ઉઘાડા દ્વાર થકી આકાશમાંની ઉધાની પહેલેરી પ્રકાશ-રેખ જણાય છે. ધણી સુરીલી ધંટડીઓના ધ્વનિ સંભળાય છે.]

પડદો પડે છે.

ચંદ્રાવલી

સુવિખ્યાત લેખક મેટ્રિસિકના “Sister Beatrice”
નામક નાટ્ય પરથી.

પાત્રો.

ભુવનેશ્વરી	ચંદ્રાવલી સમા મુખાવિદ્યથી શોભતી જગદંબાની મૂર્તિ.
અધિષ્ઠાત્રી	જગદંબાના મંદિરની સર્વોપરી ઉપાસિકા.
મોહિની	જગદંબાના મંદિરની સાધ્વી.
ધારિણી	„ „
વરદા	„ „
સંજીવની	„ „
અમૃતા	„ „
અનુપા	„ „
વિશ્વજીદાસ	જગદંબાના મંદિરનો પૂજારી.
રાજકુમાર જયન્ત	
લિલ્લુકે	
યાત્રાળુઓ વિગેરે.	

કાળ:—વર્તમાન.

સ્થળ:—જગદંબાનું વિશ્વ વિશાળ
મંદિર.

અંક પહેલો.

[એક રાતે અખંડ જ્યેષ્ઠ પ્રકાશતી
ભૂવનેશ્વરીને પદપદ્મે ચંદ્રાવલી મસ્તક
નમાવી હંડેર પ્રાર્થન ગુંજતી હીસે છે.]

ચંદ્રાવલી: પતિતપાવની, પાપ વિમોચનિ, ઓ જગદંબા !
મને ક્ષમા કર, મને ક્ષમા કર. આજ રાત્રે પાછો એ
આવશે ! પણ મને ખબર નથી, મારે શું કહેવું, શું કરવું !
ધ્રુજતે હાથે તે મારા પ્રતી જોઈ રહે છે, અને હું—હા, મને
તે શું ઈચ્છે છે તેની સમજ નથી પડતી. પવિત્ર તારા
મંદિરમાં પગ મુક્યાં ચાર ચાર વર્ષ વીતી ગયાં; પણ તે
વારે તો સાવ હું બાળક હતી, કશુંજ ન સમજતી અને
હજી પણ સાચું પૂછે તો કંઈજ નથી જાણતી. તેમ હૈયાને
શારતી આ સ્થિતિ વિષે કહેવાય પણ કેને ? ઉપરાંત એ યે
નથી સમજાતું કે આ ઘડી તે હર્ષની છે વા શોકની !
અધિષ્ઠાત્રીને પૂછું ?—પણ તે તો કહે છે કે લગ્નમાં મનુષ્યને
ચાહવાની છૂટ છે અને તે પણ મને તેજ કહે છે. તેનો
કાક સાધુમિત્ર આ મંદિર હું છોડીશ કે તરતજ અમારાં
પાણિગ્રહણ કરાવશે, એવી તે મને ખાત્રી આપે છે. પણ
જગજ્ઞનીનું આરાધન તથા સ્નેહમાં પગલાં માંડવાં તે પુણ્ય
કે પાપ ? લોક કહે છે તેમ તે પાપનું પ્રત્યોભન તો ન હોય ?
પણ ના; સામાન્ય લોક જેવો તો તે નથીજ. છેક નાનપણથી
હું તેને પિંજાનું છું. દર વિશ્રામ વારે તે ને હું, સંગે,

અમારી નાનકડી વાડીમાં રમતાં અને એ બાળખેલ ભૂલ્યા નથી ભૂલાતા. તેની પવિત્રતા ને તેનું ડહાપણ, તેનાં નેત્રોમાંથી ઝરતી નમ્રતા અને ભાવમયતા, એ સૌજ, ઓ મા ! તારાથીયે ક્યાં અબ્બણ્યાં છે ? આ તારી અખંડ જ્યોત નીચે થોડા દિવસ પૂર્વેજ તે એકધ્યાન નહોતો નમી રહ્યો ? તારા પોતાનાજ પુત્રસમો ? તારા પોતાના પરમ ભક્તિનિમગ્ન ભક્તસમો ? અને ગંભીર તેની વાણી—મને સંબોધતી પણ દેવની સાથે વાત કરતી ન હોય એવી સુમધુર તેની વાણી, તને ક્યાં ઓછી વિદિત છે ? પણ હું તેને શો ઉત્તર દઈ શકું ? ત્રણ ત્રણ દિવસથી રડીનેય થાકી ને અશ્રુ સૌ ખૂટવ્યાં; ને તે તો કહે છે, હું તેની વિનતિનો અનાદર કરીશ તો પોતે સહસા આત્મઘાત કરશે.....મને ખબર છે; ધણાય એવા દાખલાઓની મને જાણ છે, જેમાં એના જેવા ઘણાય જીવન ને સુંદર પ્રેમલીન પુરૂષોએ જીવનનાં બલિદાન દીધાં છે. હવે ત્યારે શું કરવું ? પણ ઓ મારી ઇશ્વરી ! કેાણ કહી શકશે કે ધ્રુજતે હાથે આજ હું તારૂં પ્રાર્થન કરી રહી છું તે આવતી કાલે નરકની જ્વાલા સમી નહીં જલી રહે ?

[ખંદાર એવે નજદીક આવતા ઘોડેસ્વારોનો અવાજ સુણાય છે.]

સાંભળ ! સાંભળ ! સાંભળ છ તું ? અનેક ઘોડા તથા અસ્વાર તહારા મંદિર ખંદાર ખડાં થઈ ગયા છે—રે, ઉંખર પર આવી ચઢ્યા—હાય ! મંદિરના દ્વાર ખખડવા લાગ્યા !

[મોઢું દ્વાર ખખડે છે.]

શું કરવું ? મા ! હું નહીં જાઉં, જો એમ તહારી ભાવના, તહારી ઈચ્છા, હશે તો...

[કબી થાય છે, ને બારણા પ્રતિ ટોકે છે.]

કાણુ જયન્ત ?

જયન્ત: (બારણેથી) સત્વર ઉઘાડ ચંદ્રાવલી !...
હું છું એ તો.

ચંદ્રાવલી: હા, હા.

[દ્વાર ઉઘડે છે અને બખ્તરીઓ જયન્ત મંદિરને ઉબર ઉમેલ દેખાય છે. એની જમણી બાજુએ એક અનુચર સુસુન્દર વસ્ત્રો ને રત્નોનો થાળ ઝાડી ઉભો છે, અને જરાક છેટે એક વૃક્ષ નન જરિયાનનાં પલાણુવાળા અશ્વ સહિત ઉમેલ દીસે છે, અને દૂર, તારકિત આકાશ નીચે, ચાંદની રંગે રંગાયેલ પ્રદેશ નજરે પડે છે.]

ચંદ્રાવલી: એકલો નથી તું, જયન્ત ? પેલા વૃક્ષ નીચે કાણુ ઉભું છે ?

જયન્ત: પાસે આવ, ને તદ્દન ભયવિમુક્ત થઈ રહે !

[ઉબર ઉપર ધુટણીએ પડી ચંદ્રાવલીની સાડીનો પાલવ ચુંમે છે.]

ઓ મહારી મીઠડી ! આમ મહારી પાસે તું સરે છે, તારે કેટકેટલી સુન્દર તું દીસે છે ? જો, સાઈંચ તારામંડળ કેક અપ્રતિમ સુખદ ને ધન્ય એવી પણ આપણે ભાગ્ય ન જન્મી હોય તેની ખાત્રી આપતું પ્રકાશી રહેલ છે ! જો, સાઈંચ તારામંડળ કેક અપ્રતિમ સુખદ ને ધન્ય મનોહરાં પગલાંની વાટ જોઈ રહ્યું છે. અરે ! ધુન્ને છે કાં ? ના, ના, ના ! જો મહારા હાથ ત્હારે ગળે વીંટળાયા-દેવીની સન્મુખ સદાને માટે તું ને હું અદ્વૈત સાધી રહ્યાં ! અંધારની ઘડીઓ

આપણી આથમી, ને પ્રેમના પરમ પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યા !
ઓ ચંદ્રાવલી ! ચંદ્રાવલી ! જો હું તને નિહાળું છું,
તહારી સમક્ષ છું, તહને સ્પર્શું છું, આશ્લેષું છું, પહેલી વાર
તને વન્દન કરું છું !

[સહસા તે ઉઠે છે, ચંદ્રાવલીને ચુંબન દઈ
હે છે.]

ચંદ્રાવલી: (પાછી હઠી, પોતાને સ્વરક્ષતી) ના, ન
ચૂમ મને ! તેં મને વચન દીધું છે !

જયન્ત: (સુવિશેષ ચુંમનો) અરે, પ્રેમનાં વચનો
નહોતાં એ ! પ્રેમ ન કહી શકે કે તે નહીં પૂજે, અને
સર્વસ્વનું દાન લેતાં-દેતાં પ્રેમીઓને વચન કેવાં ? ચંદ્રાવલી !
પ્રતિક્ષણ પ્રેમ પોતાનું સર્વ દીધાંજ જાય છે ને એકાદેક
ચુંબન તે એક ક્ષણ પછી દેવા વચન દે, તો તે ભૂલને
ભૂલવવા, સહસ્રધા, કોટીધા, ચુંબન ધાર વર્ષાવી રહે છે.

[સજ્જડ આશ્લેષ દેતો ને ઉબર બહાર
તેને આજુવા ઈચ્છતો]

આવ, આવ, રાત આથમે છે, આકાશ ક્યારનું ય
નિસ્તેજ થતું જાય છે, ને હઠીલા ઘોડાઓ થનગને છે.
એક જ, બસ એક જ પગલું ને પછી.....

[ચંદ્રાવલીને મૂર્છિત થતી જોઈ]

તું મને ઉત્તર નથી દેતી કાં ? તહારા શ્વાસોશ્વાસ પણ
નથી સૂણાતા: પગ તહારા અસ્થિર લાગે છે ! આવ ! અદેખું
પ્રભાત આપણા ચુંબને માર્ગ પોતાની સુવર્ણી જળ ન
પાથરી રહે તે પહેલાં આવ, ચંદ્રાવલી ! સત્વર થા.

ચંદ્રાવલી: (ખેલાન થતે થતે) ના, હજી વાર છે !

જયન્ત: પ્રેમ કાં નિસ્તેજ થાય છે તું ? સારાં ય મહારાં ચુમ્બનો ત્યારે મુખ જીવનસ્કૂલિંગ સમાં ક્ષણેક પ્રકાશી આથમે છે શું ? મુખ શું મુખ માંડી રહે, ચંદ્રાવલી-અરે, અરે, આ તપસ્વિનીને યોગ્ય કંથા તને રૂંધે છે, તને મુંઝવી રહે છે. તે તો મૃત્યુમૃત્યક છે, જીવન સૃત્યક નહીં !

[ધીમે ધીમે જયન્ત બેભાન ચંદ્રાવલીના માથાપરના વસ્ત્રને અળગું કરી રહે છે, અને અળગુંથી તેની અલકલટો સારી ય તેના મુખ ફરતી પથરાઈ રહે છે: તે જગતી ને સભાન થતી જણાય છે.]

જયન્ત: (અતીવ આનંદથકી) વ્હા ! વ્હા !

ચંદ્રાવલી: (સ્વપ્નપ્રદેશથકી આવી ન હોય તેમ ધીમેશથી) અરે, શું કયું તેં આ, જયન્ત ? મારા હાથમાં શું આ સૌ આવે છે જે ? સુંવાળી શી આ મિઠાશ મહારે મુખ પથરાઈ રહી છે ?

જયન્ત: (તેના છૂટા વાળને પ્રેમાવેશે ચુમ્બનો) જો, જો, તારી પોતાની જ જવાલા તને જગવે છે, તારું પોતાનું જ સૌંદર્ય તને આવરે છે ! તારો પોતાનો જ પ્રકાશ તને છાઈ રહે છે ! વ્હા, વ્હા, તને ય જાણ ન હતી, આટઆટનું સૌંદર્ય તારું ક્યાં ક્યાં તેં સંધરી રાખેલ ? મેં ધારેલ કે મેં તને જોઈ છે, ને મેં તને ચાહી છે ! પણ અત્યારે તો સારાં ય મારાં જાણસ્વપ્નોને રંગતી સર્વસુંદર, સર્વ શ્રેષ્ઠ સુંદરી સમી તને હું નીરખી રહું છું. રાત્રીને યોગ્ય ઓ સુંદરી ! થોભ, થોભ. સંપૂર્ણ તું નિર્બંધ, સંમુક્ત થવી જોઈએ છે...

[જયન્ત તેની કંથા ઉતારે છે, ને રાણીને યોગ્ય વસ્ત્ર તથા અલંકાર વડે તેને સજ્જ કરવા મથે છે: નીચે પડેલ કંથામાં નિજ મુખ ઢાંકી દેતી ચંદ્રાવલી ભુવનેશ્વરી સન્મુખ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતી જણાય છે.]

ચંદ્રાવલી: ના, ના, મને નથી—મારે નથી જોઈતાં આ વસ્ત્રો તેમ અલંકારો ! ઓ જગદંબા ! સહાય થા મને, તું મને આમ ત્યાગી રહેશે તો પછી હું કેાની પ્રાર્થના કરી શકીશ ?

જયન્ત: (જલદી તેને વસ્ત્રાલંકારે સજ્જ કરતો) ચંદ્રાવલી ! જો, હવાં વખત થયો છે. જો, આ નવીન જીવન તારું હવાં પ્રકાશી રહ્યું ! રાણીને યોગ્ય તારાં પરિધાનમાં હવાં તું સુખને માર્ગ સંચરી રહેશે !

ચંદ્રાવલી: (પ્રાર્થનાનિમગ્ન): ઓ પરમેશ્વરી ! હવાં મારાથી વધુ નહીં બોલાય ! વધુ નહીં રડાય ! વધુ નહીં પ્રાર્થી શકાય ! મને જાણ નહોતી કે આવડી હું તને ચ્હાતી હૅશ. ઓ જનની ! જો, સાંભળ, હવાં આટલી જ મારી માગણી છે: ગમે તો તારા સુભગ હાથની, તારા અમીઝરતાં નયનની, તારા મલકતા મુખડલાની, એક નાનકડી “હા” ની નિશાની મને દઈ રહે. ગરીબ, અનાથ ને અસમજી બાલાને એવકું શું દાન દઈ રહે. વારંવાર સ્તુતિદ્વારા અમે સૌ ગાઇએ છીએ કે તું માગ્યું દાન દઈ રહે છે. તો ઓ વરદે ! આટલી નાની શી તારી દીકરીની અરજ સૂણ ને તારી માયા ને દયા દાખવી રહે.....

જયન્ત: (તેને ઉઠાડવા મથતો ને દ્વાર બહાર લઇ જવા મથતો) હા, હા, પ્રેમસ્વર્ગની તે તો અધિષ્ઠાત્રી છે.

માગ્યું તારું જરૂર તે દઈ રહે છે. જો, જો, તેના મુખ સામે નિહાળ, તે હસે છે, તે પ્રકાશે છે. ક્રોધની વા કટુતાની નાની શી રેખ ત્યાં નથી. પ્રેાજ્જવલ સ્મિત ત્યાં સોઢે છે, સુભગ તેજ ત્યાં આનંદે છે. જો, તે તેને વિનવે છે, ને તું તેને ક્ષમે છે ! મારા નેત્રોમાં તમે બન્ને બહેનો અન્યોન્ય જીવન્ત આશીર્વાદ દેતી દેખાઈ રહો છો ને પ્રેમના પરમ સ્વર્ગને ઉગવતી શોભી રહો છો !

ચંદ્રાવલી: (ઉંચી ડોક કરી ભુવનેશ્વરી પ્રતિ નિહાળતી) ઘણી યે વાર મને સૌ કહેતાં હું તારા સરખી છું.

જયન્ત: જો, જો, તારા વાળફરતી ડોક પ્રકાશ રેખ—સુખની, કલ્યાણની પ્રકાશરેખ—ઝગે છે—તારી યાચનાના મનોહર ચિહ્નની એ પ્રતીતિ છે, ચંદ્રાવલી !

[એવે મંદિરને એક ખંડ ત્રણના ટકોરા સંભળાય છે.]

ચંદ્રાવલી: (સહસા ઉડીને) સાંભળ !

જયન્ત: ત્રણ વાગ્યા !

ચંદ્રાવલી: રાત્રિના અંતિમ પ્રહરની ઘંટા મ્હારે સૂણવવી જોઈએ.

જયન્ત: ચાલ, પ્રભાત હવાં પ્રકટશે, ભુખરું અજવાળું થતું જાગાય છે.

ચંદ્રાવલી: એ પ્રભાત પહેલાં હું સૌ બારીબારણાં ખુલ્લાં મૂકતી, જેથી પ્રભાતનાં અજવાળાં ને સાથે પક્ષિઓનાં ગીત ઉંઘમાંથી જાગેલ સૌ મ્હારી બહેનોને સ્વાગત દઈ રહે.....અરે,

હમણાં જ તેઓ સૌ અહીં આવી રહેશે ને જોશે કે ચંદ્રાવલી ક્યાં ગઈ !

જયન્તઃ ચાલ, દિવસ ઉઘડે છે.....જહેનો સૌ ત્હારી જાગશે હવાં.....તેમનાં પગલાં મને સંભળાતાં દીસે છે....

ચંદ્રાવલી: હા, હા. તેઓ આવે છે, સૌ જ મ્હારી બહાલી જહેનો મને મ્હાતી ને આશ્વાસતી ને સદૈવ મને પવિત્ર માનતી ! અને અહીં હવાં તેઓ મ્હારે બદલે મ્હારી કંથા તથા ઉપરણું નીરખી રહેશે ! (ભુવનેશ્વરીને ચરણ એ ઉભય વસ્ત્રોની ઘડી વાળી મૂકતી) જો, હવાં કોઈ નહીં ધારે કે તેમણે મને આપેલ આ શાન્તિના વાધા મેં પગ તળે કચડી નાખ્યા. ના, મા, હું તને તે સમર્પી રહું છું, ને તું તેમને સાચવશે. ચારે વર્ષોમાં મને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે સર્વ હું તને સોંપી રહું છું. આ મારી સોનાને વાળે ગુંથેલ જપમાળા: આ મ્હારી નિયમાવલિ: આ મને સોંપેલ કુંચીઓનું ઝુમખું. મંદિરની વાટિકામાં જલસિંચન કરતી હું હવાં મને નહીં નીરખી રહું, તેમ ભવ્ય ધૂપની સુગંધ મ્હેંકતાં આ મંદિરનાં ગુરૂદ્વાર પણ નહીં ઉઘાડી રહું. તું તે સૌ જાણે છે, માવડી—તું તે સૌ જાણે છે !...પણ પ્હણે ઉંચે શું લખ્યું છે ? કશું જ ક્ષમ્ય નહીં થાય ? પ્રેમ શાપિત થશે ? કોઈ જ તે શાપમુક્ત નહીં થાય ? કહે, કહે, મને તે, હજી હું ગઈ નથી, ત્હારી ઇચ્છા શિવાય હું ખોવાણી નથી ! એક જ ત્હારી નિશાની, જરાક જેટલી, કોઈ ન જુવે તેવી, એક જ; અશક્ય કશો જ ચમત્કાર મ્હારે નથી જોઈતો. જો આ અખંડ જ્યોત ઝગતા ચાચરની ત્હારા મુખ પરની પ્રકાશછાયા જરાકેક હાલે તો હું ન જાઉં,—અહીં જ ત્હારી આરાધનામાં હું સદૈવ રત રહીશ, નાની શી એ

છાયારેખને ખેસવ ને હું નહીં જાઉં, હું નહીં જાઉં ! જો,
જો, માવડી મારી ! જો, એકનયન હું ન્યાળું છું ! હું
થોભું છું !

[ભુવનેશ્વરીને મુખ તે લાંબી વાર સુધી
ધ્યાનરથ નીરખી રહે છે. સર્વ કાંઈ સ્થિર
ને શાન્ત છે.]

જયન્તઃ (તેને આશ્લેષી પ્રેમાવેશે તેને ચુંબતો) ચાલ !

ચંદ્રાવલીઃ (પહેલી જ વેળ તેને ચુંબન વડે પ્રત્યુત્તર
દેતી) હા !

[મંદિરદ્વાર ઉઘાડાં મૂકી ઉભય એકમેકની
કરલતાએ સંકેતાર્થ પ્રભાત-ઝમતા જગ-
તમાં સંચરે છે. દૂર ઘોડાની ખરીઓના
અવાજ સૂણાય છે. પડદો પડે છે અને
તરત જ મંદિરની પ્રભાતઘંટાના નાદ
થઈ રહે છે.]

અંક બીજો.

[પ્રભાતી ધંટાના છેલ્લા નાદે પડદો ઉપડે છે; ને ભુવનેશ્વરીની મૂર્તિ દિવ્ય નિદ્રામાંથી જાગતી ને સચેતતી દેખાય છે. ધીમે ધીમે તે પોતાને ઉચ્ચ સ્થાનકેથી ઉતરતી અને ચંદ્રાવલીએ મૂકેલ કંથા તથા ઉપરજાને સજતી જણાઈ રહે છે. ઝીણું ને સુરીલું એવું કોક પતિતપાવનું સંગીત ગાતી ગાતી તે સૌ દીવા સફારી રહે છે, મોટા ચાચરને સવિશેષ સતેજ કરે છે, ને ગરીબોને દેવાનાં વસ્ત્રદાનની છાજ ઉચ્ચ નિજ સ્થાનક આગળ મુકતી મંદિરને મુખ્યદ્વાર તે સંચરે છે]

ભુવનેશ્વરી: (ગાતી)

પાપીનાં પાપને પ્રગ્નજતી હું—

પાપીનાં પાપને પ્રગ્નજતી:

રેતાનાં આંસુને લુછતી હું—

રેતાનાં આંસુને લુછતી

તારકિત ઓમ મહારાં

દયાનાં દાન ઝગ્યાં:

દાધની હથેલીઓમાં,

અમૃત ક્ષમાનાં વણાં:

પ્રેમમાં સૌ પાપને વણસાડતી હું—

પ્રેમ સૌ પુણ્યમાં વિલસાવતી:

પ્રેમ-રડ્યાં અમ્મર સૌ સ્થાપતી હું—
પ્રેમમાં પરમપદ પ્રકાશતી.....

[ગીતને છેલ્લે સ્વરે મંદિરનું એક દ્વાર
ધીરું ખખડે છે, ભુવનેશ્વરી તે ઉધાડે છે;
ને ગરીબ ફાટ્યાંવૂટ્યાં વસ્ત્રો પહેરેલ પશુ
સુહામણી એક બાળા ઉંખર પર દેખાય
છે. દ્વારના સ્તંભની પાછળ તે અર્ધ-
ઢંકાઈ ભુવનેશ્વરીને કોક અજબ ભાવે
નીરખી રહી છે.]

ભુવનેશ્વરી: ઉપા, કેમ છૂપાઈ રહી છે ?

ઉપા: (સાશ્વત્ ને સભય) તુમારે વસ્ત્ર આ અજબ
પ્રકાશ ક્યાંથી ?

ભુવનેશ્વરી: પ્રભાત પછી સર્વત્ર પ્રકાશ જ હોય ને, ઉપા.

ઉપા: ને આંખોમાં આ તારલા ક્યાંથી ?

ભુવનેશ્વરી: પ્રાર્થનામાં રક્ત એવી આંખોમાં સદા
એવા તારલા જ પ્રકાશી રહે.

ઉપા: વળી આ હથેલીઓમાં ય પ્રકાશ પાછો !

ભુવનેશ્વરી: દાન દેતા હાથમાં તો સદૈવ એવો જ પ્રકાશ
ઝળી રહે, જહેનાં !

ઉપા: હું એકલી જ અહીં આવી છું.

ભુવનેશ્વરી: ગરીબ બાંધવો આપણાં ક્યાં છે ?

ઉપા: તેઓ નહીં આવે આજ-કારણ, કંઈ કંઈ
વાતો તેઓ કરી રહ્યાં છે.....

ભુવનેશ્વરી: શી વાતો ?

ઉષા: તેઓ કહે છે કે તેમણે ચંદ્રાવલીને રાજકુમાર જયન્તને ઘોડે બેસી પળતી જોઈ.....

ભુવનેશ્વરી: હું ત્યારે એ ચંદ્રાવલી નથી શું?

ઉષા: પણ તેઓ કહે છે તેમણે તેને જોઈ-તે તેમની સંગે બોલી.....

ભુવનેશ્વરી: ક્રૂપા ઈશ્વરે તેને નથી જોઈ ને નથી સાંભળી... (બાલુડી ઉષાને હાથમાં લઈ તેને કપાળ મીડી ચુમી દેતી) ઓ ઉષા, કેાઈ જ આજ અહીં નથી, કે જેને હું ચુમું; અને નિર્દોષતા મને નહીં હોય, જો કે તે સમજે છે સઘળું ય. (ઉષાનાં નયનોમાં જોતાં) કેવડો બધો પવિત્ર માનવ-આત્મા! દેવના દિરસ્તાઓ આવડા સુંદર હોય છે, પણ તેઓ આંસુડાંને નથી જાણતા: બાલુડી ઉષા, ગરીબડી ઉષા! જો, જો, ત્હારી આંખોમાંથી તે ખરે છે. (ઉંખર પર તેને પાછી ઉતારે છે)—પણ ક્યાં ગયા, ક્યાં છે આપણા પામર ભાંડુઓ? ઉષા, જન, બેગ, બહેલી થા, ને બોલાવી લાવ તેમને. અધીરતાથી છલકાતો મ્હારો ઉર-પ્રેમ તેમને જાણવી રહે—જન, ઉતાવળી થા.

ઉષા: (દૂર મંદિર બહાર જોતી) ઓ ચંદ્રાવલી બહેન! જીવો, જીવો, આ આવે તે સૌ એ !

[અને ખરેખર, સૌજ ગરીબો, માંદલાંઓ, અશક્તો, બાળકો તેડતી માતાઓ, સર્વ કેાઈ, ધીમાં, અનિશ્ચિત અર્ધ-શંકાભરી, અર્ધ-કુતુહલભરી નજરે, ચંદ્રાવલીને એક નયન, એક ધ્યાન, નીરખતાં, મંદિરને ઉંખર આવી થાંભે છે.]

ભુવનેશ્વરી: (વસ્ત્રદાનની છાબ આગળ નીચી નમતી)
શું થયું હતું જે ? કેમ આવરી વાર લગાડી આજે ? બહેલાં
આવો, જીવો, દિવસ ઉગી ગયો, પ્રાર્થન-વેળા થઈ હવાં.
સૌ બહેનો હમણાં આવી રહેશે, ને પછી દ્વાર સૌ બંધ
થશે—ઓ, આવો, આવો, બધાં: હજી વખત છે, નહીંતર
આવતી કાલ સુધી.....

એક ગરીબ વૃદ્ધજન: (આગળ આવી) ચંદ્રાવલી બહેન,
આજ રાતે તો અમને બે ભૂત દેખાયાં...

ભુવનેશ્વરી: (સહસા તેજકિરણે ઝગતો એવો ડગલો
તેને છાબમાંથી દેતાં) પ્રભાતના નવતર પ્રકાશમાં રાતનાં
એ દ્રશ્યોને ન સ્વપ્ની રહેા.

એક પાંગળો: (આગળ આવી) આજ રાતે કોક દુષ્ટ
વિચારો અમને ઘેરી રહેલ, બહેન !

ભુવનેશ્વરી: (રતનજડિત જણાતું એવું બીજું વસ્ત્ર
છાબમાંથી ઉપાડતી) ઉઘાડ, ઉઘાડ, તારી આંખો, ભાઈ !
ક્ષમાદાનની આ વિરલ પળ ઉગે છે તે બે; આવો, આવો,
તમે બધાં ય આવો !

એક ગરીબ સ્ત્રી: મને, બહેન,—મારી મૃત બાને
ઢાંકવાને ચાહર—

બીજી ગરીબ સ્ત્રી: અને મને ય બહેન—મારા નવ
જન્મ્યા બાળને ઢાંકવાને...

[સૌની માગણીઓને પૂરી પાડતી ભુવનેશ્વરી
સર્વ ગરીબોને પ્રકાશગ્રંથાં વસ્ત્રો વડે
નવાજી રહે છે. અને જેમ જેમ છાબ
ખાલી થતી જણાય છે, તેમ તેમ વધુવધુ

વસ્ત્રો વડે તે હલકાતી જાય છે. અને
પોતે જ પ્રેરેલ આ ચમત્કારને નીરખતી
તે પૂકારી રહે છે.]

ભુવનેશ્વરી: અરે, આવો, બધાં જ ગરીબો અહીં આવી
રહો ! બરફોળી ચાદરે અહીં છે, તેમ સિમત ઝગતાં નવ-
જન્મ્યા બાળકને માટેનાં વસ્ત્રોય અહીં છે ! જીવન, મૃત્યુ
ને પરજીવન ત્રણે અહીં પ્રકટે છે તે પ્રકાશે છે ! આવો ને
હ્યો. પ્રેમની પણ આજ ઉગી છે. કેવોક પ્રેમ ? સીમા
વિનાનો, અખૂટ ને અપરિમેય. આવો, બધાં જ આવો;
અન્યોન્યને સહાય કરતાં આવો અને જીવનભર આનંદ
તથા સુખનાં અશ્રુઓ ગુંથી હ્યો; અન્યોન્યને ચાહી રહો,
પડતાંને માટે પ્રાર્થના કરો, પરસ્પરને ક્ષમા દર્શ રહો. ક્ષમા
ભાવે હરકોઈ પાપમાંથી બચી શકશે—બચાવી શકશે.

[સારાં જ ગરીબો રત્નજડિત પ્રકાશપૂર્ણ
વસ્ત્રો વડે આચ્છાદિત થયેલ દીસે છે—
કોક અવિરત આનંદમાં મગ્ન, તેા કોક
આભારભર્યાં આંસુડાં ખેરતાં નજરે પડે
છે, જ્યારે બીજાંએ કોક દૈવી ભયે ઘેરઘ
દ્વારને પગથિયે એક ચિન્તન પ્રાર્થનામાં
લીન થઈ રહે છે. પછી મંદિરની ઘંટા
સુણાય છે: વસ્ત્રછાજ સહસ્રા ખાલી થઈ
રહે છે; ભુવનેશ્વરી નમ્રતા વડે સૌ જ
ગરીબોને વીખેરી દે છે, ન દ્વાર બંધ
કરે છે.]

ભુવનેશ્વરી: જાવ, શાંતિમાં સૌ પાછાં વળો ! બાંધવો,
પ્રાર્થનાનો સમય થયો છે.

[ગરીબોના ગણગણતા અવાજ કોક
અનિશ્ચિત આભાર તથા આનંદની

રચાના સ્વરૂપમાં સૂણાઈ રહેતા જણાય છે. મંદિરની ઘંટા બજતી છે. બીજા ને ત્રીજા તેના નાદે ડાબી બાજુને મધ્ય ભાગથી મંદિરની અધિષ્ઠાત્રી તથા સૌ મૈયાઓ પ્રવેશી રહે છે.]

અધિષ્ઠાત્રી: (ભુવનેશ્વરી આગળ થંભી) સાંભળ, અંદ્રાવલી ! આ મહિને પોણાત્રણ વાગે પ્રભાતની ઘંટા બજવાની છે. આજ તું તેમાં ચુકી, માટે ત્રણ દિવસનો અપવાસ તથા ત્રણ રાત માતાને પાંચે પ્રાર્થનઃ એટલી શિક્ષા તને કરું છું.

ભુવનેશ્વરી: (તદ્દન નમ્રતાથી ' હા ' પાડતી) મારી માવડી, પ્રભુનો જય હો !

[અધિષ્ઠાત્રી આગળ વધે છે, ને મંદિરને ઉચ્ચ આસને માતાની મૂર્તિ ન જોતાં અકથ કોક વિરમય તથા ભય વડે મોટથી પૂકારી રહે છે.]

અધિષ્ઠાત્રી: તે ત્યાં નથી—માજીની મૂર્તિ ત્યાં નથી !

[અશાન્ત ને સભય સૌ જ મૈયાઓ અધિષ્ઠાત્રી ફરતી ટોળે વળી ઉભી રહે છે ને આશ્ચર્યના એક પળ વીતતાં સહસા સૌ એક સામઠે બોલે છે, પુકારે છે, ને રડી રહે છે.]

મૈયાઓ: માજી નથી ! માજી ગયાં ! મૂર્તિને કોક ચોરી ગયું. નાસ્તિકો ! ઓ માવડી, ઓ અમારી માવડી !

મંદિર બ્રષ્ટ થયું—માજીનું આસન અભડાયું ! હાય !
બ્રષ્ટતા, બ્રષ્ટતા, બ્રષ્ટતા !

[ભુવનેશ્વરી આગળ આવે છે, ને અધિ-
ષ્ઠાત્રી સંમુખ માજીના આસન સમક્ષ
થાંભે છે. પોતાની મૂર્તિ જ્યાં ઉભતી તે
સ્થાન એક નયન નિહાળી રહે છે. તેનાં
રિચર નયનોમાંથી જગતને અનણુ એવી
આશા અને શાન્તિ ઝરતાં-ઝમતાં
જણાય છે.]

અધિષ્ઠાત્રી: (જોરથી પૂકારી) ચંદ્રાવલી ! હું જાણું
છું કે તું ય ભયથી ધ્રુજે છે, પણ બહી મા. માનવોથી
અજ્ઞાત એવા ઇશ્વરી કોક સંકેતને અર્થે આમ થયું હોવું
જોઈએ. પણ હું પુછું તેનો ઉત્તર દે. દિવસ ને રાત તું
અહીં રખેવાળી કરે છે,...જરૂર તું જાણતી હોવી જોઈએ,...
કહે મને...(ભુવનેશ્વરી શાન્ત રહે છે) ઉત્તર દે. જોલ,
કાંઈક અસુખ છે તને ? ઉલટું કોક કોક વેળ મને જણાય
છે કે ત્હારું મુખ અજખ પ્રકાશે પ્રકાશી રહે છે.—અને આ
વસ્ત્રો ! નિત્ય તું પહેરતી તે નહોય આ વસ્ત્રો. મહારી આંખો
શું મને છેતરે છે ત્યારે ? ના, પણ તું હતી તેની તે નહોય,
ચંદ્રાવલી ! મૂળની જેમ તું નથી દીસતી અને આ ત્હારી
કંથા નીચે ચળકે છે શું ? (ભુવનેશ્વરીની કંથા તપાસે છે.)
અરે, પ્રત્યેક તેની ઘડીઘડીમાંથી પ્રકાશનાં કિરણ કોક
અલૌકિક એવું તેજ નિર્ઝરી રહે છે !

[ભુવનેશ્વરીની કંથાને ઉઘાડે છે, અને
કમ્મરનો રત્નજડિત કંદોરો નિહાળી
રહે છે.]

આ શું ? આ શું ? ચંદ્રાવલી !

[સારી ચ કંથા તે ખુલી રહે છે ને અજળ કો ભાવમાં સ્તબ્ધ બની જાય છે. પછી માથા પરનું ઉપવસ્ત્ર ખસેડે છે. ને ત્યારે તો જાણે આમેલુળ ભુવનેશ્વરીની મૂર્તિ સમી જ સુકુમાર ને રનેહાળ તે જણાઈ રહે છે. આ દર્શને તો કોઈ ન માની શકાય તેવી ચિંતા ને અવાક આશ્ચર્ય અધિષ્ઠાત્રી તથા સૌ ટાળે મળેલ મૈયાઓને ચિત્ત છવાઈ રહે છે. બાદ અધિષ્ઠાત્રી કોઈ નિરાશાજન્ય ભય વડે તેમ શાપિત કોઈ ભાવના થકી ભુવનેશ્વરીનું મુખ ઢાંકી દે છે ને પૂકારી ઉઠે છે.]

ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ !

સર્વમૈયાઓ : ઓ માવડી ! ત્હારી મૂર્તિને આણે ચોરી ! બોલ, ચંદ્રાવલી ! હા, તે અનુત્તર છે ! કોઈ આસુરી વાસનાનો તેનામાં સંચાર થયો છે ! હાય, કોઈ કારમો પ્રકોપ થઈ રહ્યો છે ! કોઈ વજ્રપાત હમણાં થઈ રહેશે ! બ્રષ્ટતા, બ્રષ્ટતા, બ્રષ્ટતા !

[સૌ જ સાધુ બહેનો ભયમાં આમતેમ દોડી રહે છે; પણ અધિષ્ઠાત્રી એક હાથને આણુસારે તેમને તેમ કરતાં અટકાવે છે ને પુકારે છે.]

અધિષ્ઠાત્રી : સાંભળો, મારી દીકરીઓ ! ભાગી ન જાવ ! ઉતરનાર દુર્ભાગ્ય સૌ ઉતરી રહ્યા ! સૌ સંગે જ એ અસહ્ય કષ્ટ સહી રહીએ ને પ્રકોપને શમવવા મથીએ !

ધારિણી: માવડી મ્હારી, તું જાઝી વાર નહીં થોભે કયાંય !

વરદા: ચાલો વિષ્ણુદાસને જણાવો એ.

ધારિણી: હમણાં જ મેં તેમને અહીંથી જતા જોયા.

અધિષ્ઠાત્રી: બરાબર છે, જાવ. તમે બન્ને જલદી જાવ. ને તેને બોલાવી લાવો. આપણા કરતાં તે વધારે જાણી શકશે કે દેવના આ પ્રકાપને કેવી રીતે શમવવો તથા દાનવી વિજયનો કઈ રીતે ધ્વંસ કરવો. હાય ! શું બની ગયું ! અનામી કોક ભય નરકદ્વાર ઉઘાડી રહ્યો.

[ધારિણી તથા વરદા જાય છે.]

અનુપા: (ભુવનેશ્વરી સમીપ આવી) ઓ બ્રહ્મા !

સંજીવની: બ્રહ્મા ! મૂર્તિમતી બ્રહ્મા !

અમૃતા: અસુર ! દાનવ ! શયતાન !

મોહિની: (ધીમેશથી ને કળકળતે સ્વરે) ઓ મ્હારી ચંદ્રાવલી ! શું કયું તેં ?.....

[આ શબ્દો સૂણતાં ભુવનેશ્વરી તેના પ્રતિ ડોક ફેરવી કોક દિવ્ય અમીભરી હાસિ થકી નિહાળી રહે છે.]

સંજીવની: (મોહિની મૈયાને) તે ત્હારા પ્રત્યે ન્યાળે છે.

અનુપા: તે જાણે હમણાં જ જાગી ન હોય તેમ જણાય છે.

મોહિની: કદાચ તમે ન જાણતાં હો—

અધિષ્ઠાત્રી: ના, મોહિની, તું તેની સંગે જોલે તે મને નથી પસંદ.

[આ ક્ષણે વિષ્ણુદાસજી મંદિરને દ્વાર દેખાય છે; તેની સંગે ધારિણી તથા વરદામૈયા તથા ભયગ્રસ્ત મંદિરના ગવૈયાઓ ઉભેલ નજરે પડે છે.]

વિષ્ણુદાસ: પ્રાર્થના જગતી રહો ! મૈયાઓ, પ્રાર્થનાને માટે પ્રાર્થના કરી રહો સૌ !

અધિષ્ઠાત્રી: (પાંચે પડી) પિતા, તમે જાણો છો...

વિષ્ણુદાસ: (નિષ્ઠુર અવાજે) સાંભળ ચંદ્રાવલી !

[ભુવનેશ્વરી નિઃસ્તબ્ધ રહે છે.]

વિષ્ણુદાસ: (ફાટે ઘાંટે) ચંદ્રાવલી !

[ભુવનેશ્વરી નિઃશ્વેષ્ટ રહે છે.]

વિષ્ણુદાસ: (ભયંકર સ્વરે) સાંભળ ચંદ્રાવલી ! આ ત્રીજી વખત હું તને જીવંત પ્રમુના નામમાં જોવાનું છું—જેનો પ્રકાપ મંદિર ફરતો પ્રસરી રહ્યો છે.

અધિષ્ઠાત્રી: તે નથી સાંભળતી !

અમૃતા: તે સાંભળવા નથી માગતી !

સંજીવની: હાય ! દુઃખની આ તો અવધિ થઈ !

અનુપા: પ્રમુ ! તું ઉતરી આવ ! અમારા પર દયા દાળ !

વિષ્ણુદાસ: યસ હવે, કંઈ જ શંકા નથી રહી. અસૂચી લોકના એ રાજનો અધિકારભર્યો ગર્વ હવાં મને સમજાઈ રહે છે. (અધિષ્ઠાત્રી તરફ વળી) ચંદ્રાવલીને હું તમને સોંપું છું, ને ઈશ્વરના નામમાં સખ્તમાં સખ્ત સજ્જ તેને

કરવા તમને ફરમાવી રહું છું. જો, જો, શયતાનની સત્તા થકી ડરી કમી રાખતાં ! જાવ, ત્યારે લઈ જાવ આ અપરાધીને અહીંથી ધસડીને; અને દેવો જેને નમે છે તે સર્વેશ્વરની સમક્ષ એક પછી એક તેનાં વસ્ત્રો તથા અલંકારો તોડી વિછોડી છિન્નભિન્ન કરી રહો. તમારી કેડે બાંધેલ કમ્મરપટાઓના કોયડાઓ ખનાવો ને સદૃશ કોયડા તેના શરીર પર ફટકાવી રહો. હાથ તમારા નિષ્ઠુર થઈ રહો, નિદ્રિય ને નિઘ્રુણુ બની રહો. દેવની દયા તમને બલ દેશે, તેનો પ્રેમ તમને આશીર્વાદ આપશે ! જાવ, મૈયાઓ ! જાવ !

[મૈયાઓ ભુવનેશ્વરીને ધસડતે ધસડતે લઈ જાય છે. જ્યારે પોતે એ સર્વની વચમાં શાન્ત ને નિર્વિકાર વર્તે છે. મોહિની મૈયા સિવાય અન્ય સર્વ મૈયાઓએ પોતાના કમ્મરપટાના કોયડા ખનાવી દીધા છે. નજીકના એક ખંડમાં સૌ પ્રવેશે છે, ને દ્વાર તેનાં વાસી દે છે. મંદિરની મધ્ય એકલા વિષ્ણુદાસ મૂર્તિશૂન્ય સ્થાનકને પ્રણામ કરતા ઉભે છે. કેલોક વખત સર્વત્ર મૈન પથરાઈ રહે છે. સહસ્રા કોક અશ્રુત-પૂર્વ સંગીત સારા થ મંદિરને આવરતું ગાજી રહે છે. બહાર દૂર દૂરથી કોક દેવ દેવીઓ તેને ન છોડી રહેતાં હોય એવા સમશતીનાં દેવી સૂક્ત તથા સકાદયના મંત્રધ્વનિ સર્વત્ર નર્તી રહે છે. અને તે જ કાળે જે ખંડમાં ભુવનેશ્વરીને સૌ મૈયાઓ લઈ ગયેલ છે ત્યાં સર્વત્ર અનુત્તમ પ્રકાશ ને પુષ્પના વર્ષાદ વર્ષી રહેતા જણાય છે. ચક્રિત થઈ તેઓ ભુવનેશ્વરીને ત્યાં એકલી રાખી મંદિરમાં ધસી આવે છે, તો

માર્ગમાં-તેમને હાથ ને પગ ને સારું ચ
અંગ ભરી દેતાં પુષ્પો, પુષ્પો ને પુષ્પો
ચોપાસ પ્રસરી રહેતાં જળાય છે. છેવટે
સૌ વિષ્ણુદાસજી કને આવે છે, તો ત્યાં
તેવી જ ઘટના બની રહે છે: અને એ
પુષ્પપુંજમાં અન્યોન્યને આશ્લેષી મૈયા-
ઓ કોઈક મહાસ્તવન જગવી રહે છે:

“ સર્વ મંગલ્ય માંગલ્યે શિવે સર્વાર્થસાધિકે !
શરણ્યે ત્યંત્રિકે ગૌરે સર્વનિધીપ્રશાન્તયે ॥
નારાયણી નમોસ્તુતે ॥ ”]

વિષ્ણુદાસ: (ઉત્સાહમાં) ચમત્કાર, ચમત્કાર,
ચમત્કાર ! પિતા, ઓ પિતા ! હું અંધ છું ! પિતા, ઓ
પિતા ! ઓ મારા તાત ! ચમત્કાર !...ગાઓ, બસ ગાઈ
રહો ! ઉંડેરાં સ્તવનગીત, ભવ્ય, દિવ્ય અર્થવતી દેવ ઋચ્યા
જગવી રહો ! ખરેખર, પ્રભુ આપણી પાસે છે ! હાજરેહજુર
છે ! દિવ્યતાનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં છે ! દેવદૂતો આપણને વધાવે
છે, ને પુષ્પના સમૂહ આપણી આસપાસ ઘુમી રહ્યા છે !
સ્તવનગીત ! દેવઋચ્યા ! ચંદ્રાવલી ! પુણ્યપવિત્ર ચંદ્રાવલી
મૈયા ! અરે ઘંટનાદ જગવી રહો ! અહો ! પુણ્યપુનિતા
ચંદ્રાવલી મૈયા ! અહો ! પતિતપાવની ચંદ્રાવલી મૈયા !

અમૃતા: મેં તેના પરમ પવિત્ર વસ્ત્રોને સ્પર્શવા
છઞ્છયું પછી—

મોહિની: (સૌના કરતાં અજબ પુષ્પપરિધાને શોભતી)
ઓહો ! માની અખંડજ્યોત બોલી ઉઠી ! તેજનાં તેનાં
કિરણોકિરણ અજબ ચમત્કાર પ્રકટી રહ્યાં !

ધારિણી: દિવાલે રંગેલ સન્તો, મહન્તો ને મુનિવરનાં
ચિત્રો આપણા સન્મુખ ન્યાળતાં મેં તીરખ્યાં !

અનુપા: અને ભક્તજનોને તેને પ્રણમતા, સુયુત કરે
સ્તવતા મેં ન્યાળ્યા!

મોહિની: સાથે સ્તંભેસ્તંભમાં ડારેલ દેવદેવીની મૂર્તિઓ
તેને પાય પડતી હું પેખી રહી!

વરદા: ઈન્દ્ર ને વરુણ, અગ્નિ, વાયુ, સૌ જ તેના સમીપ
ઢળતા મેં નીરખ્યા!

અનુપા: (ગુલાબના જાડા દાર હલાવતી) અને જીવન્ત
ગુલાબો તેને બંધમુક્ત કરી રહ્યાં!

સંજીવની: (ભારવતા કમળનાળને હલાવતી) સાટકાઓ
સૌ ચમત્કારી દિવ્ય કમળો રૂપે પ્રકુલ્લી રહ્યા!

અધિષ્ઠાત્રી: પિતા, ઓ મારા પિતા! હું પાપી બની!
ચંદ્રાવલી મૈયા પવિત્ર છે—પવિત્ર છે...

વિષ્ણુદાસ: હા, મારી પુત્રીઓ! અને હું ય પાપી
બન્યો! અકલ એવા ઇશ્વરી રાહ જોયા! ગદન એવી તેની
ગતી પેખી!

[એવે મંદિર ખૂલારનું દાર ખખડે છે, ને
પુનઃ માનવ રવરૂપે ચંદ્રાવલીની કંથા
તથા માયાનું ઉપવસ્ત્ર ધારી ભુવનેશ્વરી
પધારે છે. ને સર્વ મૈયાઓ જ્યાં નમન
નમી રહેલ છે, તેની સમીપ જીવન્ત
પુષ્પના ઢગ પર નિરવ પગલે ચાલી રહે
છે. આજ કાળે મંદિરમાં ત્રણ યાત્રાળુઓ—
ગરીબ, વૃદ્ધ તથા શ્રમિત એવા યાત્રા-
ળુઓ—પ્રવેશે છે: તેમને નમન નમી
સમૈન તેમના પર તે દેવજન-પુણ્યોદક
છાંટી રહે છે.]

અંક ત્રીજો.

[પહેલા અંકની જેમ મંદિરને ગર્ભદ્વાર ઉચ્ચાસને જગદંબા ભુવનેશ્વરીની મૂર્તિ સોજાવલ દીપી રહી છે દ્વાર ખુલ્લા છે, ને અખંડજ્યોત જેમની તેમ જગી રહી છે. ગરીબોને દેવાની વચ્ચછાળ પણ પાસે છે, તેમ ચંદ્રાવલીનાં જીર્ણવસ્ત્રોય આસન નીચે મૂળની ધડીમાં વાળેલાં દીસે છે. શિયાળાનું એક રહવાર પ્રકટે છે; તણના ઘંટાનાદ સૂણાય છે, ને ત્રીજો નાદ ન આળખી શકાય તેવી કંગાલ હાલતમાં ચંદ્રાવલી મંદિરને દ્વાર પ્રવેશતી દેખાય છે—એની ફિક્કી આંખમાં ઉડી ને અખૂટ ચિંતા ભરી દીસે છે. ને સૂની તથા મૃત્યુને શોધતી તેની નજર માછની મૂર્તિ ફરતી ઢળી રહે છે.]

ચંદ્રાવલી: મા, ઓ માવડી ! મને હવાં અહીંથી ન હાંકી કાઢીશ. સારા સંસારમાં તું જ એક મહારં અશરણું શરણુ છે.....એકદા મને ત્હારે દ્વાર પુનઃ આવવાની અભિલાષા હતી, ને આજ મોડી મોડી, મીંચાતી મહારી આંખોમાં પણ હું, ત્હારી સમક્ષ આવી રહી છું. જનની ! તું કાં હસતી નથી દીસતી ? ને જો, હું પ્રાર્થના ય સૌ વીસરી ગઈ છું ! એટએટલાં અશ્રુઓ મેં ખેંચ્યાં છે કે હવે પુનઃ રડવાની હિંમતે મહારી હરાર્થ ગઈ છે. માફ કર, માફ કર મને. કેવાંક માનવીના પ્રેમ, કેવાંક તેમનાં સુખ, ને

પરિણામે કેવાંક તેનાં પાપ,—એ સર્વને વટાવીને આજ વીસ વર્ષો પછી હું તહારા સન્મુખ ઉભી છું. કંઈ જ મ્હારે હવાં નથી માગતું—માગવાનો મ્હારો કાળ વીતી ગયો હવાં; ને તહારાં દાન ઝીલવાની ય મ્હારી શક્તિ જતી રહી. હું તો માત્ર તહારા આ પવિત્ર દ્વારમાં મરણને શોધતી આવી છું ! જો, સૌ એ મ્હારી બહેનો—મ્હારી બહાલેરી મૈયાઓ—મને તેમ કરવા રજા દર્શ રહે તો ! હાય ! તેમને ય મ્હારી દુષ્ટતા તથા દુઃખની ખબર પડી હોવી જોઈએ. નહીં પડી હોય તો હું સઘળું તેમને જણાવીશ. (પોતાની આસપાસ જોઈ) પણ એકલી કાં અહીં હું ? સારું ય આ દેવગૃહ જાણે મ્હારાં પાપોએ મનુષ્યસૂતું કરી નાખ્યું હોય તેમ કાં દીસે છે ?—અને મ્હારી જગા કાઈએ ય પૂરી નથી દીસતી તે શું ? પણ આ આચર તો જેમનો તેમ જગે છે, તથા પ્રભાતી ઘંટાનાદ પણ જેમના તેમજ થઈ રહ્યા ! દિવસ ઉગે છે, ને કાઈજ દેખાતું નથી ! (પોતાનાં વસ્ત્રો આસન નીચે જેમનાં તેમ જોઈ) પણ આ શું ? (વસ્ત્ર ઉપાડી) આ વસ્ત્રો તો મ્હારાં ! મ્હારાં પૂર્વ જીવનનાં ! ને તે અરસામાં તો કેટકેટલા ભવ વીતી ગયા ? (કંથા ધારણ કરતી) અરે, આ તો સાવ મને મોટી પડે છે અત્યારે, ને લાંબી ય ! જ્યારે હું સુખી હતી, ત્યારે તો ને મને ખરાખર આવી જતી. (માથાતું વસ્ત્ર લેતી) અને આ ચે તેટલું જ લાંબું ! ખરેખર, મ્હારા મરણકાળને ખરાખર અનુરૂપ ! (પુનઃ એ પોતાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, એવે બહાર કાઈ પગલાંનો અવાજ સૂણાય છે) અરે, શું સાંભળું છું હું ? બહેનો—મૈયાઓ સૌ મંદિરમાં પ્રવેશે છે ! હાય, હાય, કેવીક આ કારમી દશામાં મને તેઓ જોઈ રહેશે ? કેવી રીતે મને તેઓ સ્વીકારી રહેશે ? મા, માવડી, દયા કર ! ક્ષમા કર ! સારી ય

દિવાલો મને દાખી દેતી, સારી ય જ્યોત મને રૂંધતી જાણાય છે ! ને પત્થરેપત્થર મહારી શરમના પડધા પાડતા સૂણાય છે ! હાય, હાય, હાય !

[ભુવનેશ્વરીને પદપદ્મે તે મૂર્છિત અવસ્થામાં ઢળી પડે છે, એવે અધિષ્ઠાત્રી તથા અન્ય મૈયાઓ મંદિરમાં દાખલ થાય છે, ને સંચિત ને સભય બેભાન ચંદ્રાવલીની આસપાસ તેઓ ટોળે મળી રહે છે.]

અધિષ્ઠાત્રી: હાય, ચંદ્રાવલી ગુજરી ગઈ શું ?

ધારિણી: દેવે દીધેલ તે દેવે પાછી બેલાવી લીધી !

વરદા: તેનો મુગટ ગુંથાઈ ગયો ને દેવદૂતોએ તેને આહવી.

મોહિની: (ચંદ્રાવલીનું માથું ધીમેથી ઉપાડતી ને તેને પવિત્ર ભાવે ચૂમતી) ના, ના, તે નથી ગુજરી ગઈ: તે કંપે છે; તેના શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે.

અધિષ્ઠાત્રી: પણ જીવો, જીવો, કેટલી બધી ફિક્કી પડી ગઈ છે ! કેટકેટલી પાતળી થઈ ગઈ છે !

ધારિણી: જાણે એક રાતમાં દશ વર્ષ જેટલી વૃદ્ધા ન થઈ હોય !

વરદા: છેક રહવાર સુધી તેણે અતિશય સહુ હોવું જોઈએ !

ધારિણી: અને સાવ એકલી, સારા ય દેવસમૂહની સામે, નહીં ?

મોહિની: ગઈ કાલે રાતે તે ધણું ધણું સહતી જણાતી. તે ધ્રુજતી ને રડતી; ને તે દિનના પુષ્પચમત્કાર પછી તેની આંખોમાં કાક વિરલ પ્રકાશ રમતો, તે ત્યાં ન્હોતો જણાતો. મેં કહ્યું: “આજની રાત તું થોભ. ને મને અહીં રહેવા દે.” તેણે કહ્યું: “ના, દેવના સન્તના આવતાં સુધી હું જ થોભીશ.”

અમૃતા: કેણુ એ સન્ત ?

[એવે અધિષ્ઠાત્રીની દૃષ્ટિ ઉચ્ચ આસન પર પડે છે, ને ત્યાં ભુવનેશ્વરીની મૂર્તિ પ્રથમની જેમ પ્રસ્થાપિત થયેલ તે જુએ છે. મૈયાઓ તે સુભગ દર્શન ઝીલી રહે છે.]

મૈયાઓ: દેવી આવી ! માવડી પાછી પધારી ! એનો એ જ મુગટ, એનો એ જ રત્નસમૂહ, એનાં એ જ દેદિધ્યમાન વસ્ત્રો, ને એની એજ અમૃતમીઠી દૃષ્ટિ ! દેવને દ્વાર થઈ જગદંબા આવી !

મોહિની: (જે અત્યારસુધી ચંદ્રાવલીનું મસ્તક ખોળામાં ધરી રહી છે) અરે, આમ આવો, જુવો—તેના હૃદયના ધ્યકારા હવાં નથી સૂણાતા ! આવો ! (સૌ જ મૈયાઓ ફરી ચંદ્રાવલી ફરતી ટોળે મળે છે.)

ધારિણી: આજને અનુત્તમ દિવસે તું ત્હારી બહેનોને તથા ન જા, ચંદ્રાવલી !

વરદા: ભુવનેશ્વરી, જો, ત્હારા પર સિમત વર્ષે છે ! તે તને કંઈક સુભગવાણુ સૂણવી રહે છે !

મોહિની: હાય, તે કાંઈ જ હવાં નથી સાંભળતી ! દૃઢ તેનું ભારે છે.....

ધારિણી: ચાલો, જોડેના ખંડમાં તેનું પથારીમાં સુવાડીએ....

મોહિની: ના, અહિં જ જગદંબાને પદે જ છો રહી તે. તે જ તેને ચાહે છે, ને તે જ નિજ ચમત્કાર દ્વારા સુરક્ષે છે.

[માતાને પદે પથારી કરી સૌ મૈયાઓ ચંદ્રાવલીને તેમાં સુવાડે છે.]

ધારિણી: તેના શ્વાસોશ્વાસ ખંધ થયા—તેની કંથા તથા ઉપવસ્ત્ર અળગાં કરો હવે.

[તેમ થતાં ચંદ્રાવલીને ફાટ્યાં તૂટ્યાં વસ્ત્રોમાં તેઓ જુવે છે.]

વરદા: માવડી મારી ! આ ધાગા જોયા તેના ?

અમૃતા: હાય, શિયાળાની ઠંડીમાં તે સાવ ગળી ગઈ છે !

ધારિણી: ને તેના વાળ સાવ ધોળા થઈ ગયા છે !

વરદા: ને તેના પગ માર્ગના કાદવ ને કિચ્કિચથી મલિન થયા છે !

અધિકારી: કશું જ ન બોલશો, દીકરીઓ ! માત્ર તેની સુશ્રુષા જ કયે જાવ ! એ પુણ્યે કંઈ ઓછું નથી ! જુવો, જુવો ! જાતી તેની ધડક છે ! ને આંખો ઉઘડતી જણાય છે !

[ચંદ્રાવલી આંખો ઉઘાડે છે, માથું જરાક ફેરવે છે, ને આસપાસ ન્યાળી રહે છે.]

ચંદ્રાવલી: (સ્વપ્નમાંથી જાગતી ન હોય તેમ ચક્રિત, કોક દૂરના અવાજે તે બોલે છે) જ્યારે તેઓ મરી ગયાં-મારાં બાળકો-જ્યારે તેઓ મરી ગયાં.....પણ શા માટે તમે હસો છો? તેઓ તો ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં.....

અધિષ્ઠાત્રી: અમે નથી હસતાં, તને શુદ્ધિમાં આવતી જોઈ અમે પ્રસન્નતા દાખીએ છીએ.

ચંદ્રાવલી: હું-હું શુદ્ધિમાં આવું છું? (જાણે સ્વપ્નમાં જાગતી ન હોય તેવા ભાવે) હા, મને યાદ છે, અતીવ દુઃખે વીંધાયલી હું અહીં આવી રહી છું. મારા પ્રતિ ભયની નજરે ન જોશો. જગતમાં હું જન્મ આવી, ત્યાંનાં કલંક તથા શાપ માથે વહેરી આવી. આત્મા તથા શરીર બન્ને વેચી આવી. હું જાણું છું, મારા જેવી બ્રહ્માને માટે આ પવિત્ર સ્થાન નથી. પણ તમે, હા-તમે સૌ હજીયે મને અહીં રહેવા દો છો તે જ તમારી સંજ્ઞા છે, મારા પ્રત્યેની તમારી મમતા છે-માયા છે. હાય! મને અહીં શું સુવાડી છે,-આવી પ્રાણુની શ્વેત કિરણમાળ સમી સ્વચ્છ શૈયા પર? પાપનિમગ્ન હું, તેને માટે તે આવું કુળું ને સહુજી બિચાનું હોય? પણ તમે કાં મને કાંઈ ઠપકો સુદ્ધાંતે નથી દેતાં? એક ખારી દષ્ટિ સુદ્ધાંતે મારા તરફ નથી ફેંકતાં? ઉલટું કોક કરુણતાની લાગણીભર્યું રૂદન તમારે હૈયે ને નેત્રે વહે છે તે હું જોઈ રહું છું. મને લાગે છે, તમે મને નથી ઓળખી શક્યાં હજી...

અધિષ્ઠાત્રી: (ચંદ્રાવલીના હાથ ચૂમી) અરે, પણ, અમે તને શું ન ઓળખીએ? તને, દેવની પનોતી દીકરીને, સન્તશિરોમણી અમારી વહાલેરી ચંદ્રાવલીને શું ન ઓળખીએ?

ચંદ્રાવલી: (ભયથી) અરે, ન ચૂમતાં મારા હાથ—અનેક નારકી કૃત્યોમાં બોળાયલા મારા હાથ.....

ધારિણી: (તેના પાંચ ચૂમતી) દેવને દ્વાર થકી ઉતરી આવેલ, ઓ પુણ્યાત્મન!

ચંદ્રાવલી: પાપના અનેક ગતિમાં પડેલ એ પાંચ ન ચૂમશો—ન ચૂમશો !

મોહિની: (તેનું કપાળ ચૂમી) અજબ ચમત્કાર ઝગ્યું તારું શુચિ લલાટ હું ચૂમું છું, ચંદ્રાવલી !

ચંદ્રાવલી: (જે હાથમાં મુખ ઢાંકી દેતી) આ શું કરો છો તમે બધાં ? હું પાપિણીને ન ઘટે, ન ઘટે આ સર્વ સુશ્રુષા તે આવાં સમભાવનાનાં વચનો અને ઓ મારી મોહિની મૈયા—

મોહિની: આ રહી હું, ચંદ્રાવલી, તું જેને સદૈવ ચાહે છે તે.

ચંદ્રાવલી: પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વે એકદા મેં તને કહેલ કે હું દુઃખી છું, નહીં ?

મોહિની: પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વે આપણુ સૌ મૈયાઓમાં દેવે તને ચુંટી કાઢેલ.

ચંદ્રાવલી: આમ કહેતાં તમારા સ્વરમાં નાનીશી ખારાશની કણિ સુદ્ધાંતે હું નથી જોઈ શકતી તેનું કારણ શું ? મને લાગે છે, તમે બધાં છેતરાવ છો. તમે જાણો છો, હું ચંદ્રાવલી છું તે ?

અધિષ્ઠાત્રી: હા, હા, અમે તને પૂરેપૂરી ઓળખીએ છીએ—અમારી પરમ પવિત્ર દેવકુંવરી ચંદ્રાવલીને.

ચંદ્રાવલી: ઓ યોગિની માતા ! અને ઓ ધારિણી !
તમે સૌ...હા, તમે...

ધારિણી: હા, હા.

ચંદ્રાવલી: અને ઓ વરદા મૈયા !

વરદા: (હસીને) હું જ, પુષ્પસમૂહ થકી છલકતા
ખંડમાંથી પહેલી બહાર આવી હતી તે.

ચંદ્રાવલી: અને તમે કોઈ જ કશા દુઃખમાં, કશી
ગ્લાનીમાં ન હતાં ? તમે સૌ જ મારાથી નાના દીસો છો.
હું જ ધરડી થઈ છું, નહિં ?

અધિષ્ઠાત્રી: એ તો ત્હારા પર દેવના પરમ પ્રેમનો
ભાર બેટા, તેથી.

ચંદ્રાવલી: ના, યોગિની મા. એ તો મનુષ્યનો પ્રેમ ને
તેનો ભાર હૈયાને કકળાવતો ને પ્રાણને રંધતો. તમે સૌ જ
મને મારી બક્ષી રહ્યાં છો !

અધિષ્ઠાત્રી: (તેને પાંચે પડી): જો કોઈને જ મારીની
જરૂર હોય તો તે મને છે, તારે પાંચે આ ઢળી રહી છે તેને,
ઓ પ્રભુની પનોતી પુત્રી !

ચંદ્રાવલી: પણ મારાં કૃત્યો વિષે તમે કશું કંઈ
બોલો છો ?

અધિષ્ઠાત્રી: પરમ અમાનુષી ને અલૌકિક એવું તારું
ભવ્યદિવ્ય દૃષ્ટ તો તે દિવસનું દીકરી, જે વારે સારા ય આ
મંદિરને ખંડખંડ કુલના ઢગ પથરાઈ રહ્યા હતા.

અંદ્રાવલી: પણ હું તો એક રાતે રાજકુમાર જયન્ત સાથે અહીંથી ભાગી ગઈ હતી, તે તમે નથી જાણતાં ?

અધિષ્ઠાત્રી: શું કહે છે, બેટા, કેની વાત કર છે તું ?

અંદ્રાવલી: મારી, મારી ! માતાજી ! તમે નથી સમજી શકતાં ? પચીસ વર્ષ પૂર્વે હું અહીંથી તેની સંગે નાસી ગયેલ, ને ત્રણ મહિના ય પૂરા ન થયા ત્યાં તો તેનો પ્રેમ મારા પ્રત્યેથી ઓસરી ગયો. પછી સારી ય શરમ મેં ત્યજી, સાથે બુદ્ધિ ને આશા ય વણસાડ્યાં; ને નીતિઅનીતિની સૌ પાળો ય વટાવી રહી. દેવભાવ થઈ વિખુદું પડેલ શરીર એમ કેટકેટલાને ય મેં વેચ્યું ને તેમાં મેં રસ માણ્યો ! હાથ, કેટકેટલી હું નીચે ગઈ ! પાપ સ્વયં મારાથી ત્રાસી ઉઠે એવાં સૌ પગલાં મેં ભર્યાં, સૌ દુષ્ટતાઓ સેવી, સૌ ભ્રષ્ટતા મેં મારી કરી !

અધિષ્ઠાત્રી: (અંદ્રાવલીને ઓઠ નમ્રતાથી પોતાનો હાથ મૂકી) બેટા અંદ્રા, આ તો કેાક વિપરીત છાયા તને પ્રતોભનમાં ઘેરી રહી દીસે છે; આવું મા બોલ. કેાક કારમું દદ' તને આ સૌ બોલાવી રહ્યું છે.

ધારિણી: અતિ—અતિ તે અમિત થઈ ગઈ છે. અમત્કાર વડે તેની હામ હરાઈ ગઈ દાસે છે.

વરદા: અને અતિશય ઈશ્વરી કૃપા તેને મુંઝવતી જણાય છે.

મોહિની: સ્વર્ગીય વાતાવરણ તેના પરમ ભાર નીચે તેને દાબી દેતું લાગે છે.

ચંદ્રાવલી: (અધિષ્ઠાત્રીનો હાથ ખસેડી ઉઠવા મથતી) ના, ના, હું લવતી નથી. સન્નિપાત નહોય આ. તેમ નહોય આ દૈવી વાતાવરણનો ભાર. આ તો પૃથ્વીની સૌ અતિ પાર્થિવ પ્રતીતિઓ હું તમને દાખી રહી છું. પણ તમે સૌ કેટલાં ભલાં છો, કેટલાં ભોળાં છો, જાણે કશું ન જાણતા હો તેવાં ! સાચે જ તમે આ મંદિરને એકાન્ત નિરંતર પ્રાર્થન નિમગ્ન, નિરંતર ભક્તિભાવમાં લીન વસો છો; તમને મંદિર બહારનાં કષ્ટ તથા દુષ્ટતાની ક્યાંથી જાણ હોય ? ત્યાં તો બાકી દાનવો ને અસુરોની આણુ નિરંકુશ વર્તી રહી છે—જેમાં શરીર ને પ્રાણ, ને છેવટે કંઈ નહીં તો મલિન એવા મારા આ હાથ પણ, મેં પાપજળમાં ડૂબવ્યાં છે.

અધિષ્ઠાત્રી: (ચંદ્રાવલીને કપાળેથી પરસેવાનાં બિંદુ લુછતી) દેવના દૂત હવાં અંતની વેળાએ તારી શૈય્યા ફરતા વિલસી રહો, ને સત્ત્વે, જ્યોતિને ને અમૃતને પંથ, તને પાઠવી રહો !

ચંદ્રાવલી: આહ ! દેવના દૂતો ! વહા, વહા ! ક્યાં છે તે ? બતાવો, બતાવો મને. શું કરે છે તેઓ ? મેં ન કહ્યું તમને, કે ત્રણ ત્રણ દેવઅતિથિઓ મારે આંગણે ઉતરી આવેલ, ને તે ત્રણે હું પાપિણીને નીરખી પાછા દેવધામ ચાલ્યા ગયા ! અને એક ચોથાને તો મેં એક રાતે મારા ઉન્માદભર્યા આવેશમાં હણ્યો ! અને તે પછી ઘણું ય બીજા જન્મવાને ઝંખતા, પણ મેં તેમને ન જન્મવા દીધા. છતાં ય સૂર્ય ને તારાઓ જેમના તેમ પ્રકાશી રહ્યા, ન્યાય ક્યાં લપ્પાઈને સૂઈ ગયો, અને ધોરતમ પાપના કરનારાંઓ માત્ર સુખમત્ત જીવી રહ્યાં.

અધિષ્ઠાત્રી: મોટમોટા સન્તોને માટે અંતિમ આ
ધડી હુમેશ અતિ વિકટ વિગ્રહની હોય છે.

મોહિની: નારકી અગ્નિ પોતાની જ્વાલા વૃથા આમ
સ્વર્ગને દ્વાર ઠાલવી રહે છે.

ચંદ્રાવલી: (થાકથી પાછી પથારીમાં પડી) મારે શી
દરકાર છે હવાં—ફાવે તેમ તમે કરી રહો. મારે ધણું ધણું
તમને કહેવું હતું, પણ શક્તિ નથી રહી. ગળે ડ્યુરા ભરાઈ
ગયા છે.....

મોહિની: દેવેન્દ્રો તેને વહતા દીસે છે.

વરદા: પુનઃ પાછી શાંતિ પ્રકટે છે.

અધિષ્ઠાત્રી: મલિન સ્વપ્ન નિર્મૂળ થયું. હસ, બેટા,
હસ હવાં. કોક આસુરી અવાજ તારે મુખ ઉતરી આવી
એ બધું દુષ્ટ કથન કથી ગયો, મારી પવિત્ર ચંદ્રા !

ચંદ્રાવલી: ના, ના, મારો જ તે અવાજ હતો. હું જ
તે સૌ બોલેલ.

અધિષ્ઠાત્રી: માન, ચોક્કસ માન, મારી અપાપ
વિશુદ્ધ દીકરી ! નહોતો, નહોતો, તારો એ અવાજ—શુદ્ધ
સત્ય ને સાત્વિક, સાંત્વનો, સ્નેહાંજનો ને સંજીવનો, કુમળો
ને દેવભાવભીનો, સર્વ ભક્તજનોને આશ્વાસનો ને માવડીના
આરાધનમાં નિત્ય નિરંતર રક્ત.

મોહિની: નચિંત રહે, બહેનાં, નચિંત રહે. કશા જ
ભયનું તારે કારણ નથી. પ્રેમ, પ્રાર્થના, ને નિર્દોષ સમ-
ભાવનાગુરુઓ કીર્તિકિરિટ તારે માટે ગુંથાઈ રહ્યો છે.

ચંદ્રાવલી: ભુવનેશ્વરીને આ મંદિરને ઉંબરેથી ઉતરી જગતને આંગણુ મેં પગ માંડ્યો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી એક પણ ઘડી મારી પામર પાપ થકી વિમુખ નથી વીતી.

અધિષ્ઠાત્રી: દીકરી, ચંદ્રા! પ્રભુની પ્રાર્થનામાં રત થઈ રહે. બેટા, અતીવ પવિત્ર તું છે, છતાં કોક દાનવી રિપુ તને અત્યારે આમ છળી રહેતો દીસે છે; ને ગમે તેવું અણુ-ઘટતું સર્વ તારી કને બોલાવી રહે છે. આજ લગભગ ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ થયાં અહીં જ તું અવિરત તારી સેવા કર્યે ગઈ છું—મારી, અમારી, સર્વની સગી આંખે તને પ્રાર્થનાક્રિયાઓ કરતાં હંમેશ નીરખી છે. ને ખુદ ઇશ્વરના દરબારમાં ય મને કોઈ પૂછે તો આ જ એક ઉત્તર આપી રહું. જગતમાં નિરંકુશ ધુમતાં પાપ ને પામરતાની કથા જે તું કથે છે તેથી તો તું સાવ અજ્ઞાત છે, કારણ કદી ય તેં આ માંડને મંદિરને ઉંમરેથી અળગો પગ નથી કર્યો.....

ચંદ્રાવલી: કદી ય હું અળગી થઈ જ નથી અહીંથી ? અરે, શું કહો છો તમે ? મારાથી તો એ વિચારાતું સુદ્ધાંતે નથી ! હાય, કેટકેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં તેને આજ ! અને આ અંતની પણ આવી ચુકી ! પણ તમે મને સાચું કહો, કે આ સૌ મને ક્ષમા-દાન દેતું તમારું મારી પ્રત્યેનું વર્તન છે, કે જાણી જોઈને પોતાને છેતરતું ?

અધિષ્ઠાત્રી: કોઈ જ કોઈને નથી છેતરતું, તેમ નથી કોઈને ક્ષમાદાન દેતું. કેવળ સત્ય, સત્ય, ને સત્ય જ અમે તને સુણવી રહ્યાં છીએ. નિત્યનિત્ય આજના દિન સુધી અમે બરાબર સવારના ત્રણને ટોકારેથી તે સારા ય દિનભર તારી સકળે નિયત ક્રિયાઓમાં તને સુરક્ત નીરખી છે.

ચંદ્રાવલી: હેં, ખરેખર ? તો મને કહો, સાચે સાચું કહો, મંદિરના સન્મુખ ને અંતની આ વેળાએ મને સાચું કહો કે પચીસ વર્ષ પૂર્વે એક સવારે મંદિરનાં દ્વાર ફટાર ઉઘાડાં મૂકી મારી કંથા તથા ઉપરણું અહીં માળીને પહે મૂકી હું ચાલી નીકળી, ત્યારથી તે આજ સુધી તમે શું કર્યું ?

અધિષ્ઠાત્રી: બેટા, એ પચીસ વર્ષ પર તો અહીં આ મંદિરના મંડપમાં દેવે પુષ્પનો પરમ ચમત્કાર દાખવેલ ને તે દિવસે તને તેણે પોતાની પરમ બહાલેરી પુત્રીરૂપે અહીં નિયત કરેલ. ભુવનેશ્વરી તે કાલે દેવને દ્વાર સિધાવેલ; ને તેનાં ભવ્યદિવ્ય વસ્ત્રો તથા તેનો સુવર્ણ મુકુટ તને વિભૂષિત કરી રહેલ ને તે દિવસથી તેં જ, હા, તેં જ, તેમનું સ્થાન વહેલ.

ચંદ્રાવલી: પણ મારે સ્થાને કોણ નિયત થયેલ ?

અધિષ્ઠાત્રી: કેમ, તારું સ્થાન કોણ લે, વાર ? તું તો અહીં જ હતી ને ?

ચંદ્રાવલી: અહીંજ ? દરરોજ ? તમારા ભેગી ? સદૈવ હરતી ફરતી ને પ્રાર્થતી ?

અધિષ્ઠાત્રી: હા, શી શંકા બેટા ?

ચંદ્રાવલી: મને લાગે છે, મૃત્યુ મારા પ્રત્યે કોઈ અજબ માયાળુતા દર્શાવી રહ્યું છે. આથી તમે જે કહો છો તે હું સ્વીકારી રહું છું, એક હરફે આડો નથી પુકારતી, ને તેમ કરવાની મારી શક્તિ ય હવાં નથી રહી. આમ છતાં આટલું તો કહી શકું છું કે સમય હવાં બદલાયો છે. ભૂતકાળમાં લોક સામાનાં દુઃખ ને દર્દ અવગણતા, પાપમાં પડેલને શાપી રહેતાં, પણ હવાં-હવાં ક્ષમાભાવે સૌ

પિછાની રહેતાં લાગે છે. માતા યોગિની ! અને ઓ મારી મોહિની મૈયા ! દો, તમારા હાથ મારા હાથમાં મુકો. ને કહેવાતું જે હોય તે અન્ય જહેનોને કહી રહો. મારાથી હવાં નથી ખોલાતું, મારા હોઠ હવાં ધ્રુજે છે.....અને અંતે અહીં જગજ્જનનીને પુનિત પદપદ્મો ને તમારી સર્વની સુશ્રુષા ને સ્નેહાળતા ઝીલતે ઝીલતે પરમ પ્રેમ તથા દયા-ભાવને પુણ્યતમ ખોળે હું હવાં નીંદરું છું.....

[મૈન]

મોહિની: તે નીંદરે છે.

અધિષ્ઠાત્રી: પ્રાર્થનધ્વનિ ગજવી રહો, દીકરીઓ ! દેવ તે દેવીના વિરલ જયકાર જગવી રહો, મૈયાઓ !

[ચંદ્રાવલીની શૈય્યાની આસપાસ સૌ મૈયાઓ અનુત્તમ દેવભાવનામાં લીન થઈ રહે છે.]

પડદો પડે છે

આણદીઠુ આગમન

(એકાંકી નાટક)

બેલ્જિયન નાટ્યકાર મેટલિન્કના “ L’Intruse ”
નામના ફ્રેન્ચ નાટ્ય પરથી.

પાત્રો.

અંધ દાદા

પિતા

કાકા

ત્રણ પુત્રીઓ

ધર્મની બહેન

નોકર

કાળ:—વર્તમાન.

સ્થળ:—જૂનું ગામડાનું મકાન, જે તેનો જાંખા
પ્રકાશવાળો ખંડ.

ત્રણ પુત્રીઓ: અહીં આવો દાદાજી. આ બત્તીનીચે બેસો.

દાદા: આજ કંઈ મને અહીં ઝાઝો પ્રકાશ નથી જણાતો.

પિતા: યોગાનમાં જશું બહાર, કે અહીં જ આ ખંડમાં રહીશું ?

કાકા: અહીં જ રહેવું ઠીક છે. સાંજ આ અઠવાડીકે એકધારે વર્ષાદ વર્ષ્યાં કર્યો છે, અને રાત્રિઓ સૌ ભેજવતી ને ઠંડી છે.

મોટી પુત્રી: તોય તારાઓ પ્રકાશે છે.

કાકા: હા ! તારાઓ-તેમાં શું ?

દાદા: અહીં જ રહેવું ઠીક છે. કેણુ જાણે છે ધડીકમાં શુંયે થાય !

પિતા: ચિંતાનું હવાં કંઈ કારણુ નથી. ભય જતો રહ્યો હવે, અને તે બચી ગઈ.

દાદા: હું ધારું છું, તેને ઠીક નથી.

પિતા: એમ કેમ કહો છો જે ?

દાદા: મેં તેને બોલતાં સાંભળી.

પિતા: પણ વૈદ્ય કહે છે કે નચિંત રહો.

કાકા: તને નથી ખબર તારા સસરાને નકામા સૌને ગભરાવવાની ટેવ છે તે ?

દાદા: તમે જેમ આ વસ્તુસ્થિતિને જુઓ છો, તેમ હું નથી જોતો.

કાકા: ત્યારે અમે, જેઓ જોઈએ છીએ, તેના કલ્પા પર તમારે ભરોંસો રાખવો જોઈએ. બપોરે તો તેને તદ્દન સારું હતું. અત્યારે તે શાંતિથી નીંદરે છે; અને સુભાગ્યે આટલે લાંબે દિવસે મળેલી આજની શાંત સાંજ નાહકની ચિંતામાં ગાળવી અમે નથી ઇચ્છતાં એટલું જ નહીં, પણ જરા ભય વિના આજ થોડુંક હસીએ તોય અમને વાંધા જેવું નથી લાગતું.

પિતા: ખરું છે; ભયંકર એ પ્રસૂતિના દિન પછી આજ પહેલી વખત જ શાંતિથી સૌ કુટુંબ બેઠું છે.

કાકા: એક વેળ માંદગી ઘરમાં પ્રવેશી કે જાણે આખા કુટુંબમાં કેઈક અજાણ્યું આવી ન વસ્યું હોય એમ લાગ્યા કરે છે.

પિતા: ઉપરાંત ઘરનાં માણસો શિવાય બીજા પર ભરોંસોય ન રાખી શકાય.

કાકા: ખરું છે.

દાદા: મારી ગરિબડી દીકરીને કેમ આજ હું ન જોઈ શક્યો ?

પિતા: તમે નથી જાણતા કે વૈદ્યે તેની ના પાડી છે ?

દાદા: શું ધારતું તેની મને સમજ નથી પડતી.

કાકા: બીજું છે આમ ચિંતા કરવી તે.

દાદા: (ડાબી બાજુના બારણા તરફ આંગળી કરી) આપણને તે સાંભળી શકતી નથી ને ?

પિતા: આપણે સૌ ધીમે ધીમે બોલીએ છીએ; ઉપરાંત, બારણું સજ્જડ બંધ છે, અને ધમની બહેન તેની કને છે. આપણે બોલવે તેને અડચણ પડતી હશે તો તે જરૂર આપણને ચેતવશે.

દાદા: (જમણી બાજુના બારણા તરફ આંગળી કરી)
તે એ આપણને નથી સાંભળતો ને ?

પિતા: ના, ના.

દાદા: તે એ નીંદરે છે ?

પિતા: હું એમ ધારું છું.

દાદા: કોકે જઈને જોવું જોઈએ છે.

કાકા: તારી પત્ની સુભદ્રાના કરતાં મને આ તારા નાનકડા અંશુની બહુ ચિંતા રહ્યા કરે છે. લગભગ ત્રણ ચાર અઠવાડીયાં તેને જન્મે થયાં છતાં તે જરી હાલ્યો ચાલ્યો નથી દીસતો, તેમ અત્યાર સુધી રડ્યો સુદ્ધાં નથી. મીણની પુતળી સમો દીસે છે તે.

દાદા: મને લાગે છે તે બહેરો તથા મુગો થશે-જેથું, બે પિત્રાઈઓ વચ્ચેના લગ્નનું એ પરિણામ ?

પિતા: ભલે એ માંદો પડે; એની માને એણે એાછું કંઈ નથી દીધું !

કાકા: જરા વિચાર કરીને બોલ. એમાં એ પશુડાનો તે શો દોષ છે ? તે બિચારો એકલો આખા ખંડમાં સુતો છે.

પિતા: કારણ વૈદે તેને તેની મા કને રહેવા દેવાની ના પાડી છે.

કાકા: પણ નસ' છે કે નહીં તેની પાસે ?

પિતા: ના: તે જરાકેક બહાર ગઈ છે; ઘણા દિવસ થયાં આજ તેને આટલી બહાર જવાની કુરસદ મળી છે. ઉમિલા, જા જરા જોને કે તે શાન્ત નીંદરે છે.

મોટી પુત્રી: હા, પિતાજી.

[ત્રણે બહેનો ઉભી થઈ એકમેકના હાથ ઝાલી જમણી બાજુના ખંડમાં જાય છે.]

પિતા: તારી બહેન ક્યારે આવશે ?

કાકા: નવને સુમારે આવશે, એમ ધારું છું.

પિતા: નવ તો થઈ ગયા. આજ તે આવવી જોઈએ, કારણ સુભદ્રાને એને મળવાનું બહુ મન છે.

કાકા: જરૂર તે આવી પહોંચશે. પહેલીજ વેળ તે અહીં આવે છે, નહીં ?

પિતા: હા.

કાકા: આશ્રમ છોડી આવવું તેને માટે કઠણ છે.

પિતા: એકલી જ આવશે તે ?

કાકા: ધારું છું કે કોઈ આશ્રમબાળા તેની સાથે આવે. એકલાં તેઓને બહાર જવાની છૂટી નથી.

પિતા: પણ તે તો ઉપરી છે ને ?

કાકા: કાયદો સૌને માટે એક સરખો ...

દાદા: તમને કશાની ચિંતા નથી થતી ?

કાકા: શા માટે થાય ? એકની એક વાત વારંવાર શા માટે ? કશું જ ભયનું કારણ નથી.

દાદા: તારી બહેન તારા કરતાં મોટી છે ?

કાકા: અમારા સૌ કરતાં તે મોટી છે.

દાદા: મને શું થાય છે તે નથી સમજાતું; પણ મને કંઈ નથી. ઇચ્છું છું કે તારી બહેન જલદી અહીં આવી રહે...

કાકા: તે જરૂર આવશે. તેણે વચન આપ્યું છે.

દાદા: ઇચ્છું છું કે આજની રાત નિવિધને પુરી થઈ રહે.

[ત્રણ પુત્રીઓ પાછી ખંડમાં આવે છે.]

પિતા: નીંદરે છે ?

મોટી પુત્રી: હા, પિતાજી. અત્યંત ગાઢ...

કાકા: આમ ક્યાં સુધી વાટ જોયાં કરીશું ?

દાદા: કોની વાટ ?

કાકા: મારી બહેનની.

પિતા: ઉમિલા, તને કોઈજ ક્યાં નથી જણાતું ?

મોટી પુત્રી: (બારીએ જઈ) ના, પિતાજી.

પિતા: માર્ગ પર પણ ? દેખાય છે તારાથી એ માર્ગ ?

પુત્રી: હા, પિતાજી; ચાંદની છે ને. અને છેક દૂર સુધી નજર પહોંચી શકે છે.

દાદા: અને તને કોઈજ નથી દેખાતું, ઉમિલા ?

મોટી પુત્રી: ના દાદાજી, કોઈજ નથી જણાતું.

કાકા: રાત કેવી ઉગી છે ?

મોટી પુત્રી: મઝેની. બુલબુલો સંભળાય છે ?

કાકા: હા, હા !

મોટી પુત્રી: માગ' પર પવન પુંકાય છે.

દાદા: માગ' પર પવન, ઉમિ'લા ?

મોટી પુત્રી: હા, વૃક્ષોય કંપે છે જરા જરા.

કાકા: મને નવાઈ લાગે છે, બહેન હજી લગી કાં ન આવી ?

દાદા: મને બુલબુલો નથી સંભળાતાં હવે, ઉમિ'લા.

મોટી પુત્રી: મને લાગે છે કે કોઈક વાડીમાં પ્રવેશ્યું, દાદાજી.

દાદા: કોણ છે એ ?

મોટી પુત્રી: હું નથી જાણતી; મારાથી નથી દેખાતું.

કાકા: કારણ ત્યાં કોઈએ નથી.

મોટી પુત્રી: કોઈક હોવું તો જોઈએ જ; કારણ બુલબુલો સહસા શાંત પડી ગયાં.

દાદા: પણ મને કોઈ આવતું નથી સંભળાતું ને.

મોટી પુત્રી: કોઈક તળાવની બાજુમાંથી પસાર થયું હોવું જોઈએ, કારણ સૌ હંસલાઓ ખીનીયા લાગે છે.

વચલી પુત્રી: ને માછલાંઓ ય.

પિતા: તને કોઈ જણાય છે ?

વચલી પુત્રી: ના, પિતાજી.

પિતા: પણ તળાવ પર ચાંદની રેલાઈ છે ને ?

મોટી પુત્રી: હા; મને માત્ર હંસો ખીનીયાં જણાય છે.

કાકા: ખચિત મારી બહેન જ ત્યાં હોય. નાને દરવાજેથી કદાચ તે આવી હોય.

પિતા: પણ કૂતરાઓ ત્યારે શેં નથી ભસતા ?

મોટી પુત્રી: ટીપુ એકલો દેખાય છે-છેક તળાવને સામે છેડે.

કાકા: સૌજ મારી બહેનથી બહીન્યાં લાગે છે. લાવ, હું જઈને જોઉં. (જુમ પાડે છે) બહેન ! બહેન ! તું છે એ ?... ફાઈએ નથી ત્યાં તો.

મોટી પુત્રી: મને ખાત્રી છે કે કોક વાડીમાં પ્રવેશ્યું છે-તમે જોશો.

કાકા: પણ બહેન હોય તો જવાબ દેને મને.

દાદા: ફરી પાછાં બુલબુલો સુણાતાં નથી, ઉમિલા ?

પુત્રી: ના, દાદાજી.

દાદા: અને છતાં ક્યાંય ખડખડાટ જેવું નથી ?

પિતા: રમશાન સમી શાંતિ સર્વત્ર છવાઈ છે.

દાદા: મને લાગે છે કોક અજાણ્યું તેમને બીવરાવતું હોવું જોઈએ.

મોટી પુત્રી: પેલી લજ્જમણી પર એક હતું તે ઉડી ગયું હમણાંજ.

કાકા: ક્યાં સુધી આ બુલબુલોની કથા કર્યાં કરશો તમે ?

દાદા: બધી બારીઓ ખુલ્લી છે, ઉમિલા ?

પુત્રી: કાચનું બારણું ઉઘાડું છે, દાદાજી.

દાદા: ઠંડી અંદર આવતી જાય છે.

પુત્રી: વાડીમાં પવન પુંકાય છે, દાદાજી; અને ગુલાબની બધી પાંદડીઓ ખરી પડે છે.

પિતા: ઉમિલા, બારણું બંધ કરી દે. બહુ મોકું થઈ ગયું.

પુત્રી: હા, પિતાજી... પણ બારણું નથી અડકાવાતું હું એકલીથી.

બીજી બે પુત્રીઓ: અમારાથી ય નથી અડકાવાતું...

દાદા: શું છે દીકરીઓ, બારણાને શું થયું છે વળી ?

કાકા: આમ અસાધારણ અવાજે તમે ન બોલશો. હું જઈને તેમને મદદ કરું છું.

મોટી પુત્રી: પૂરેપૂરું અમારાથી નથી અડકાવાતું.

કાકા: હા, ભેજને લીધે. ચાલો, બધાં જ તેને ધક્કેલીએ. કંઈક હશે વચમાં...

પિતા: કાલ સુતારની કને પાંશરું કરાવીશું.

દાદા: કાલ આવવાનો છે તે ?

મોટી પુત્રી: હા, દાદાજી; નીચલા ખંડમાં તેને કંઈક દુરસ્તી કરવાની છે.

દાદા: પણ તે આખા ઘરમાં ખડખડાટ કરી મૂકશે.

મોટી પુત્રી: હું તેને ધીરે ધીરે ચુપકાથી કામ કરવા કહીશ.

[સહસ્રા કોઠ દાતરડાની ધાર કાઢતું હોય તેવો અવાજ સુણાઈ રહે છે.]

દાદા: (કંપીને) અરે !

કાકા: શું છે, ઉમિલા, એ ?

મોટી પુત્રી: પૂરેપૂરું નથી સમજતું મને. કદાચ તે માળી હોય એમ લાગે છે. બરાબર હું નથી જોઈ શકતી. મકાનના ઓળા નીચે તે છે.

પિતા: ધાસબાસ કાપતો હશે અત્યારે.

કાકા: રાત્રે ?

પિતા: હા, કાલે વિશ્રામવાર છે ને તેથી. ધરની આસપાસનું ધાસ બહું લાખું વધી ગયેલું મેં જોયું'તું.

દાદા: એના દાતરડાનો અવાજ કાન ફાડી નાખે છે-જીવ ડહોળવી નાખે છે...

મોટી પુત્રી: બરાબર આપણી પાસે તે છે ને તે માટે.

દાદા: તારાથી દેખાય છે એ, ઉમિ'લા ?

મોટી પુત્રી: ના, દાદાજી. અંધારામાં તે ઉભો છે.

દાદા: એના દાતરડાનો અવાજ જલ્દીમ લાગે છે.

મોટી પુત્રી: કારણ તમારા કાન બહુ શરવા છે, દાદાજી, તેથી.

દાદા: મને ભય છે, તે તારી બાને જગાડી રહેશે...

કાકા: અમે તો જરાય તેને નથી સાંભળી શકતા.

દાદા: પણ મને લાગે છે કે તે જાણે છેક ધરની માંહે કશું કાપી રહ્યો છે.

કાકા: સુભદ્રા નહીં સાંભળે તે. કશો ભય ન રાખશો.

પિતા: મને લાગે છે, બત્તી બરાબર નથી બળતી.

કાકા: તેલ થઈ રહ્યું લાગે છે.

પિતા: સવારેજ તેમાં તેલ પૂચું હતું. બારી અડકાવાઈ ત્યારથી તે આમ બળે છે.

કાકા: ચીમની બરાબર નથી.

પિતા: હવે તે બળશે બરાબર.

મોટી પુત્રી: દાદાજી નીંદરે છે. ત્રણ ત્રણ રાતોના તેમને ઉબગરા છે.

પિતા: અને ચિંતાનો ભાર પણ કંઈ ઓછો રાખે છે માથે ?

કાકા: બહુ ચિંતા કર્યાં કરે છે—કેટલીક વખત તો સાવ નિરર્થકની.

પિતા: હશે. આ તેમની વયે તે ક્ષમ્ય છે.

કાકા: પ્રભુ જાણે, તેના જેવડા આપણે થઈશું ત્યારે કેવાકે હોઈશું...

પિતા: લગભગ એંશી થવા આવ્યાં એમને.

કાકા: ત્યારે તેમને આમ વિચિત્ર થવાનો હક્ક છે.

પિતા: કદાચ એમના કરતાં આપણે સૌ વિચિત્ર હઈશું.

કાકા: શું બને તેની કશી કાંઈને બરાબર નથી. કાકા કાકા વેળા પણ બહુ વિચિત્રતા દાખે છે.

પિતા: બધા જ અંધ જન જેવો તેમનો સ્વભાવ છે.

કાકા: તેઓ બહુ ચિંતે છે તો—

પિતા: તેમને ઘણો વખત મળે છે ને.

કાકા: તેમને કંઈ બીજું કરવાનું નથી હોતું.

પિતા: તેને આડી તેડી કંઈ ચિંતા નથી હોતી.

કાકા: એજ ભયંકર છે.

પિતા: દેખીતી રીતે સૌ તેમને વશવર્તી રહે છે.

કાકા: હું નથી માનતો.

પિતા: ખરેખર, એમની દયા ખાવાની છે.

કાકા: પોતે ક્યાં છે, ક્યાંથી આવેલા છે, ક્યાં જનાર છે, બપોર શું તેમ મધરાત શી, શીયાળો તેમ ઉનાળો શો, કશાનું જ જેને ભાન નથી—શિવાય કે હંમેશ અંધારું ને અંધારું જ ! હાય ! એવું જીવન તો અસહ્ય છે. હું તો ન જીવું એમ.

પિતા: દેખીતું તેમ છે.

કાકા: ત્યારે તે પૂરેપૂરા અંધ નથી ?

પિતા: ભારે પ્રકાશ તે જોઈ શકે છે.

કાકા: ભલે આપણી આંખો ગરીબડી રહી...

પિતા: કેટલીક વેળા કાક વિચિત્ર વિચારો તે દાખે છે.

કાકા: પણ ખીજી વખત તે ગંભીર હોય છે.

પિતા: જે તે ચિંતે છે તે સર્વ કહી દે છે.

કાકા: હંમેશ આ પ્રમાણે નહીં હોય પણ !

પિતા: ના, પહેલાં તો આપણી માફક તકથી સૌ જોતા ને વિચારતા; અસાધારણ તો કંઈજ તે નહોતા ભાખતા. ઉમિલા તેમને એમ કરવા ઉત્તેજતી મને જણાય છે. બધાજ તેમના પ્રશ્નોનો તે એક ઉત્તર આપી રહે છે—

કાકા: જવાબજ ન દેવા ઠીક છે. એક જાતની એ ખોટી દયા ખાવા જેવું છે.

[દશના ટકોરા સંભળાય છે.]

દાદા: (જાગીને) કાચના બારણાની બરાબર સન્મુખ હું છું ?

મોટી પુત્રી: ઠીક તમને ઉંઘ આવી ગઈ'તી, દાદાજી ?

દાદા: કાચના બારણાની સામે હું છું ?

મોટી પુત્રી: હા, દાદાજી.

દાદા: કોઈ બીજું નથી ત્યાં આગળ ?

મોટી પુત્રી: ના, દાદાજી; મને નથી કોઈ જણાતું.

દાદા: મેં ધાયું કોઈ રાહ જોતું જોતું છે...કોઈ ન આવ્યું કેમ, ઉમિલા ?

મોટી પુત્રી: ના, દાદાજી.

દાદા: (કાકા તથા પિતાને) અને તમારી બહેને ન આવી ?

કાકા: બહુ વાર થઈ, હવે તે નહીં આવે. તેણે ઠીક ન કયું.

પિતા: મને તેની ચિંતા થયા કરતી હતી.

[ધરમાં કોઈ આવ્યાનો એવે અવાજ થાય છે.]

કાકા: આવી તે ! સંભળાય છે ?

પિતા: હા, નીચલા ખંડમાં કોઈ આવ્યું લાગે છે.

કાકા: બહેન જ હોવી જોઈએ. તેનાં પગલાં મેં વર્ચાં તો.

દાદા: મને કોકનાં ધીમાં પગલાં સંભળાયાં.

પિતા: તે ધીમે ધીમે આવતી લાગે છે.

કાકા: તેને બબર છે, ધરમાં મંદવાડ છે તે.

દાદા: પણ હવે કશું જ હું નથી સાંભળતો.

કાકા: સીધી અહીંજ આવશે. આપણે અહીં છીએ એવી તેને નોકર ખબર આપશે.

પિતા: સારું થયું તે આવી તો.

કાકા: મને ખાત્રી હતી કે તે આવશે.

દાદા: ઉપર આવતાં આટઆટલી વાર હોય ?

કાકા: પણ તે તેજ છે.

પિતા: કેઈખીજ મહેમાનની વાટ નથી જોતાં આપણે.

દાદા: પણ હવે નીચલા ખંડમાં કશોય અવાજ નથી સંભળાતો.

પિતા: હું નોકરને બોલાવું છું. (ઘંટડીની દોરી તે બેંચે છે.)

દાદા: દાદર પર મને ચોખ્ખો અવાજ સુણાય છે.

પિતા: નોકર આવે છે તે તો.

દાદા: તે એકલી હોય તેમ નથી લાગતું.

પિતા: નોકર આટઆટલો અવાજ કરે છે.

દાદા: તે એકલી હોય તેમ નથી લાગતું મને.

પિતા: એ તો તે ધખ્ખ ધખ્ખ પગલાં પાડે છે તથા તેવું લાગે છે, એને જલોદર થયું છે, તે શરીર ઉચ્છ્રી શકાય તેવું નથી રહ્યું.

કાકા: પણ હવે તેને કાઢવી ઠીક નથી.

દાદા: હું તમારી બહેનનાં પગલાં સાંભળું છું.

પિતા: મને તો નોકર સંભળાય છે.

દાદા: તે તમારી બહેન છે ! બહેન છે !

[પછી દરવાજે કોક કોકતું સંભળાય છે.]

કાકા: પાછલો દરવાજો તે ખખડાવે છે.

પિતા: હું જાતે જઈ તેને ઉઘાડું છું, કારણ તે નાનો દરવાજો બહુ જાલીમ અવાજ કરે છે. કોઈને અદીઠ ધરમાં આવવું હોય તો તે બહુ કામનો છે. (અડધો એક દરવાજો ખોલે છે, ત્યાં ખુલ્લામાં નોકર ઉભેલ જણાય છે) ક્યાં છો ?

નોકર: અહીં જ.

દાદા: તારી બહેન દરવાજો ઉભી છે.

કાકા: હું તો ફક્ત નોકરને જોઉં છું.

પિતા: એ તો નોકર છે. (નોકરને) કોણ હતું એ, હમણા કોક ધરમાં આવ્યું તે ?

નોકર: કોક ધરમાં આવ્યું ?

પિતા: હા, હમણાં જ, નહીં ?

નોકર: ના, જી. કોઈએ નથી આવ્યું.

દાદા: કોણ એ ધુસકાં નાખે છે ?

કાકા: એ તો નોકર છે, શ્વાસ ચડી ગયો છે...ઉપર આવતાં એને...

દાદા: રડે છે તે ?

કાકા: ના, શા માટે રડે તે ?

પિતા (નોકરને): હમણાં કોઈ જ નથી આવ્યું ?

નોકર: ના જી.

પિતા: પણ હમણું કાઠકિને દરવાજો ઉઘાડતાં સાંભળ્યું ને ?

નોકર: હું તે બંધ કરતી હતી.

પિતા: ઉઘાડો હતો શું ?

નોકર: હા જી.

પિતા: આટલી રાતે આમ તે શા માટે ખુલ્લો હતો ?

નોકર: તેની મને ખબર નથી, જી. મેં તેને મારી મેળે જ બંધ કરેલ.

પિતા: ત્યારે કાણે તેને ઉઘાડ્યો, વાર ?

નોકર: તેની મને ખબર નથી, જી. કાક મારા પછી બહાર ગયું હોવું જોઈએ.

પિતા: જો, સંભાળ રાખજો. ન ધક્કેલ એ દરવાજાને. ખબર છે ને કેટલો અવાજ થાય છે તે.

નોકર: પણ, જી, હું જરાય તેને નથી અડકતી.

પિતા: હા. હા. હું જોઉં છું ને તું ધક્કેલે છે તે.

નોકર: અરે, હું તો ત્રણ ત્રણ ગજને અંતરે ઉભી છું !

પિતા: એટલું મોટેથી ન બોલ.

દાદા: કાક બત્તી હોલવે છે કે શું ?

મોટી પુત્રી: ના, દાદાજી.

દાદા: મને લાગ્યું કે ખંડમાં સાવ અંધારૂં ઘેર થઈ ગયું.

પિતા: (નોકરને) જા હવે નીચે. પણ દાદર પર જરાય અવાજ ન થાય હોં.

નોકર: મેં જરીકે અવાજ નહોતો કર્યો.

પિતા: પણ મેં તે સાંભળ્યો હતો ને. ગુપત્યુપ નીચે ચાલી જા...શેઠાણી ન જાગી રહે તેમ.

નોકર: પણ મેં નહોતો અવાજ કર્યો એ.

પિતા: વાર; વાર, પણ હવે કાઠ આવે તો કહેજે કે ધરમાં કાઠ નથી.

કાકા: હા, કહેજે કે અમે કાઠએ ધરમાં નથી.

દાદા: (ધ્રુજતાં) એવું મા કહેશો ! એવું મા કહેશો તમે !

પિતા: શિવાય કે મારી બહેન તથા વૈદને.

કાકા: વૈદ ક્યારે આવશે ?

પિતા: મધરાત પહેલાં નહીં આવે એ.

[બારણું બંધ કરે છે. અગિયારના ટકોરા થાય છે.]

દાદા: આવી તે ?

પિતા: કાણ ?

દાદા: નોકર.

પિતા: ના, તે નીચે ગઈ છે.

દાદા: મેં ધાયું તે મેજ પર બેઠી છે.

કાકા: નોકર ?

દાદા: હા.

કાકા: ત્યારે તો સુખની સીમા આવી ગઈ !

દાદા: ખંડમાં કાપએ નથી આવ્યું ?

પિતા: ના, કાપએ નથી આવ્યું.

દાદા: અને તમારી બહેને નથી અહીં ?

કાકા: બહેન ન આવી. શું ધારો છો તમે ?

દાદા: તમે મને ખોટું ખોટું કહી છેતરો છો.

કાકા: તમને ? છેતરીએ છીએ ?

દાદા: બેટા ઉમિલા, ખરેખર કહે, ધ્વિરનો પ્રેમ માથે રાખી બેલ !

મોટી પુત્રી: દાદાજી ! દાદાજી ! તમને શું થયું છે ને ?

દાદા: કંઈક બન્યું છે, બેટા. હું ચોક્કસ કહું છું કે સુભદ્રાની સ્થિતિ અત્યારે ગંભીર છે.

કાકા: કંઈ સ્વપ્નામાં ધુમો છો શું ?

દાદા: તમે મને નથી કહેવા માગતાં, ખરાં ને ? પણ હું ચોખ્ખું જોઈ શકું છું ને—કંઈક છે તે.

કાકા: ઠીક ત્યારે, અમારા કરતાં તમે વધુ જોઈ શકો છો.

દાદા: ઉમિલા, બેટા ઉમિ, સાચેસાચું કહે મને.

મોટી પુત્રી: પણ સૌ સાચુંજ કહીએ છીએ, દાદાજી !

દાદા: તું તારે હમેશને અવાજે નથી બેલતી.

પિતા: તેનું કારણ તમે તેને બીવરાવો છો તેથી.

દાદા: તારોય અવાજ બદલાયો.

પિતા: તમે ગાંડા થઈ ગયા છો !

[તેને કાકા નિશાની કરી દાખવે છે કે દાદાની બુદ્ધિ નાઠી છે.]

દાદા: મને ચોખ્ખું સંભળાય છે કે તમે સૌ બી-યાં છો.

પિતા: પણ શાથી ?

દાદા: શા માટે મને છેતરો છો ?

કાકા: કેણુ તમને છેતરવાનો વિચાર સુદ્ધાં તે કરે છે ?

દાદા: ત્યારે શા માટે બત્તી બંધ કરી દીધી ?

કાકા: બત્તી તો આ સળગે-પહેલાંની જેમજ એક સરખું અજવાળું બધે પડે છે.

મોટી પુત્રી: મને લાગે છે કે બત્તી ખુઝાઈ ગઈ છે.

પિતા: હંમેશની જેમ બધું અહીં દેખાય છે.

દાદા: જાણે ઘંટીનાં પડ મારી આંખે દેવાયાં લાગે છે ! કહો, દીકરીઓ, શું થાય છે હમણાં ? ઈશ્વરનો પ્રેમ માથે રાખી બોલો, બેટાઓ ! અનંત અંધારામાં હું એકલો બેઠો છું અહીં ! હું નથી જાણતો કેણુ આ મારી પાસે લગોલગ આવીને બેઠું છે ! મારાથી એક વારને અંતરે શું બને છે તેય હું નથી જાણી શકતો ! ધીરં ધીરં શ્વાસ લયું શું બોલી રહ્યાં છો પરસ્પર તમે ?

પિતા: કેાઈએ તેમ નથી બોલતું !

દાદા: બારણા આગળ તું જ હમણાં ધીરે સ્વરે કંઈક બોલ્યો, નહીં ?

પિતા: સાંભળ્યું તમે હું સૌ બોલ્યો તે ?

દાદા: ખંડમાં કેાઈકને તું લઈ આવ્યો ?

પિતા: પણ હું તમને કહું છું, કેાઈએ નથી આવ્યું !

દાદા: તારી બહેન આવી ? જગન્નાથ આવ્યો ? મને ન છેતરતાં, છોકરાંઓ. ઉમિલા, કેણુ આવ્યું, બેટા ?

મોટી પુત્રી: કોઈ નહીં, દાદાજી.

દાદા: મને ન છેતર; હું જાણું છું જે જાણું છું તે.
કેટલાં આપણે અહીંયાં બેઠાં છીએ, આ ખંડમાં ?

મોટી પુત્રી: છ જણાં, આ મેજની આસપાસ, દાદાજી.

દાદા: તમે બધાં મેજ ફરતાં બેઠાં છો ?

મોટી પુત્રી: હા, દાદાજી.

દાદા: અનુન, તું પણ ?

પિતા: હા.

દાદા: વામન, તું ચે ?

કાકા: હા, અલ્પજાત, નિત્યની મારી જગાએ હું બેઠો
છું. તેમાં કંઈ ભય જેવું તો નથી ને ?

દાદા: જસુ, તું ?

વચલી પુત્રી: હા, દાદાજી.

દાદા: પાંખડી, તું ?

નાની પુત્રી: હા, દાદાજી.

દાદા: અને ઉમિલા, તું ચે ?

મોટી પુત્રી: હા દાદાજી, તમારી છેક પાસે હું છું.

દાદા: અને પેલું કાણ બેઠું છે પણ ?

મોટી પુત્રી: ક્યાં દાદાજી ? ત્યાં આગળ ? ત્યાં કોઈએ નથી.

દાદા: અરે, અહીં, અહીં—આપણી સૌની વચમાં.

મોટી પુત્રી: કોઈ પણ નથી દેખાતું—દાદાજી !

પિતા: અમે તમને કહીએ છીએ કે કાઈ પણ બીજું વચમાં નથી બેઠું.

દાદા: પણ તમે નથી જોઈ શકતાં—તમે બધાંય !

કાકા: એવું તે હોય ? તમે મળક કરો છો ?

દાદા: આ વખત કંઈ મળકની છે, તે હું તેમ કશું ?

કાકા: ત્યારે જોઓ જુઓ છે ને કહે છે, તેમનું માનોને.

દાદા: (અનિશ્ચિતપણે) મેં ધાયું કે કાઈ હતું...હું લાંબું નહીં જીવું હવે.

કાકા: પણ અમે તમને શા માટે છેતરીએ ? એવું કયે શો અર્થ સરનાર છે વા ?

પિતા: તમને સાચું કહેવાની અમારી ફરજ છે.

કાકા: અન્યોન્યને છેતરવામાં ફાયદો શો ?

પિતા: લાંબો વખત તમે ભુલાવામાં નહીં રહો.

દાદા: હું મારે ઘેર હોત તો સાફ થાત.

પિતા: પણ તમે તમારે ઘેરજ છો ને.

કાકા: આપણે સૌ ઘરમાં જ બેઠાં છીએ ને ?

પિતા: તમને તમે પોતે અજાણ્યાંની વચમાં હો એમ લાગે છે ?

કાકા: આજ તમે બહુ વિચિત્ર લાગો છો.

દાદા: ખરું પૂછો તો તમે સૌ મને વિચિત્ર લાગો છો.

પિતા: તમારે કંઈ જોઈએ છે ?

દાદા: મને સમજ નથી પડતી, મને શું અમુંઝણ જેવું થાય છે તે.

કાકા: તમે કંઈક લેશો ?

મોટી પુત્રી: દાદાજી ! દાદાજી ! શું જોઈએ છે તમારે, કહેા દાદાજી !

દાદા: તમારા નાનકડા હાથ મારા હાથમાં મૂકો, દીકરીઓ !

ત્રણે પુત્રીઓ: લો, દાદાજી.

દાદા: કેમ તમે કંપો છો, છોકરીઓ !

મોટી પુત્રી: ના, ના, જરીય અમે નથી કંપતાં.

દાદા: ત્રણે જણુ તમે નિસ્તેજ લાગો છો.

મોટી પુત્રી: બહુ મોડું થઈ ગયું છે, ને અમે સૌ થાક્યાં છીએ માટે.

પિતા: તમે જાઓ, સુઈ જાઓ; ને દાદાજીને સાથે લેતાં જાઓ. છો એ જરા આરામ લે.

દાદા: હું નહીં સુઈ શકું, આજ રાતે.

કાકા: પણ અમે બેઠા છીએ ને અહીં. વૈઘની રાહ જોઈશું અમે.

દાદા: ખરી હકીકત ત્યારે મને જણાવી રહો.

કાકા: પણ ખરી-ખોટી કશી છેજ નહીં ને ?

દાદા: ત્યારે હું શું છે તે નથી જાણતો, કેમ ?

કાકા: હું તમને કહું છું કે કંઈજ નથી.

દાદા: સુભદ્રાને જોવાની મને બહુ ઇચ્છા છે !

પિતા: પણ તમે જાણો તો છો કે તે અશક્ય છે. નિરર્થક તેને જગાડે શું ફળ ?

કાકા: આવતી કાલે તમે તેને જોજો.

દાદા: તેના ખંડમાંથી જરાય અવાજ નથી આવતો.

કાકા: તેજ સાઈ છે, નહીંતર ચિંતા ઉપજી રહે.

દાદા: સુભદ્રાને જોયે બહુ વખત થયો ! કાલ સાંજે મેં તેના હાથ મારા હાથમાં લીધેલ, પણ હું તેને નહોતો જોઈ શક્યો. મને ખબર નથી, તેનો ચેરો સતેજ છે વા નથી. આ આફતનાં સૌ અઠવાડીઆમાં જરૂર તેનામાં ઝાઝો ફેરફાર થઈ ગયો હશે. તેની ને મારી વચમાં, તેમ તમારી સધળાંની વચમાં અંધાર શિવાય બીજું કંઈજ નથી ! આવું જીવન જીવન નહોય—ત્યાં સૌ તમે બેઠાં છો, ઉઘાડી તમારી આંખોએ મારી મૃત આંખોને નિહાળતાં, અને તમને કોઈને મારી દયા નથી. મને શી મુંઝવણ થાય છે તે નથી સમજતું. ખરું જો મને કહેવું જોઈએ તે કોઈ નથી કહેતું. અને એકનું એક સ્વપ્નામાં ધુમતું હોય ત્યારે સધળું જ ભયાનક દીસે. પણ તમે કાં કોઈ બોલતાં નથી જો ?

કાકા: શું કહીએ, તમે અમારું માનતા નથી ત્યારે ?

દાદા: તમારું હું જાણી જઈશ એવી તમને બીક રહે છે, નહીં ?

પિતા: ચાલો, એવું વગર વિચાર્યું ન બોલો.

દાદા: લાંબો વખત થયાં તમે મારાથી કંઈક સંતાડી રાખો છો ? ઘરમાં કંઈક બન્યું છે, જરૂર બન્યું છે ! પણ હવે મને ધીમે ધીમે તે સમજાય છે...બહુ વખત થયો તમે મને છેતરી રહ્યાં. તમે ધાયુ કં કદી હું તે નહીં જાણી શકું. પણ તમે જાણો છો, એવી કેટલીક પળો છે, તેમાં તમારા કરતાં હું ઓછો આંધળો હોઉં છું ! તમે ધારો છો

કે દિવસો પર દિવસો થયાં તમારી ગુપચુપ સૌ વાતો હું સાંભળતોજ નથી, કેમ ? પણ મને ખરું હમણું સમજશે—થોડીક વારમાં સમજશે. તમેજ મને તે જણાવશો. પણ મેં તે ઘણા વખતથી જાણ્યું છે; તમારા ના કહ્યા છતાં ! અને હવે મને લાગે છે કે મૃત જન કરતાંય તમે સૌ વધુ નિસ્તેજ થઈ ગયાં છો !

ત્રણે પુત્રીઓઃ દાદાજી ! દાદાજી ! શું થયું છે તમને, દાદાજી !

દાદાઃ તમારે વિષે હું કંઈ નથી કહેતો, દીકરીઓ. ના, તમારે વિષે હું નથી કહેતો. હું બરાબર જાણું છું કે તમે મને સાચુંજ કહેશો—જો તેઓ પાસે ન હોય તો. ઉપરાંત, મને લાગે છે કે તેઓ તમનેય છેતરે છે...જોશે, છોકરીઓ, થોડાકમાં તમે જોશે ! તમને સૌને હુસકાં ભરતી નથી સાંભળતો કંઈ ?

કાકાઃ અહીં ઝાઝો વખત નહીં રહેવાય હવે.

પિતાઃ સુભદ્રા એવડી ગંભીર માંદી છે શું ?

દાદાઃ વધુ વેળા મને તમે છેતરી નહીં શકો; હવે બહુ મોડું થઈ ગયું, અને તમે જાણો છો તેના કરતાં હું સાચું વધારે જાણું છું.

કાકાઃ પણ અમે આંધળા નથી; અમે નથી...

પિતાઃ સુભદ્રાના ખંડમાં તમારે જવું છે ? તેથી આ સૌ શંકાનો અંત આવે; હેં, જવું છે તમારે ?

દાદાઃ ના, ના હવે નહીં—હજી નહીં.

કાકાઃ જાણો છો વગર વિચાર્યું સૌ તમે બોલો છો તે ?

દાદા: કેટકેટલું આ માનવજીવનમાં અણુદાખ્યું અને અણુસમન્નયું રહી જાય છે, તેની તમને ક્યાં ખબર છે ? કાણે અવાજ કર્યો એ ?

મોટી પુત્રી: એ તો બત્તી...દાદાજી !

દાદા: તે સાવ અસ્થિર થઈ ગઈ છે, નહીં ?

મોટી પુત્રી: બહારથી ઠંડો પવન તેને દોલાયમાન કરી રહ્યો છે.

કાકા: ક્યાં છે ઠંડો પવન ? બારીઓ તો બંધી બંધ છે.

મોટી પુત્રી: હું ધાઈ છું, લગભગ તે જુઝાઈ ગઈ.

પિતા: તેલ ખુટ્યું દીસે છે એમાં.

મોટી પુત્રી: ગઈ, સાવ જુઝાઈ ગઈ.

પિતા: અંધારામાં આમ નહીં રહી શકાય.

કાકા: શા માટે નહીં ? હું તો તદ્દન ટેવાયલો છું.

પિતા: સુભદ્રાના ખંડમાં પ્રકાશ છે.

કાકા: વૈદ્ય આવશે ત્યારે આપણે તેને વેગળો કરીશું.

પિતા: ઉપરાંત, બહાર પણ ઉજ્જસ થતો જણાય છે.

દાદા: બહાર ઉજ્જસ છે ?

પિતા: અહીંના કરતાં વધારે.

કાકા: માઈ ચાલે તો હું તો અંધારામાંજ વાતો કર્યાં કરું.

પિતા: હું પણ. (મૌન).

દાદા: ઘડિયાળ પણ બહુ અવાજ કરતું જણાય છે—

મોટી પુત્રી: એ તો આપણે સૌ શાંત છીએ માટે એવું લાગે છે.

દાદા: ત્યારે શા માટે તમે સૌ મુંગાં બેઠાં છો ?

કાકા: શી વાત કરીએ, કહો ? આજ કંઈક એર તરેહના તમે લાગો છો !

દાદા: આ ખંડમાં બહુ અંધારું છે ?

કાકા: બહુ અજવાળું નથી. (મૌન)

દાદા: મને કંઈક થાય છે, ઉમિલા; બારી ઉઘાડ જરા.

પિતા: હા, બેટા; બારી ઉઘાડ જરા, તાજ હવા આવવા દે. જાણે રૂંધાંતાં હોઈએ એમ લાગે છે.

[ઉમિલા બારી ઉઘાડે છે.]

કાકા: ઘણો વખત થયો, આપણે આમ બંધ બારણે બેસી રહ્યાં.

દાદા: બારી ઉઘાડી છે, ઉમિલા ?

મોટી પુત્રી: હા, દાદાજી; ફટાર ઉઘાડી છે.

દાદા: ડાઘને ન લાગે કે તે ઉઘાડી છે—એક તણખડું સુદ્ધાં બહાર સાંભળાતું નથી.

મોટી પુત્રી: ના, દાદાજી; જરાયે કયાં અવાજ નથી.

પિતા: મૌન કંઈ એર તરેહનું છે આ ?

મોટી પુત્રી: જાણે દેવદૂતનું ચલન સુદ્ધાં સાંભળી શકાય !

કાકા: આથીજ મને ગામડામાં રહેવું પસંદ નથી.

દાદા: મને થાય છે હું કંઈક અવાજ સાંભળું. કેટલા વાગ્યા, ઉમિલા ?

મોટી પુત્રી: બાર વાગશે હમણાં, દાદાજી !

[કાકા ખંડમાં આંટા મારે છે.]

દાદા: કોણુ આમ આપણી આસપાસ ચાલે છે જે ?

કાકા: હું એ તો-હું છું. બહીશો નહીં ! જરાક ચાલું એમ મને થઈ રહ્યું. (મૈન) પણ થોડી વારમાં પાછો હું બેસી જઈશ. ક્યાં જઈ છું તેની મને સમજ નથી પડતી (મૈન).

દાદા: મને થાય છે, અહીંથી દૂર હોત તો સારું !

મોટી પુત્રી: ક્યાં જવાની તમારી ઈચ્છા છે, દાદાજી !

દાદા: હું તે નથી જાણતો; કોક બીજા ખંડમાં-ગમે ત્યાં-ગમે ત્યાં !

પિતા: ક્યાં જઈએ ?

કાકા: હવે ક્યાં બીજે જવાય ? બહુ મોટું થઈ ગયું. (મૈન).

દાદા: શું હું સાંભળું છું, એ ઉમિલા ?

મોટી પુત્રી: કંઈ નહીં, દાદાજી. પાંદડાં ખરે છે એ તો, જમીન પર સુકાં પાંદડાં પડે છે.

દાદા: જા, બંધ કર બારી, ઉમિલા.

મોટી પુત્રી: હા, દાદાજી બારી બંધ કરી પાછી આવીને બેસે છે).

દાદા: મને ઠંડી લાગે છે. (મૈન. ત્રણ બહેનો એકમેકને ચૂમે છે) શું સાંભળાયું હમણાં ?

પિતા: એ તો ત્રણ બહેનો એકમેકને ચૂમી તે.

કાકા: ત્રણે બહુ ફિક્કી પડી ગઈ લાગે છે. (મૌન).

દાદા: હવે શું સંભળાય છે, ઉમિલા ?

મોટી પુત્રી: કંઈ નહીં, દાદાજી; એ તો મેં મુઠીઓ વાળી તે. (મૌન).

દાદા: શું આ સાંભળું છું ? ઉમિ-ઉમિલા, શું સાંભળું છું હું ?

મોટી પુત્રી: હું નથી જાણતી, દાદાજી; કદાચ જસુ ને પાંખડી જરા ધ્રુજી તે...

દાદા: હુંય જીન્યો, બેટા.

[ચંદ્રનું એક કિરણ એવે કાચ દ્વારા ખંડમાં પ્રવેશે છે, ને કોક વિચિત્ર ભેદભર્યો પ્રકાશ રેલી રહે છે. ખારના ટકોરા સૂણાય છે; છેલ્લે ટકોરે કોક ઉતાવળે ઉઠતું હોય એવો અનિશ્ચિત અવાજ થઈ રહે છે.]

દાદા: (કોક કારમા ભયે ધ્રુજી): કોણ ઉઠ્યું આ ?

કાકા: કોણએ ઉઠ્યું નથી !

પિતા: હું નથી ઉઠ્યો !

ત્રણે પુત્રીઓ: અમારામાંથીય કોણ નથી ઉઠ્યું !

દાદા: કોક મેજ પરથી ઉઠ્યું !

કાકા: ખત્તી સળગાવો.

[જમણી બાજુના ખંડમાંથી બાળકની કારમી ચીસો સૂણાય છે; છેક અંકના અંત સુધી એ ભયંકર ચીસો સૂણાયા કરે છે.]

પિતા: સાંભળો, અંશુ રડે છે !

કાકા: કદીય પહેલાં તે નહોતો રડ્યો !

પિતા: જાઓ ને જુઓ તેને !

કાકા: બત્તી ! બત્તી !

[આ ક્ષણે, ડાબી બાજુના ખંડમાં ઉતાવળાં ને ભારે પગલાંના અવાજ સંભળાય છે; પછી મૃત્યુશું મૌન પ્રસરે છે: મૂક કોઈ ભયમાં સૌ સાંભળતાં ઊસે છે, એવે ખંડનું દ્વાર ધીમેથી ઉઘડે છે; તેઓ ઊઠેલ છે તે ખંડમાં તેમાંનો પ્રકાશ પડી રહે છે, ને ઉમ્મર પર, ધર્મની બહેન શામળાં તેનાં વસ્ત્રોમાં ઉભી, ધાર્મિક કે નિશાની વડે સુલદ્રાના અવસાનની બબર આપતી જણાય છે. તેઓ તે સમજે છે, અને ક્ષણેક અર્ધ વિમાસણમાં તથા અર્ધ ભયમાં વીતાડી, સમૌન એ મૃત્યુ-ખંડમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે એકાકી રહેલ અંધ દાદા સંક્ષુબ્ધ ઉઠી અંધારમાં મેજની આસપાસ પોતાનો માર્ગ ખંજોળી રહે છે.]

દાદા: ક્યાં જાઓ છો તમે ? ક્યાં જાઓ છો સૌ ?
છોકરીઓય બધી મને એકલી મૂકી જતી રહી !

હૃદય ત્રિપુટી

એક રસનાટિકા.

અસિદ્ધ બેલિજ્યન નાટ્યકાર મોરીસ મેટલિ"કના
“ Aglavaine and Salysette ” નામક નાટ્ય પરથી.

પાત્રો.

કુમુદ

કુસુમ

ચન્દ્ર

રાજબા

પાંખડી

કુસુમની દાદીમા

કુસુમની નાની બહેન.

અંક પહેલો.

સ્થળ: કિલ્લાનો એક ખંડ.

[ખંડને સામે છેડે રાજ્યા એક ખાટ પર સૂતેલ છે. ચન્દ્ર ને કુસુમ પ્રવેશે છે.]

ચન્દ્ર: જો, આ કુમુદનો પત્ર તને વાચી સંભળાવું:
“ કિનારે મને લેવા ન આવતા. દર સાંજે જે ખંડમાં હો
લાં જ મહારી વાટ જોતાં થોભશો—છેક સુવાના વખત
સુધી. અને એમ કંઈ અણુજાણ્યા સમી તો હું નહીં જ
આવું. જહાજ પરથી ઉતરતાં વારને જ આ પત્ર હું તમને
લખું છું; અમારું અહીં સુધીનું આવવું તો શાન્ત ને
સુન્દર હતું. દરિયામાં જરિય તુફાન ન હતું. પણ આ
જમીન પર પગ મુકતાં તો સર્વત્ર જાણે મુસળધાર વર્ષાદ
પડ્યો હોય એવાં ચિહ્ન જણાય છે. હું તમને મળું, ને કુસુમે
તેના ભાઈની વિધવાને માટે સંઘરી રાખેલ સ્વાગતને સ્વીકારું,
તે પહેલાં તો કિલ્લાની આસપાસ કદાચ સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો
હશે.....

કુસુમ (સહૃદય): જુવો, સૂર્યાસ્ત તો આ થયો ! કદાચ
તે અહીં પાસે જ હશે...જોઈું છું...

ચન્દ્ર (ધીમેથી તેને અટકાવતો ને પત્રવાચન આદરતો):
“...મેં તને એક જ વેળ જોયેલ છે, ચન્દ્ર, અને તે યે મહારા
લક્ષ્મી સમારંભનાં ધમાલ ને ઘોંઘાટ વચ્ચે,—હાય ! એ
લક્ષ્મીકાળ, જ્યાં જે પરોણાને આપણે નથી ય નોંતરતાં તે

કાણુ જાણે ક્યાંથી આવી સારાં સુખને ઝડપી લે છે ! એક જ વેળા તને મેં નીરખ્યો છે, અને તે પછી તો ત્રણ ત્રણ વર્ષના ગાળા વીતી ગયા, છતાં ય છેક અચપણથી આપણે અન્યોન્યને પિછાન્યાં હોય એવા પરમ વિશ્વાસથી હું ત્હારી સમીપ આવું છું...

કુસુમ (પાછળ ફરીને) : અરે, દાદીમા તો હજી નીંદરે છે !...કુમુદ જાહેન આવે ત્યારે જગાડશું બાને ?

ચન્દ્ર : હા, હા, તેમણે તેમ કહ્યું છે, ...તેમ એ ઈચ્છે છે.

કુસુમ : ઘેળા તેમના વાળની નીચે સાવ તેમની આંખો ઢંકારી ગઈ છે...બાને આજ રાતે ચેન નથી...મને થાય છે, તેમને ચૂમુ.....

ચન્દ્ર : થોભ, થોભ, કદાચ અતિ વહેલાં તે જાગી જશે...(પત્ર આગળ વાંચે છે) “...અને ત્હારી સમીપ આવતાં મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે એક ભાઈ તરફનો સત્કાર મને મળી રહેશે !...એકમેક સંગે આપણુ બહુ થોડું જ બોલ્યાં છીએ, અને છતાં ય એ થોડાક શબ્દોમાં—જે તું કાંઈ બોલેલ તે શબ્દોમાં—ત્યાંસુધીનું સર્વ કાંઈ સૂણેલ તે કરતાં કાંઈક જીવું જ હતું.....

કુસુમ : આમ ઉતાવળે ન વાંચ...

ચન્દ્ર : (ધીમેથી વાંચતો) : “...ઉપરાંત, કુસુમને મ્હારી બાથમાં લેવાનું ને તેને આશ્લેષવાનું મને કેવડું બધું મન થઈ રહ્યું છે !...જરૂર એ અત્યંત પ્રેમાળ, અત્યંત સુંદર હોવી જોઈએ, કારણુ તે તને ચ્હાય છે, ને ત્હારી તે પ્રિયતમા છે. મને લાગે છે કે તું તેને ચ્હાય છે તે કરતાં સવિશેષ હું એને ચ્હાઈશ : હું તો દુઃખીયણુ છું...અને, મેં સહુ

તે ય ઠીક થયું. હું માનું છું કે હવાં નવીન કંઈ દુઃખની દેણુગી તો આપણને ત્રણેને નહીં મળે. સુખને શોધતાં આપણ ત્રણે સાથે નિવસશું અને આત્માના પરમ પવિત્ર સ્થાનમાંથી ઉદ્ભવતી કલ્યાણુ ઝડી ભોગવશું. સવિશેષ સુંદર થવામાં ને તે રીતે અન્યોન્યને સવિશેષ ચ્હાવામાં જ આપણી ત્રણેની વિશાળતમ ભાવના રહેશે. આપણી દશે દિશ સૌન્દર્યના એવા તો અવન્ત પ્રભાવ જગવશું કે દુઃખ વા શોકને માટે ન્હાની શી ય જગા ત્યાં નહીં રહે. અને આમ છતાં ય તેઓ આવવા ઇચ્છશે તો સૌન્દર્યના આપણા ત્રિવિધ બળે કરીને તેઓ ય સુંદર બની જશે.”

[દ્વાર ખૂલે છે. ન્હાની પાંખડી પ્રવેશે છે.]

પાંખડી: કુસુમ બહેન ! કુસુમ બહેન ! જુવો, જુવો, આ કુંચી !

ચન્દ્ર: કંઈ કુંચી ?

કુસુમ: ખંડિયેર પેલી દીવાદાંડીની એ તો.

ચન્દ્ર: મેં ધાયું એ તો ખોવાઈ હતી ને ?

કુસુમ: મેં નવી કરાવી...

ચન્દ્ર: આ ય પાછી ખોવાય તો મને બહુ આનંદ થાય...

કુસુમ (કુંચીને જોતી): અરે, કેવડી બધી મોટી છે આ તો !... પેલી ખોવાઈ ગઈ તેમાં ને આમાં ફરક ઝાઝેરો જણાય છે.

પાંખડી: ના, ના. કુસુમ બહેન, બરાબર એ બારણામાં આવે છે. ત્રણ વખત અમે એ ખોલી જોયું ને પાછું

અડકાવ્યું. ત્રીજી વખતે જરા અડકાવતાં અડચણ નડી, કારણ પવન બહુ જબરો હતો તે સામી બાજુથી તે બારણાને ધક્કેલતો. આજની રાતનો પવન કંઈક કારમો છે. ધુરજની ચોપાસ સમુદ્રપક્ષિઓ કલરવ કરી રહ્યાં છે, અને હોલાઓ પણ...હજી તેઓ સૂતાં નથી...

કુસુમ: તેઓ મહારી વાટ જોઈ રહ્યાં છે; છેલ્લાં બે અઠવાડીયાંથી તેમણે મને નથી જોઈ...આવતી કાલે જઈશ હું ત્યાં.

પાંખડી: મહારી સાથે, નહીં, કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: હા, જો તું હમણાં સૂઈ જાય તો !

[પાંખડી જાય છે.]

કુસુમ: તે સુંદર છે, નહીં ?

ચન્દ્ર: કાણ ?

કુસુમ: કુમુદ બહેન.

ચન્દ્ર: હા, અતિ સુંદર...

કુસુમ: કોના જેવી ?

ચન્દ્ર: કોઈનાય જેવી નહીં...તેનું સૌન્દર્ય કેવળ તેનું જ પોતાનું છે, બસ...અતીવ ચમત્કારી અને સવિશેષ સ્વર્ગીય; તેમ તે એક સરખું ચ નથી—તે તો વિવિધતા ભરપૂર છે...આત્મા માંથી અબાધિત પ્રવેશી રહે એવું તે સૌન્દર્ય છે...અને તેના કેશ કંઈક અજબ છે...તું જોઈશ...જાણે સારાય તેના મનોરાજ્યને પિછાનતા ન હોય ! તેનાં અંતરનાં સુખ વા ગ્લાનિને વશ વર્તી, તે ચ હસે છે વા રડે છે, અને કેટલીક વાર તો તે પોતે ચ સુખ દુઃખની

પ્રકટ દશા ન માણતી હોય તેવી વખતે...આવી જીવન્ત અલકલટ તો મેં કદી ય કાઢતી નથી જોઈ...જે સૌન્દર્યને ઢાંકવા તે ઈચ્છે તેને વારંવાર પ્રકાશમાન કરતી...

કુસુમ: હું જાણું છું, હું સુંદર નથી...

ચન્દ્ર: કુમુદની હાજરીમાં ફરીથી આમ તું કદી નહીં બોલે. કારણ તેની સમીપ આપણે જે ન માનતાં હોઈએ, વા જે નિરર્થક હોય, તેવું ભાગ્યે જ બોલી શકાય છે. અસત્ય તો તેની સમીપ ટકતું જ નથી...

કુસુમ: અસત્ય તેની સમીપ ટકતું જ નથી.....

ચન્દ્ર: કુસુમ ?

કુસુમ: ચન્દ્ર ?

ચન્દ્ર: ચાર વર્ષથી આપણ સૈયાઈ જીવન ભોગવીએ છીએ, નહીં વાર ?

કુસુમ: ગ્રીષ્મ આયમ્યે પૂરેપૂરાં ચાર વર્ષ થશે...

ચન્દ્ર: લગભગ ચાર વર્ષથી તું મહારી બાજુમાં વસે છે, સદૈવ સુંદર, સદૈવ નાજુક, સદૈવ પ્રેમાળ ને સ્મિતભરી, સારા ય ત્હારા અંતરતમ સુખને પ્રકટતી ને પ્રકાશતી...કહે, સાચું કહે મને, આ ચાર વર્ષોમાં બહુ આંસુ તેં નથી ઢાળ્યાં, નહીં ? બહુબહુ તો કેટલાંક કુમળાં આંસુ ત્હારા પાળેલ પક્ષીને ઉડી જવે, વા દાદીમાને એકાદ કુહા વચ્ચે, વા બહાલેરાં ત્હારાં પુષ્પને કરમાઈ જવે તેં સાર્યાં છે...પણ એ પક્ષી જ્યાં પાછું સિધાવ્યું, દાદીમા પાછાં શાન્ત મનાઈ ગયાં, ને પુષ્પો સૌ વીસરાયાં કે તરત જ, નિશાળેથી ઘેર આવેલ નાનકડી બાળાના નમાતા આનંદ સમે, અમૃત ઉદ્ધાસ

વેરતી, તું મહારે ખંડ હસતી હલેતી કલ્લોલતી આવી છે ને સ્નેહાળ સુમધુર ને સુભગ તુજ સુખન વડે તેં મને નહવરાવ્યો છે...હું કહી શકું કે આપણુ એકંદર સુખી થયાં છીએ; અને છતાં ય કોક કોક વેળા હું મહારા આત્માને પૂછું છું કે આપણુ અન્યોન્ય સંગ ખરાખર સાચી રીતે વસ્યાં છીએ ખરાં...તને અનુસરવાની મહારામાં ધીરજ ન હોય, વા તું બહુ ત્વરાથી ધપતી હો...ગમે તેમ પણ, જ્યારેજ્યારે અત્યારે જેમ સંગે ઉભી આપણુ એક બીજાને સૂણીએ છીએ તેવું પૂર્વે મેં નથી અનુભવ્યું. કારણુ અન્ય કોઈ પ્રસંગે મેં તહારી સાથે આજની જેમ બોલવા પ્રયત્ન આદરેલ, ત્યારે તેના ઉત્તરમાં તું કોઈક અલક્ષિત પ્રદેશમાં નિવસતી હતી એવું મને લાગ થઈ રહેતું. ઉભયના આપણા પ્રેમમાં કોઈક વધારે સત્યની, વધારે સચોટતાની આપણા આત્માઓને અપેક્ષા છે શું? અંધર-પરનાં અન્યોન્યના સુખનથી પરના કોક વધારે સુન્દર ને સૂક્ષ્મ એવા સત્યના-પ્રેમના માર્ગમાં તું ને હું સંગે ઉભતાં ક્યારે જણાયાં છીએ? મને જાણુ નથી, આજ જ આ સૌ આટલી ખુદ્દી રીતે કાં મને સમજાય છે?... કુમુદ મહારે ચિત્ત તરે છે તેથી? તેનો પત્ર, તેનું આગમન, જાણે આપણા આત્માને નિર્બંધ કરતાં હોય એમ નથી લાગતું?—અત્યાર સુધી તું ને હું શક્ય એટલા સ્નેહે પરસ્પરને ચલાતાં અનુભવાયલાં, પણ હવાં તેના સામી-પ્યમાં આપણુ અન્યોન્યને સવિશેષ ચલાશું—સવિશેષ ઉંડાણથી—તું તે જ્ઞેશે...અને તે જ તેના આગમનના સમાચારે મને આવડો આનંદિત કર્યાનું મુખ્ય કારણુ છે. એકલો હું તેમ ન કરી શક્યો હોત...તેનામાં જે શક્તિ છે તે મહારામાં

નથી—જો કે તે જો જીવે છે તે હું જોઈ શકું છું ખરો. આત્માઓને તેમના અનાદિ મૂળ સંગે સંયોજિત કેમ કરવા તે તે સારી રીતે જાણે છે; અને તેના સાન્નિધ્યમાં સર્વ કાંઈને લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે પોતે તેમ સત્યની વચમાં કંઈ જ ન્હાતું શું ય અંતરપટ હવાં નથી રહ્યું...

કુસુમ: ઈચ્છે છે તો તેને મ્હા. હું ચાલી જઈશ...

ચન્દ્ર: કુસુમ !...

કુસુમ: હું જાણું છું કે હું નથી સમજી શકતી...

ચન્દ્ર: તું સમજું છું, કુસુમ—પણ તું તે દાખતી નથી—અને એ હું જાણું છું, માટે જ તને આ વસ્તુઓ કહું છું. અંતરતમ આત્માનાં ત્હારાં ઉંડાણ કદી ય તું મ્હારી સમક્ષ પ્રકટ જ નથી કરતી એટલું જ નહીં પણ હું તેમને શોધવા મથું છું ત્યારે તું તેમને અણુછતાં રાખવામાં આનંદ માનતી જણાય છે...રો મા, કુસુમ ! હું કંઈ તને હપકો નથી દેતો...

કુસુમ: હું નથી રોતી. શા માટે રોઉં ?

ચન્દ્ર: અને છતાં ય હું જોઉં છું કે ત્હારા હોઠ ધ્રુજે છે...

કુસુમ: મન મ્હારું દર ધ્રુમતું હતું...તે ધણું દુઃખી છે એ વાત ખરી ?

ચન્દ્ર: હા, ત્હારા બાઈને લઈને તે ધણી દુઃખી થઈ ગઈ છે.

કુસુમ: કદાચ તેમને તે લાયક હોય...

ચન્દ્ર: મને શંકા છે કે કોઈ પણ સ્ત્રી કદી દુઃખને માટે લાયક હોઈ શકે...

કુસુમ: મદારા ભાઈએ એવું શું કયું હતું વાર ?

ચન્દ્ર: તને તે ન કહેવા મને તેણે વિનવ્યું છે...

કુસુમ: તમારી વચમાં પત્રવ્યવહાર છે ત્યારે ?

ચન્દ્ર: હા, પ્રસંગોપાત અમે લખીએ છીએ એક બીજાને.

કુસુમ: તેં મને કદી નથી કહ્યું.

ચન્દ્ર: ઘણી ય વાર તેના પત્રો મેં તને બતાવેલ, પણ તેં તેમને વાંચવા ન ઈચ્છેલ...

કુસુમ: મને યાદ નથી...

ચન્દ્ર: પણ મને બરાબર યાદ છે...

કુસુમ: છેલ્લો તેમને તું કયાં મળેલ ?

ચન્દ્ર: હમણાં જ મેં તને ન કહ્યું કે એક જ વેળા મેં તેને બોલ્યું છે; તદ્વારા ભાઈના કિલ્લાના યોગાનમાં... વિશાળાં વૃક્ષોની ઘટાછાયા નીચે.

કુસુમ: સાંજે ?

ચન્દ્ર: હા, સાંજે.

કુસુમ: તે શું બોલ્યાં હતાં ?

ચન્દ્ર: એકમેક સંગે અમે બહુ જ થોડું બોલેલ. પણ અમે બોલે શકેલ કે અમારાં બંનેનાં જીવનનાં વલણ એક જ લક્ષ્ય પ્રત્યે હતાં...

કુસુમ: તમે અન્યોન્યને ચૂમેલ ?

ચન્દ્ર: ક્યારે ?

કુસુમ: તે સાંજે.

ચન્દ્ર: હા, જ્યારે અમે છૂટાં પડ્યાં ત્યારે...

કુસુમ: આહ !

ચન્દ્ર: હું ધારું છું કે ઝાઝી વેળ આપણી સાથ તે નહીં રહે, કુસુમ...

કુસુમ: ના, ના. હું ઈચ્છું છું કે તે વધુ રહે...
(બહાર એવે એક અવાજ થાય છે) જો, આ આવે એ !
(કુસુમ બારી તરફ દોડે છે) વાડામાં ફાનસો ઝગે છે...

[ક્ષણિક મૌન. મોટું દ્વાર ઉઘડે છે ને કુમુદ ઉમરા પર દેખાય છે. શબ્દે બોલ્યા વિના તે ખંડમાં પ્રવેશે છે, અને કુસુમના સામી તેને સ્થિર નિહાળતી ઉભે છે.]

ચન્દ્ર: તમે અન્યોન્યને નહીં ચુમ્યો ?

કુમુદ: શા માટે નહીં ? (કુસુમને ને પછી ચન્દ્રને અધર લાંબી ચૂમી તે દર્શાવે છે) અને તમે પણ...

કુસુમ: દાદીમાને જગાડું હવે...

કુમુદ (રાજબાને જોઈ): કેવી ગાઢ નિદ્રામાં છે બા !...

ચન્દ્ર: કલાકોના કલાકો સુધી આ જ પ્રમાણે દરરોજ તે નીંદરે છે...પક્ષધાતે બન્ને હાથ તેના કળે છે...જાવ, પાસે જાવ તેમની; તને મળવાનું તેમને મન છે...

કુમુદ (રાજબાનો હાથ લઈ પોતા તરફ વાળતી): દાદીમા !...

રાજબા (જાગીને): કુસુમ !...(આંખો ઉઘાડે છે)
અરે ! કેણુ તમે ?

કુમુદ: એ તો હું કુમુદ છું, દાદીમા !

રાજબા: હું તો બ્હીની...

કુમુદ: ચૂમું તમને, દાદીમા ?

રાજબા: તું મને દાદીમા કહે છે ? હું તને નથી જોઈ શકતી બરાબર...ત્હારી પાછળ ડાણુ ઉભું છે ?

કુસુમ (આગળ આવી): એ તો હું છું, દાદીમા.

રાજબા: આહ ! તું છું, કુસુમ...હું તને ન જોઈ શકી...દીવો પાસે આણુ જરા, બેટા !

[કુસુમ દીવો પાસે આણુ છે, જનો પ્રકાશ કુમુદ પર પડે છે.]

રાજબા (કુમુદ પ્રતિ જોઈ): ઓહો ! તું તો સુંદર છું !...

કુમુદ: હવે ચૂમું તમને, દાદીમા ?

રાજબા: ના; આજ રાતે નહીં...રોજના કરતાં આજ કળતર વધારે છે. કુસુમ એકલી જ મને ઈન્ન ન થાય એ રીતે અડકી શકે છે.

કુમુદ: હું ય એજ શીખવા માગું છું—વગર ઈન્નનું અડકવું...

રાજબા (સચોટ તેને નીરખતી): આટલું સુંદર થવું એ આપણા અધિકારમાં છે વા નથી ?

કુમુદ: શક્ય હોય તેટલું સુંદર થવું આપણે માટે નિર્માયું છે, દાદીમા...

રાજબા: ફરીથી હું નીંદરું તે પહેલાં ચૂમ મને, કુસુમ દીકરા ! અને આ દીવો વેગળો મૂકી દે...કાક વિચિત્ર સ્વપ્નમાં હું પડી હતી...

કુસુમ: (દીવો વેગળો મૂકતાં): કુમુદ જ્હેન, બાને માફ કરજો...તે બિચારાં બહુ દુઃખી છે...

કુમુદ: શું માફ કરવાનું છે જો, કુસુમ ? જો, તેં કંઈક પાડ્યું...શું પડ્યું પેત્રું જમીન પર ? (જમીન પરથી કુંચી ઉપાડી) અરે આ તે કેવીક કુંચી !...

કુસુમ: એ તો મહારા જુરજની કુંચી છે, કુમુદ જ્હેન !...શું શું તે ઉઘાડે છે તેની તમને ખબર નથી હજી...

કુમુદ: પણ આ તો બહુ ભારે ને વિચિત્ર છે...હું ય એક સોનાની કુંચી લાવી છું. તે તું જોશે...જ્યાં સુધી આપણે નથી જાણતાં કે તેનાથી શું શું ઉઘડે છે, ત્યાં સુધી એક કુંચી સમું અન્ય કશું જ વધુ સુંદર નથી...

કુસુમ: કાલે તમને ખબર પડશે...આમ આવતી વેળા જોયો'તો એક જુરજ ? ન્હાનકડા એના ભાગો સૌ તૂટી ગયા છે ને કિલ્લાને છેક છેવાડે એક ખંડિયેર સમો તે ઉભો છે.....

કુમુદ: હા. એકલો ઉઘાડા આકાશ નીચે ઉભેલ, જીર્ણ ને અસ્તવ્યસ્ત એ જુરજને મેં જોયો, કુસુમ; એની ભીંતો-માંનાં બાકાંઓમાંથી તારાઓ ચળકતા જણાતા.....

કુસુમ: હા, તેજ એ. એ મહારો જુરજ છે—જુની ત્યજ્યંલી દીવાદાંડી. કોઈપણ હજી સુધી તે પર ચઢવા હીંમત નથી ધરી શકતું. લાંબી ફરતી તેને અડાળી છે, જેની કુંચી મને જડી હતી. પણ મેં તે ગુમાવી...પછી મેં નવી કુંચી કરાવરાવી, કારણ હું એકલીજ ત્યાં જઈ શકું છું. કોક કોક વખત પાંખડી આવે છે મારી સાથે. ચન્દ્ર તો

ફક્ત એકજ વેળ ત્યાં ગયેલ, પણ તેને ચક્કર આવેલ. બહુ ઉંચો છે એ—તમે તે જોશો. સારોય મહાસાગર ત્યાંથી તમારી નજર તળે પથરાયો દીસશે. કિલ્લાની બાજુ સિવાય સારોય ખુરજની આસપાસ એ મહાસાગરનાં ધુધવાટભર્યાં જલ ને ફિણુ નીરખાશે. તેમ તેની દિવાલોમાં માળા બાંધીને નિવસતાં પક્ષિઓ ય. અરે, મને તેઓ જુવે છે ત્યારે તો કંઈક લાંબી કિલકિલાટની ભરતી ઉછાળી રહે છે. મને તેઓ ઓળખે છે. સેંકડો હોલાઓ ય ત્યાં છે. લોક તેમને ત્યાંથી ઉરાડી મુકવા ઘણુંય મથે છે, પણ તે ખુરજ ત્યજી જતાજ નથી...ત્યાંના ત્યાંજ પાછા હમેશ આવી રહે છે... થાકી ગયાં છો, નહીં ?

કુમુદ: હા, જરાક થાકી તો છું, કુસુમ. મુસાફરી બહુ લાંબી હતી.

કુસુમ: અજબત... કાલ જશું આપણે ત્યાં: ઉપરાંત, આજ પવન પણ સખત વાય છે.

[મૈન]

ચન્દ્ર: અજબ છે કુમુદ !...મારે તને ઘણું ઘણું કહેવું હતું...પણ પહેલીજ આ દાણોમાં સર્વ કાંઈ શાન્ત થઈ ગયું; મને થાય છે કે કશાકની આપણે રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ...

કુમુદ: મૈન શું બોલે છે તે સાંભળવાની.....

ચન્દ્ર: તને તે શું કહે છે વાર ?

કુમુદ: તે સાચું મૈન ન કહેવાય, ચન્દ્ર, જે જે તે કહે તે સૌ આપણે પાછાં બોલી શકીએ તો... આપણે તો માત્ર થોડાક,

નહિં જેવાજ, લગભગ અર્થશૂન્ય શબ્દો બોલ્યાં છીએ—
હરકોઈ જે શબ્દો બોલી શકે—અને છતાં આપણને
એમ નથી સમજાતું—નથી અનુભવાતું કે આપણાં ચિત્તમાં
શાન્તિ છે, સ્વસ્થતા છે, આરામ છે ? આપણને એમ નથી
થઈ રહેતું કે એ શબ્દો કરતાં કંઈક સવિશેષ, અમૂલ્ય,
આપણા આત્માઓને મળી ગયું છે ?...આપણે માત્ર
થોડાકજ કુમળા ને હેતભયાં શબ્દો એકમેક સંગે ઉચ્ચાર્યા છે,
જે અણબખડાઓ એકમેકને મળે ત્યારે ઉચ્ચારે છે. અને
છતાંય આપણા ત્રણ વચ્ચે શું પરિણમ્યું છે તે કાણ કહી શકશે ?
તેમ એજ શબ્દોમાંના એકાદા નીચે હવે પછી થનાર સર્વેનો
નિર્ણય નથી થઈ ગયો તેયે કાણ કહી શકશે ? પણ આટલુંતો
આપણા મૈત્રે મને ભાખ્યું છે કે મદારી ન્હાની બહેનની જેમજ
હું કુસુમને ચ્હાઈશ... આ ખંડમાં મેં પ્રવેશ કર્યો તે સાથેજ
સારાય મારા આત્મામાંથી એજ એક અવાજ મને સૂણાઈ
રહ્યો, અને સ્પષ્ટ એક સત્ય સમો મદારે અંતર વસી રહ્યો.
(કુસુમને પોતા સમીપ ખેંચી) કુસુમ, કહે, શા માટે
તને આટઆટલું ચાહી જવાય છે ને શા માટે તને ચુમ્મનતાં
વ્હાણતાં અણબોલાવ્યાં અશ્રુઓ સરી પડે છે ?...
(લાંબી એક ચૂમી તેને અધર દઈ) આવ, તું પણ,
ચન્દ્ર... (ચન્દ્રને ય તે તેવુંજ ચૂમે છે). આજ
ચુમ્મનની, કદાચ, આપણુ આવડી રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં,
અને આજ ચુમ્મન, હવાં સારીય રાત્રીના આપણા મૈત્રેનું
એંધાણ થશે...

[તેઓ નય છે.]

અંક ખીન્ને.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ: બાગમાં હરિયાળી કુંજ.

[કુમુદ અને ચન્દ્ર પ્રવેશે છે.]

ચન્દ્ર: માત્ર પાંચ કે છ જ દિવસ અહીંયાં આપણે સાથે સાથે રહ્યાં છીએ અને છતાં મૃતને લાગે છે કે જાણે આપણે આખાં ય જીવન સાથે વીતાવ્યાં હોય, જાણે મૃતને પોતાને હું પિછાની શકેલ તે ય પહેલાં મૃતે તૃપ્તિ પિછાનેલ હોય. હું જે કંઈ છું તે બધુંજ ત્હારામાંથી પરિણમેલું મને લાગે છે. મ્હારા પોતાના આત્મા કરતાં ત્હારા આત્મા વિષે વધુ સુપરિચિત જણાઉં છું: મ્હારા પોતા કરતાં, તું મૃતને અતિવ વધુ નિકટ લાગે છે અને કદાચ મૃતને કંઈ કહે કે “ત્હારી જીંદગી બચાવ,” તો પ્રથમ ત્હારી જીંદગી હું બચાવી રહું, જે વડે મ્હારૂ જીવન હું જીવી શકું....તું ન હોઉં તો ભાગ્યે જ હું મૃતને પોતાને ઓળખી શકું....ધણી વેળ મૃતને અનુભવાય છે કે મ્હારા આત્માએ, મ્હારા અસ્તિત્વે, અને તેમની સંગે જે જે કંઈ વસે છે તે સર્વેએ, પોતાનાં સ્થાન બદલ્યાં છે; અને જ્યારે મ્હારા હાથ, ત્હારી આસપાસ વીંટળાય છે ત્યારે, તેઓ જાણે મ્હારા પોતાનાજ પૃથ્વી પારના કંઈ અંશને ન વીંટળાતા હોય, એમ ઓખખું સમજાય છે, અને તે સાથે, મ્હારાં અશ્રુઓ હું નથી ખાળી શકતો....

કુમુદઃ મહને પણ તેવુંજ સૌ અનુભવાયું છે, ચન્દ્ર ! હું તહને આશ્લેશું છું ત્યારે જાણે મહારા પોતાના જ કોક અવિરલ સૌન્દર્ય નિર્ઝરતા અંશને ન આશ્લેશતી હોઈ એમ મહને સમજાય છે...મહારી સમીપ તું હોઈ છું ત્યારે જ હું આવડી સુમુન્દર શોભું છું. મહારી નિકટ તું વસું છું, ત્યારે જ મહારા પોતાના આત્માને હું સૂણી શકું છું....મહને શોધવાને નિસરું છું ત્યાં તો તું જ—તહારામાં જ હું મહને પોતાને જોઈ શકું છું; પછી હું તને શોધું છું ને મહારા પોતાના અંતરતમ અંતરમાં તહને પામી રહું છું.....આપણા હાથ, આપણા હોઠ, આપણા આત્મા—કશું જ એકમેકથી દૂર વર્તીતું જ નથી.....તું મહારો પ્રકાશ છું કે હું તહારો પ્રકાશ છું તેયે પુરેપુરું નથી સમજતું. એટલેટલી અમાનુષી રીતે તહારું સૌ મહારામાં ને મહારું સૌ તહારામાં એતપ્રોત થઈ રહ્યું છે કે તેમનાં સંમેલનનાં આદિ તેમ અંત ઉકેલવાં કેવળ અશક્ય થઈ પડ્યું છે...નહાનામાં નહાની તહારી એક કૃતિ મહને મહારી કંને છતી કરે છે; તહારું એક રિમત, તહારું એક મૌન, તહારો એક શબ્દ નથી, જે મને નવતર સૌન્દર્ય સંગે સંકલતાં ન અનુભવાતાં હોય...મહને થાય છે કે જેમ તું મહારા વિષે, તેમ હું તહારા વિષે સપ્રભ પ્રકૃલ્લી રહું છું, અને નિત્ય નિત્ય નવજીવન પામતાં, એક-બીજામાં આપણુ અહર્નિશ વિકસીએ છીએ—વિલસીએ છીએ...આપણા હોઠમાંથી શબ્દોચ્ચાર પ્રકટે તેની ઘણી પહેલાં આપણા આત્માઓ એકબીજા સાથે બોલી રહ્યા હોય છે....

ચન્દ્રઃ એક જ વસ્તુ આપણને હજીય વિભાજતી દીસે છે, ને તે આપણું સનાતન આશ્રય....

કુમુદ: હા. રાતદિવસ એ જ મહને નવાઈ લાગે છે કે તું સમો ધન્ય આત્મનું સાચેજ આમ અસ્તિત્વમાં છે ખરો ? !...

ચન્દ્ર: મહને એ જ નવાઈ લાગે છે. કુમુદ !... મહારાં નેત્રો, મહારા હાથ, મહારા કાન, મહને પોતાને માટે પુરતાં નથી દીસતાં... ત્હને જોતાં, ત્હને સૂણતાં, હું પોતાને જણાવું છું કે હું સ્વપ્નું છું. ત્હારાથી દૂર, અસત્ સૌ સ્વપ્ના સમું જ ભાસે છે મહને; ત્હારી વાણીથી વિમુખ સૌ મહને ઈન્દ્રજ્ઞાન સમુ દીસે છે..... ને પછી તું દેખાય છે અને છતાં પણ હું મહને પોતાને નથી માની શકતો... હું ત્હને જોઉં છું, ત્હને સૂણું છું, મહારા હાથ ત્હારી આસપાસ વીંટળાય છે, અને તે પણે પણ, એ સ્વપ્ન છે કે સત્ય છે તે ખરાખર પિછાનવા ત્હારાથી દૂર જાણે ઉડી રહું એમ થઈ રહે છે.....

કુમુદ: મહને પણ એમ જ થાય છે, ચન્દ્ર !... ત્હારી સમીપ જ્યારે હઉં છું ત્યારે મહને લાગે છે કે હું તુંથી દૂર થઈ રહું, ને એકાંતમાં ત્હને નિકટતર અનુભવી રહું; અને હું એકલી હઉં છું ત્યારે, ત્હારી શોધમાં ભમું છું, એવી ભાવનાએ કે ત્હારો આત્મા મહને ઝંખી રહ્યો છે, અને મહને, હું છું તેથી અનંતગણો સુંદર સ્થાપી રહ્યો છે.... આવી આ આપણી સૌખ્યની ઘડીઓમાં શું કરવું જોઈએ એ મહને નથી સમજતું; અને કેટલીક વેળાં તે અપરિચિત એ પ્રસન્નતાને બળે મહને ગ્લાનિ થઈ રહે છે.....

ચન્દ્ર: જીવનની ઉપા પ્રકટાવ્યા વિહોણી આટઆટલાં વર્ષો તું ક્યાં હતી ? ક્યાં અણુછતી ઢંકાઈ રહી હતી ?

કુમુદ: હું ય એજ વિચારું છું, ચન્દ્ર ! ત્હને સૂણતાં, મહારા પોતાના આત્માને જ હું સૂણું છું; અને જ્યારે હું

સમૈન ઉભું છું ત્યારે ત્હારો જ આત્મા મ્હને કંઈક કહેતો સુણાય છે... તું વિહોણો મ્હારો આત્મા મ્હને શોધ્યો ય નથી જડતો... અને ત્હારા આત્માના અન્વેષણ કાળે હું મ્હારા પોતાના જ આત્માને પામી રહું છું...

ચન્દ્ર: એક સરખું જ વિશ્વ ત્હારામાં ને મ્હારામાં પ્રવર્તે છે—પ્રકાશે છે, કુમુદ !...ખરે, આપણુ એક અને અનન્યના બે આત્માઓ ઘડતાં બ્રહ્માએ ભૂલજ કરી છે...

કુમુદ: અને તું, ચન્દ્ર, આટલાં વર્ષો, હું એકલી ત્હારી રાહ જોઈ રહી હતી ત્યારે, ક્યાં હતો ? !...

ચન્દ્ર: હું ય એકલો હતો, રાહ જોતો, પણ મ્હારી આશા ચાલી ગઈ હતી.....

કુમુદ: હું ય, ત્હારા સમીજ, એકલી ને રાહ જોતી હતી, પણ મ્હેં કદી આશા નહોતી ત્યાગી.....

ચન્દ્ર: ત્યારે ત્હને કેાણે કહેલું કે હું સમું કેાઈ એક ત્હારી રાહ જોતું ધૂમે છે ? !

કુમુદ: કેાઈએ મ્હને નહોતું કહ્યું, અને કશાની ય મ્હને જાણ નહોતી—શિવાય કે જાણ્યા વિના જ જેમ કેટલીક વસ્તુઓ જણાય છે તેમ હું ય આ જાણી શકી અને તેમ ત્હને જોયા વિના.....

ચન્દ્ર: તું મ્હને મળી તે પૂર્વે હું ત્હને ચાહતો તેટલું ઉંડું તું મ્હને મ્હાઈ શકેલ ?....

કુમુદ: અને તું, ઓ મ્હારા ચન્દ્ર !, તું મ્હને મળ્યો તે પૂર્વે મ્હેં ત્હને નિહાળેલ તેવું તું મ્હને નિહાળી શકેલ ?....

ચન્દ્ર: હું નથી ધારતો કે આપણને જે અનુભવ થયો છે તેવો અન્યને થયો હોય; હું નથી ધારતો કે આપણાં જીવન સમાં એકમ્ અદિતીયમ્ અન્ય જીવન હોય...

કુમુદ: આહ ! કેટલી ય વેળ મહને લાગે છે કે તેમ હોવું શક્ય નથી...

ચન્દ્ર: મહને પણ એમજ અનુભવાય છે, કુમુદ ! ને હું ખડીનું છું !

કુમુદ: શા માટે ?... આપણે અન્યોન્યને શોધી શક્યાં તો પછી ખડીવાનું શું કારણ હવે ?

ચન્દ્ર: સુખની પરમ પળેજ શું ભય નથી આવતો ? ભયજનક એ એક જ કાળ નથી લખાયો માનવીને કપાળે ?... કારણ એક ચુખને નથી દેવાતું જેમાંથી કેઈ શત્રુ નથી જાગતો... ને એ ઉપરાંત કંઈક ખીજું ય વિચારવાનું છે...

કુમુદ: કંઈક ખીજું ?

ચન્દ્ર: હા.

કુમુદ: શું વાર ?

ચન્દ્ર: કુસુમ.....

કુમુદ: ઓહો !

ચન્દ્ર: તહને એનો વિચાર આવેત છે ?

કુમુદ: હા.

ચન્દ્ર: અને તહને એ ખૂંચતો નથી ?

કુમુદ: ના, ચન્દ્ર ! મહને એ કદીએ ખૂંચશે નહીં.....

ચન્દ્ર: ભાવીમાં તહેને માથે કદાચ દુઃખ આવે...

કુમુદ: ભાઈ સમો તહેને હું ન ચ્હાઈ શકું, ચન્દ્ર ?

ચન્દ્ર: પણ એનાં આંસુઓ ઢળે તો ?...

કુમુદ: તો તહેનેય આપણી સંગે ઉન્નત ઉડવી રહીએ, ને એનાં અશ્રુઓ તરત સરતાં અટકી જશે.....આપણી સંગે, હાથેહાથ મિલાવી, પ્રેમની સંકુચિતતાને ત્યાગતા, નિષ્કામ ને સદ્ગતિ પ્રેમને પંથે, શા માટે તે ય ન વળી રહે ?.....તું માનું છું તે કરતાં અતિવ સવિશેષ સુંદર છે એ, ચન્દ્ર ! આપણે આપણા હાથ તહેની પ્રત્યે લંબાવશું.... તે તરત જ પોતાના હાથ તેમાં પરોવી દેશે, ને પછી એ અશ્રુઓ નહીં સારે...અને તેણે સારેલ અશ્રુઓ માટે તે આપણને આશીર્વાદ દેશે, કારણ કેટલાંક અશ્રુઓ તો ચુંબ-નોથી ય વધારે મીઠાં છે....

ચન્દ્ર: હું તહેને એક બહેન સમી ચ્હાઈ શકીશ એમ તું માનું છું, કુમુદ ?

કુમુદ: આહ !

ચન્દ્ર: તું મહેને એક ભાઈ સમો ચ્હાઈ શકીશ એમ તું માનું છું, કુમુદ ?

કુમુદ: હવાં જ્યારે તહેં મહેને પૂછ્યું, ત્યારે મહેને કશું જ સમજાતું નથી, ચન્દ્ર !.....

ચન્દ્ર: હું નથી માની શકતો.....વર્ષો સુધી, દિવસ ને રાત આપણા આત્માઓ સંગ યુદ્ધ મચાવ્યા કરશું—ને એ મિથ્યા પ્રયાસમાં પરિણામે જે કાંઈ સુંદરતમ, સત્યતમ, સ્તિગ્ધતમ, તહારામાં ને મહારામાં છે, તેને ખૂટવી દઈશું...

અને જેમ જેમ વધારે એ યુદ્ધ ચાલશે તેમ તેમ, આપણા આત્માઓની વચમાં ઘાડ પટંતર સમી વાસના પથરાઈ રહેતી દીસશે...જેમાં આપણુ ઉભયતું, સર્વ કાંઈ શુદ્ધતમ અને દિવ્યતમ, હોમાઈ ભરમીભૂત થઈ જશે.....દેખીતી આ ન્હાની સરખી વસ્તુ, આપણને એકમેકથી વિખૂટાં પાડવામાં, અને એ દ્વારા, સંપૂર્ણતમ સૌન્દર્યને નષ્ટ કરવામાં, જખરો ભાવ ભજવી રહેશે...એક આપણા ચુંબનને લીયે-દીયે, સઘળી વસ્તુઓ પરિવર્તન પામતી તને નથી દીસતી ?-તારાઓ અને પુખ્તો, રજની અને પ્રભાત, વિચારો અને અશ્રુઓ—સૌ જ સૌ, કાક વિરલ આભા, પ્રકટતાં અને પ્રકાશતાં નથી પ્રમાણુતાં ? પદાર્થ માત્રની શાશ્વત સભરતાનું જ્ઞાન-ભાન, ક્રિયાં ચક્ષુને વધારે સાંપડી રહે, વાર ? ભગિનીનાંને કે સખીરીનાંને ? જીવનનાં સૌથી સુંદરમાં સુંદર સત્ય સામે આપણુ બારણાં ન ભીડો...આપણા બંને આત્મામાં જે સૌથી જવલંત જ્યોતિર્ભય છે તહેને નાનકડા એક અસત્ય વડે દ્વસ્ત ન થવા દો....તું મદારી બહેન નથી, કુમુદ ! ને બહેન તરીકે તને હું ન ચાહી શકું.....

કુમુદ: એ સાચું છે, ચન્દ્ર, કે તું મદારો ભાઈ નથી, અને અહીં જ, નિઃશંક, આપણે માટે દુઃખ વાટ જોઈ ઉભું રહ્યું છે...

ચન્દ્ર: નિઃપ્રયોજન દુઃખ બહોરવાનું ગમે છે તને, કુમુદ ?

કુમુદ: ના, ચન્દ્ર, પણ અન્યનાં દુઃખને દરવે જે દુઃખ ઉપજે તહેને હું ચાહું છું...

ચન્દ્ર: પણ અહીં એવું અન્યનાં દુઃખ હરવાનું શું છે ?—શિવાય કે આપણુ ઉત્તમોત્તમ સર્વસ્વ વણસાડવાનું માત્ર...

કુમુદ: એ હજી આપણને પ્રત્યક્ષ નથી થયું, ચન્દ્ર, છતાં એ જાણે પ્રત્યક્ષ છે એમ માની આપણે પ્રતીતિએ—અને જે ભૂલ થાય તો આપણે ભોગે તે ભોગવી લઈએ—વેડી લઈએ.

ચન્દ્ર: એ જાણું છું, કુમુદ, પણ આપણે શું કરી શકીએ વાર ?

કુમુદ: વિધિયેજ આપણને આમ એકમેકની સાથે આપણાં, ચન્દ્ર ! અન્ય કોઈ આત્માઓએ પોતાને કદી ન પિછાણેલ, એમ આપણે એકબીજાને પિછાણ્યાં ! આપણે અન્યોન્યને ચાહીએ છીએ અને સારી ય સૃષ્ટિમાં એવું એક પણ વર્તતું નથી, જે મદારા ત્હારી પ્રત્યેના, કે ત્હારા મદારી પ્રત્યેના, સ્નેહને વણસાડી શકે....

ચન્દ્ર: એ ય હું માનું છું, કુમુદ; વિશ્વભરમાં હું કોઈ જોતો નથી....

કુમુદ: પણ હું એક નિર્દોષ જીવને દુઃખ રૂપ થાઉં, તો તું મહને તેજ ભાવે જોઈ શકું ખરો ?...

ચન્દ્ર: એ દુઃખ અનુભવે, પણ એ તો એ સમજી શકતી નથી, એટલાજ માટે...

કુમુદ: આંસુ ન પડવાં જોઈએ, તે માટે તે ઓછાં દડવાં નથી...

ચન્દ્ર: ત્યારે તો અન્યોન્યથી દૂર પળવામાંજ આપણું શ્રેય છે, નહીં, કુમુદ ? અને છતાં એ અશક્ય છે !..... આટલી અપ્રતિમ સુંદરતા મૃત્યુને માટે તો નિર્માર્ષિ નથી જ... અને આપણી પ્રત્યે પણ આપણને કંઈક ધર્મ છેજ.....

કુમુદ: તે ય હું માનું છું, ચન્દ્ર; અને સાથે એ પણ માનું છું, કે એકમેકથી દૂર પળવા કરતાં કંઈક વધારે ઉચ્ચ કર્તવ્ય આપણે માટે છે.....આવી પરમ ભાવનાવતી વસ્તુઓ, કેવળ અશ્રુમાંજ પરિણમવા નથી જન્મી એ તો હું ય સમજી શકું છું...

ચન્દ્ર: તેઓ કેમ જન્મી છે તે આપણે નથી જાણતાં કુમુદ, પણ અશ્રુઓ સમીપ છે એ તો ચોક્કસ જાણી શકીએ છીએ....

કુમુદ: દરમીયાન, જો દુઃખ આવવાનું જ હો, તો ભલે તે આપણું જ થાઓ.....કર્તવ્યના તો અસંખ્ય માર્ગ છે, ચન્દ્ર; પણ હું ધારું છું કે પ્રથમ જે નિર્માળ છે તેને દુઃખમુક્ત કરવામાં આપણે કટિબદ્ધ થઈએ, જેથી આપણાં દુઃખ આપણે શાંતિથી સહી શકીએ...

ચન્દ્ર: (કુમુદને બાથમાં લઈ) કુમુદ અનંત સુંદર છું તું !

કુમુદ: (પોતાના હાથે તેને વીંટળી વળી) તુને ચાહું છું, ચન્દ્ર !

ચન્દ્ર: તું રહે છે શું, કુમુદ ?

કુમુદ: ના, આપણુ બન્ને, ચન્દ્ર...

ચન્દ્ર: ને બન્ને ધ્રુજ્યે છીએ, નહીં ?

કુમુદ: હા !

[તેઓ અન્યોન્યને ચૂમે છે. કુંજની પેલી પાર એક દુઃખની આત ચીસ સંભળાય છે, અને વણગુંથી વેળીવાળી કુસુમ, કિલ્લા તરફ નાસતી નજરે પડે છે.]

ચન્દ્ર: કુસુમ !

કુમુદ: હા.....

ચન્દ્ર: એણે આપણને સાંભળ્યાં...કિલ્લા તરફ દોડે છે એ....

કુમુદ: (દૂર ઉડતી કુસુમને દાખવી) દોડ, એની પાછળ દોડ, ચન્દ્ર !

[ચન્દ્ર કુસુમની પાછળ ધસે છે. કુમુદ વૃક્ષને ટેકવીને ઉભે છે ને મૂક રહે છે.]

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ: કુંજને એક ઉંડેરે પ્રદેશ.

[બાંક ઉપર કુસુમ સુતી છે. માથે ઉપવસ્ત્રનો
છેડો ઢાંક્યો છે. કુસુમ પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: “કુસુમ, નાનકડી કુસુમ, એને આપણે નહીં
રોવા દઈએ”.....તે મહારી દયા ખાય છે, કારણ કે તે હવાં
મહને મ્હાતો નથી...હું ય એને હવાં નથી મ્હાતી...તેઓ
કહ્યે છે કે હું બિલકૂલ ચૂપ રહીશ અને એમણે તો માત્ર,
આંખો અળગી કરીને, મહને ચુમવાનું જ છે. “કુસુમ, નાનકડી
કુસુમ”—બહુજ કુમળી રીતે તેઓ બોલે છે; આહ, પહેલાં
બોલતાં તેથીય વધુ કુમળી રીતે !...જ્યારે એ મહને ચૂમે છે
હવાં, ત્યારે મહારા મુખ સામું જોવાની તેની હિંમત નથી
ચાલતી અથવા કદાચ જુએ છે, તો મહારી મારી માગતાં
હોય એવાં નયને...અને જ્યારે તેઓ એકમેકને આશ્લેષે
ત્યારે મહારે ત્યાંથી લપ્પાઈને ખસી જવું જોઈએ, નહીં?—
જાણે મહેં કંઈ ચોરી કરી હોય તેમ ! આજ રાતે પાછાં
તેઓ કંઈક ઉપડ્યાં છે, ને મહને કહીં તેમની ભાળ નથી
લાધતી.....“નાનકડી કુસુમ” એમના સંકેતની ભાગીદાર
નથી.....અમે તો હમેશ એની સંગે ધીરું હસીને બોલીએ
છીએ...અમે તો એને કપાળે ચૂમી દઈએ છીએ...અને એને
ફૂલો ને ફળો આણીએ છીએ.....એ અજાણી “નાનકડી
કુસુમ”ને પોતાની પાંખની અંદર લે છે...અને એને ચુંબતાં

અમે આંસુ ઢાળીએ છીએ અને કહીએ છીએ: “ગરીબ બિચારી...હવે કંઈ થઈ શકે તેમ નથી ! એ અહીંથી જાય નહીં....પણ એટલું તો કરીશું કે તે કશું જોઈ શકે નહીં!”...અને એ જ્યારે દૂર હશે ત્યારે અમે એકબીજાને હાથમાં લઈશું...હા, હા ! વખત આવે ત્યાં સુધી !...ઉભાં રહો...ઉભાં રહો...“નાનકડી કુસુમ”નો પણ એક દિવસ આવશે. તહેને શું કરવું તેની હમણાં પુરેપુરી જાણ નથી; પણ થોભો જરા....જોઈશું આપણે ! (કુમુદને બાંક પર દેખી) આ રહ્યાં એ જન્ને ! અન્યોન્યની કરલતામાં વીંટાયલાં-ગુંથાયલાં ! ઓહ ! આ...આ !...બસ...પાંખડી !...બા !...એમણે જોવું જ જોઈએ ! જોવું જ જોઈએ આ !...અરે, કાઈ જ નથી આવતું ! હું એકલી જ છું, હમેશ !... (પાસે જઈ) તે ય એકલી છે !...એ શું ત્યારે ચન્દ્ર કિરણ હતું કે આ તહેના માથા ઉપરનું ધવળ ઉપવસ્ત્ર ? ! કદાચ...તે નિંદરે છે...હું શું કરું હવાં ? અરે, એ નથી જાણતી...ઝરકંડને છેક છેવાડે તે સુતેલ છે...એક જ પાસું બદલશે તો માંદ પડશે !...વરસાદ પડતો હતો....એણે માથે ઉપવસ્ત્ર ઢાંકી દીધેલું છે, પણ છાતી ઉઘાડી છે...એ તદ્દન બીંજાઈ ગઈ છે...હાય ! એને શરદી લાગી જશે !...કેટલી બધી ટાઢી થઈ ગઈ હશે એ ? !...આ પ્રદેશ સાવ એને અપરિચિત છે !...અરે ! ઉંઘમાંય કેવી એ કંપે છે ? !...એના મુખ ઉપર મહારી શાલ આચ્છાદું. (કુમુદને તે આચ્છાદે છે તે તહેનું મુખ ઢાંકતું ઉપવસ્ત્ર અગાડું કરે છે.) આ એની કેવી ગાદ નિદ્રા છે ?...જાણે રોઈ હોય, એવી દેખાય છે !...એ સુખી નથી દેખાતી !... મહારા કરતાં એ વધુ સુખી નથી લાગતી !... કેવી ફિક્કી ? એ પણ રડી રડી છે, મદને દેખાય છે !...

સુસુન્દર છે એ ! આટલી દ્વિષ્ણુશયી એ વધારે સુન્દર લાગે છે !... ચન્દ્રની ચાંદની સાથે મળી જતી... ખળી જતી દેખાય છે !... હું એને ધીરેથી જગાડું... કદાચ, એ છળશે ને કુંડમાં પડશે તો ? ! (સરનેહ ધીમેથી ત્હેની ઉપર નીચી વળી) કુમુદ ખડેન !... કુમુદ ખડેન !...

કુમુદ: (જગીને) ઓહ !... કેટલું અજવાળું છે ?

કુસુમ: જો જો હોં ! કુમુદ ખડેન ! ત્હમે કાર ઉપર છો ! પાછું ન જોશો. ત્હમને ચક્કર આવશે.

કુમુદ: ક્યાં છું હું ?

કુસુમ: કિલ્લાના કુંડની બાજુમાં, કુમુદ ખડેન !... ત્હમને નહોતી ખબર ? અહીંયાં એકલાં તમારે નહોતું આવવું ! બહુજ સંભાળવું પડે છે; આ જગા તો જોખમ ભરેલી છે...

કુમુદ: મ્હને નહોતી ખબર... સાવ અંધારું હતું... મ્હેં અહીં માત્ર એક વાડ અને આ બાંક જોઈ... હું થાકેલી ને નિરાશા ભરેલી હતી...

કુસુમ: ત્હમને તાઢ વાય છે ? શાલ ખરાખર ઓઢી હ્યો....

કુમુદ: કેાની શાલ આ ? કુસુમ, ત્હારી ? હું નિંદરતી હતી ત્યારે ત્હેં મ્હને ઓરાઢેલ ? ત્હને પણ કંડી લાગતી જ હશે ? અહીં આવ, મારી પાસે, ત્હને પણ સાથે ઓરાઢવા દે... મ્હારા કરતાં તો તું વધુ કંપે છે, કુસુમ !... (પાછું ફરી) અરે, ચન્દ્ર હવાં ઉગ્યો છે તેથી એ ઉંડેરાં પાણી જોઈ શકું છું.....જરાક જ મ્હેં પાસું બદલ્યું હોત...અને તે

તહેં...તહેં...(કુસુમને દીર્ઘદષ્ટિએ તે જોઈ રહે છે અને તહેની ફરતા પોતાના હાથ વીંટળાવા દે છે.) કુસુમ !.....

કુસુમ: ચાલો, અહીંયાંથી દૂર ચાલો...અહીંયાં તો જવર છે.....

કુમુદ: કુસુમ ! આવી પળોની સામે કદી આપણે ન થવું જોઈએ.....આવી પળો બીજી વાર નથી ઉગતી.....
કુસુમ ! ત્યારે સારોય આત્મા મહેં નિરખ્યો.....કારણ, અનિચ્છાએ પણ, તું હમણાં મહને ચાહી રહી છે, નહીં ?

કુસુમ: કુમુદ જાહેન ! શરદી થશે આપણને....

કુમુદ: કુસુમ ! વિનવણી કરે છું તહને, કે આ ક્ષણે—જે વેળા ત્યારે સારંય હૈયાનું ઉંડાણ, મહારા ભણી ધમ્મી રહ્યું છે, મહારી સમક્ષ પારદર્શક ઉઘડી રહ્યું છે—તે ક્ષણે, મહારી કનેથી છટકી જવાનો પ્રયત્ન ન કરે !...તું ધારે છું કે કદી, આપણે આથી વધારે નિકટ, વધારે પાસે હોઈશું ? આપણે નજીવા, ગાલિશ,—કાંટા જેવા—શબ્દોને, આપણાં આ ધવાયલાં હૈયાંઓ વચ્ચે આવવા દઈશું ?...આવ, કુસુમ ! આ રાત્રીએ મહારી ધણીજ પાસે આવ ને મહારા હાથ ત્યારા અંગને ફરતા વીંટળાવા દે...તહને શબ્દો ન જડે કદાચ, તો હરકત નહીં, ત્યારે અંતરતમ અંતર કંઈ કદી રહેલ છે, ને તે હું સુણી રહી છું, જેમ તું પણ સુણી રહી છે તેમ !...

કુસુમ: (રડી પડી) કુમુદ જાહેન !.....

કુમુદ: કુમુદનાં ય આંસુ ઢળે છે, કુસુમ ! તહેને ય નથી સુઝતું, શું કરવું તે ! નથી સમજાતું, શું બોલવું તે ! મહારી બહાલી કુસુમ ! આપણે અહીં બે એકલાં જ છીએ,

આ અંધારામાં આપણે એ કેવળ એકલાં જ ઉભાં છીએ, અડોઅડ, એકમેકને વીંટળાઈને.....અને આપણાં ભાવી સુખદુઃખનો નિર્ણય કદાચ આજ ક્ષણે આપણાં અંતરોમાં થતો હશે.....પણ કેણુ કહી શકે, એ કેવોક હશે?...ને ભવિષ્યને પુછવાને માટે મહારી પાસે તો માત્ર અશ્રુઓ જ છે !...આપણુ એમાં મહેં મહને પોતાને અત્યાર લગી વધારે ડાહી ગણેલ, પણ આ ક્ષણે મહને લાગે છે કે તહને મહારી જરૂર છે તેથી વધારે મહને તહારી જરૂર છે.....ને તેથી જ મહારાં આંસુઓ અરખલિત ઢળી રહ્યાં છે, તેથી જ મહારા હોઠ તહારા હોઠને દાખી રહ્યા છે, કુસુમ, કે આપણા આત્માઓના અંતરમાં જે અંતિમ નિર્ણય થઈ રહે તહેની, જેટલાં બની શકે તેટલાં વધારે લગોલગ, વધારે નિકટ, આપણે બન્ને રહીએ...મહેં આજ સવારે તહને બહુ દુભવી, ખરું ?

કુસુમ: ના, ના, તહમે જરાયે દુભવી નથી મહને !

કુમુદ: આજ સવારે ખરે જ, મહેં તહને બહુ દુભવી ! મહારા અંતરની એજ ઈચ્છા છે કે હવા તહને એમ કદી ન દુભવું. અને છતાં, આપણે જેમને અત્યંત ચાહીએ છીએ, તહેમને કેમ દુભવ્યા વિના રહી શકાય ?...ખરેજ, પ્રેમ અને શોક સાથે જ વર્તતાં દેખાય છે...એટલે સુધી કે તહારાં પ્રથમ આંસુ, મહારા પ્રબળ પ્રેમની સુમધુર સુંમી સાથે જ ઢળી પડ્યાં હતાં, નહીં ?

કુસુમ: હા, સાચું છે, હું રડું છું, કુમુદ બહેન, પણ એ તો મહારી મૂર્ખાઈ છે....હવે વધારે નહીં રડું !

કુમુદ: બહાલી મહારી કુસુમ ! શાણપણનો એ જ માગ છે !...કદાચ, રડનારાં ડાહ્યાં હો કે મૂખાં હો; તહેનું કંઈ

નથી...પણ આપણું કર્તવ્ય તો રડનારનાં આંસુ લુછવામાં,
તે એમને પુનઃ રડતાં ન જોવામાંજ સમાયતું છે !...

કુસુમ: (હસકાં ખાતી) કુમુદ ખહેન !

કુમુદ: ખહેન ! શું છે ? તું કંપે છે કાં !

કુસુમ: મહેં પહેલી જ વાર તમને સૂતેલાં ન્યાળ્યાં હતાં...

કુમુદ: તું વારંવાર મહને સૂતેલી દેખીશ.....

કુસુમ: અને મહને કોઈએ જ કશું કહ્યું નહોતું...
કોઈએ જ નહીં...કોઈએ જ નહીં...

કુમુદ: હા, હા ! વહાલી કુસુમ ! સર્વને જે કહે છે
તે જ એમણે ત્હને કહ્યું હોવું જોઈએ; કારણ ઈચ્છે અને
ન બોલે, એવું તો કોઈ ભાગ્યે જ હોઈ શકે...અને શબ્દો
તો સૌ કોઈથી સાંભળી શકાય...પણ અંતરનું સુણવું તું
હજી નથી શીખી...

કુસુમ: ના, ના, એવું કંઈ નથી...કદી નહીં...કદી
નહીં...

કુમુદ: કારણ તહેં સાંભળ્યું નહીં, કુસુમ !...અને જો,
એકત્રું કાન વડે જ સુણાય છે એમ કંઈ નથી. અત્યારે
હું જે કંઈ ત્હને કહી રહી છું તે ત્હારું એક હૈયુંજ સુણે
છે, અને એ હૈયાએ, શબ્દોને દૂર નાંખી, હું ત્હને ચાહું છું,
એટલું જ સમજી લીધું છે...

કુસુમ: હું ય તમને ચાહું છું...

કુમુદ: તેથી જ તું મ્હારું કહ્યું સાંભળી રહી છું ને
જે હું શબ્દો વડે નથી કહી શકતી, તે તું અંતરથી સમજી
શકી છું. મ્હારી વહાલી કુસુમ ! માત્ર આપણા જ હાથ આ

ક્ષણે એકમેક સાથે સંકળાયલા છે એમ નથી; ચન્દ્રે ત્હને મ્હાય છે...ત્હને તું કેમ નથી સાંભળતી ?...

કુસુમ: એ તમારા જેવો નથી, કુમુદ ખ્હેન !

કુમુદ: મ્હારા કરતાં ઘણો એ વધારે સરસ છે, અને ઘણી ય વેળ, હું કહી શકું છું તેથી વધારે ભાવથી એણે ત્હને બોલાવી છે....

કુસુમ: ના ! ના ! એ એક જ વસ્તુ ન્હોય ! સાંભળો... હું શું કહેવા ઇચ્છું છું તે ત્હમને બરાબર નથી સમજાવી શકતી....એ જ્યારે પાસે હોય છે ત્યારે હું મ્હારી જાતને સંતાડી દઉં છું... મ્હારાં અશ્રુઓ છુપાવી રાખું છું... હું નથી ઇચ્છતી કે હું સમજીું છું એ એ જાણે... મ્હને અત્યંત બહાલ છે, ત્હેની ઉપર....

કુમુદ: કહો જા... કુસુમ... કહો જા... ને ધીરે ધીરે હું ત્હને ચુંબ્યા કરીશ....

કુસુમ: ઓહ ! પણ કેટલું મુશ્કેલ છે ?... ત્હમે નહીં સમજી શકો.... અને ત્હમને શી રીતે કહેવું તે હું નથી જાણતી....

કુમુદ: ત્હારા શબ્દો મ્હને નહીં સમજાય તો પણ ત્હારાં અશ્રુઓ કહે છે તે તો હું સમજી શકીશ....

કુસુમ: વાર, ત્યારે એમ, કુમુદ ખ્હેન !... મ્હને એ કંઈ બીજી વસ્તુ માટે ચાહ્ય, એ હું નથી ઇચ્છતી.... હું પોતે છું એટલા માટે એ મ્હને ચાહ્ય, એમ હું માગું છું.... અરે ! જે હું કહેવા માગું છું તે કહેવું તદ્દન જ અશક્ય છે.... હું ત્હેની સાથે સંમત થાઉં કે હું ત્હેને ઉત્તર

હઉં, એટલા માટે એ મહને ચાહ્ય, એ હું નથી ઈચ્છતી....
જાણે મહારી જાતની મહને ધૂન્યા આવતી હોય એમ લાગે
છે.... જરાક તહમે સમજી શકો છો, કુમુદ બહેન ?

કુમુદ: સ્ફટિકના પ્યાલામાં નજર કરીએ તો તરત
જણાઈ રહે કે માંછનું પાણી ચોખ્ખું છે વા નથી. કુસુમ !
તું કેટલી સુંદર છે તે રખે તે જોઈ જાય ત્હેનો તહને ભય છે....
એવો ભય તો વારંવાર સૌ પ્રેમીઓને અનુભવાય છે, જેઓ
નથી જાણતાં શા માટે તેઓ ભય રાખે છે... કદાચ, બીજું
દિવ્યતમ હોય ત્હેની આપણે અત્યંત કાળજી રાખતાં હોઈએ
..... એ ભયથી મુક્ત થવું જરૂરનું છે..... કારણ જો,
કુસુમ ! આપણા આત્માને બીજાની સામે આમ ઢાંકતાં
રહેવામાં તો એવો પણ સમય આવે કે જ્યારે આપણે
પોતે પણ આપણા આત્માને ન શોધી શકીએ....

કુસુમ: હું જાણું છું, કુમુદ બહેન ! કે હું મુખાઈ કરું
છું.... હું કશું જ જાણતી ન હઉં, કશુંજ જોતી ન હઉં,
કશુંજ કરતી ન હઉં, કેવળ નહીવત્ હઉં, છતાં ય
એ મહને ચાહી રહે એમ હું ઈચ્છું છું.... હું હઉં પણ નહીં,
તો ય પણ એ મહને ચાહી રહે એમ હું માગું છું.... અને
તેથીજ હું સંતાતી ફરું છું—સર્વ કાંઈ સંતાડતી.....એમાં
એનો વાંક નથી, કુમુદ બહેન !.....અને એથી જ, જ્યારે મહને
ચુંબી કરતાં, એ પોતાના ખભા ઉંચા કરતો કે માથું
હલાવતો, ત્યારે હું વધારે ખુશી થતી, એ મહારી પ્રશંસા
કરતો તેથીય વધારે: પણ હું ધારું છું, કદાચ આવો પ્રેમ
ત્હેની કનેથી માગવામાં મહારી ચૂક હશે.....

કુમુદ: આપણે કેવી રીતે ચલાવું એ કાણ આપણને

કહી શકે, કુસુમ ? કોક એક રીતે તો કોક બીજી રીતે
 ચ્હાય છે...પ્રેમ આમ કરે છે, ને તેમ કરે છે, અને એ
 પ્રેમ છે માટે સદૈવ સાફ જ છે...આપણાં અંતરના અંતરની
 અંદર આપણે પ્રેમનું પિંજર બાંધેલું છે, અને આપણે
 એને કાઢી ગીધ કે વિચિત્ર ગરૂડ પંખી હોય એમ નિહાળી
 રહીએ છીએ...એ પિંજર તો આપણું છે, પણ માંજનું
 પંખી તો કાઢીની ય માલિકીનું નથી...આપણે એને ભયથી
 તપાસ્યા કરીએ છીએ, એની તાઢ અને ભૂખ ઠારીએ છીએ,
 અને છતાંય આપણે નથી જાણતાં, શું કરશે એ...આપણે
 નથી જાણતાં, તે ઉડી જશે, વા શળીયા સાથે મસ્તક
 પછાડી રહેશે...આપણે નથી જાણતાં, એ મધુરતમ વા
 કરુણતમ ગીત સારી રહેશે...મહારી વહાલી કુસુમ ! આપણા
 પ્રેમ કરતાં, સારી ય દુનિયામાં, આપણાથી કાઢી વધારે દૂર
 નથી...આપણે તો થંભી જવું અને સમજવાનો યત્ન કરવો,
 એ જ કર્તવ્ય છે...

કુસુમ: ત્હમે ચ્હાઓ છો એને, કુમુદ બહેન ?

કુમુદ: કોને, કુસુમ ?

કુસુમ: ચન્દ્રને ?...

કુમુદ: ત્હને વિના ચાલે હું કેવી રીતે રહી શકું ?

કુસુમ: પણ હું ચાહું છું એમ ત્હને ત્હમે ચાહો છો ?

કુમુદ: ત્હને જેમ ચાહું છું તેમ ત્હને ચ્હાવા હું પ્રયત્ન
 કરી રહી છું, કુસુમ.

કુસુમ: પણ ત્હેના પ્રત્યેનો તમારો પ્રેમ અતિવ
 વાધે તો ?...

કુમુદ: હું નથી ધારતી, કેાઈનો પ્રેમ અતિ વત્તો હોઈ શકે....

કુસુમ: પણ તે મ્હને ચ્હાય છે તેના કરતાં તે ત્હમને સવિશેષ ચ્હાય તો ?

કુમુદ: મ્હારામાં જે ચ્હાતો હશે તેજ ત્હારામાં તે ચ્હાશે, કારણુ ઉભય એકજ છે. સારાય વિશ્વમાં ચન્દ્રના જેવું, મ્હારા સરખું, કેાઈ નથી;...તો પછી હું ત્હને ચ્હાઉં છું એ જોઈને, એ ત્હને શા માટે ન ચ્હાઈ શકે ? અને એ ત્હને ન ચ્હાતો હોય તો હું ત્હને કેવી રીતે ચ્હાઈ શકું ? તે તો પછી ન ત્હેના જેવો રહે, ન વા મ્હારા જેવો....

કુસુમ: મ્હારામાં કાંઈ એવું નથી જે એ ચ્હાઈ શકે અને ત્હમે જે બધું સમજો છો તે હું કદીય સમજી શકવાની નથી....

કુમુદ: આહ ! કુસુમ, ચૂમ મ્હને: અને માની લે કે જેને તું મ્હારૂ જ્ઞાન કહે છે તે, જેને તું ત્હારૂ અજ્ઞાન કહે છે, ત્હેનાથી જરાય ચઢીયાતું ન હોય !...હું બતાવીશ એને કે એ ધારે છે તે કરતાં તું સવિશેષ સુંદર છે, અને ત્હારી લાગણીઓ અને ભાવનાઓ પણ સવિશેષ ઉંડાણને સ્પર્શતી અને સતેજ છે....

કુસુમ: ત્હમે અહીં હો છતાં તે મ્હને ચાહી શકે એવું ત્હમે કરી શકશો ?

કુમુદ: મ્હારા અહીં હોવાથી જો એ કદી ત્હને ન ચાહી, તો હું તે ક્ષણે જ ચાલી જાઉં, કુસુમ !

કુસુમ: હું તમને ચાલી નહીં જવા દઉં...

કુમુદ: અને છતાં ય એ કદાચ આવશ્યક થાય, કારણ હું વધારે ન ચ્હાઈ....

કુસુમ: મહેને એથી ઘણું દુઃખ થશે, કુમુદ જ્હેન...ઓ ! હું ત્હમને ચ્હાતી થઈ છું...ચ્હાતી થઈ છું !...

કુમુદ: મહેં તો ત્હને કેટલા ય લાંબા કાળથી ચ્હા-એલ છે....

કુસુમ: મહેં નહીં તો; અને મહેં જ્યારે ત્હમને પહેલાં જોયાં ત્યારે હું ત્હમને ન્હોતી ચાહી શકેલ, જો કે હું આખો ય વખત ત્હમને ચ્હાતી હતી...અરે, એવી ય પળો આવી ગએલ, જ્યારે મહેં ઈચ્છેલ...દુષ્ટ...દુષ્ટ વસ્તુઓ ઈચ્છેલ...પણ હું ન્હોતી જાણતી કે ત્હમે આવાં હશે. ત્હમારી જગાએ હું હોઉં તો જરૂર હું દુષ્ટ થયા વિના ન રહું...

કુમુદ: ના, ના, કુસુમ ! ત્હારા અંતરતમ પ્રદેશમાં તું કદી દુષ્ટ ન થઈ શકું...માત્ર દુઃખમાં ઘેરાયેલ, તું ભણું થઈ શકાય એ ભૂલી જાઉં, એટલુંજ.....આપણે ઈચ્છીએ છીએ કે આપણને અણુગમતાંની ઉપર શક્ય એટલાં સંકટ આવી પડેા; ને પછી જરાક જેટલું કષ્ટ ત્હમને સાંપડી રહે તો સારું ય આપણું સુખ ત્હમનાં આંસુ લુછવામાં અને એ રીતે ત્હમને કષ્ટ વિમુક્ત કરવામાં ખર્ચાં નાંખીએ છીએ. પણ એ કષ્ટ આવે તે પહેલાંજ કેમ આપણે ત્હમને ન ચાહી શકીએ ? આપણા પ્રેમ સહ, સૌથી પહેલાં જ આપણે ત્હમની સમીપ કાં ન હોઈએ ? કારણ સુખ તો આ જગત્માં કાઈનાં જ સદા ટંક છે....

કુસુમ: હું ફરીથી ત્હમને ચુંબી રહું, કુમુદ ખહેન?... કેટલું વિચિત્ર છે?...પહેલાં હું ત્હમને ચુંબી શકતી નહોતી... અરે, ત્હમારા ઓઠની મ્હને બીતિ લાગેલ...શા માટે તે કાણ જાણે...અને હવાં...તે ત્હમને વારંવાર ચૂમે છે?...

કુમુદ: હા, કુસુમ, ને હું ય ત્હેને ચૂમું છું....

કુસુમ: શા માટે ?

કુમુદ: કારણ કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે જે ચુંબન દ્વારા જ વ્યક્ત કરી શકાય...હિંડેરા આપણા આત્માનું સર્વ કાંઈ પરમ પવિત્ર ને રસ રહસ્ય ઝગતું, એક ચુંબન વડે જ સર્વથા દાખવી શકાય....

કુસુમ: મ્હારી હાજરીમાં ત્હમે ચૂમજો એને, કુમુદ ખહેન.

કુમુદ: તું ઇચ્છે તો કદીય એને ફરી નહીં ચૂમું....

કુસુમ: (એકદમ રડી પડી) અને હું ના હોઉં ત્યારે પણ એને ત્હમે ચૂમજો....

[કુમુદને ખભે અઢીંગી, ધીરું કુસકે છે.]

કુમુદ: રો મા, રો મા, કુસુમ !....તું સવિશેષ સુંદર બનતી જાય છે....

કુસુમ: મ્હને ખબર નથી હું કેમ રડું છું. મ્હને હવાં દુઃખ નથી...ત્હમને જગાડયે મને સંતોષ છે, કુમુદ ખહેન....

કુમુદ: ત્હને જગાડયે મ્હને ય સંતોષ છે, કુસુમ.... ચાલ, હવાં જઈએ....માનવ આત્મા માણી શકે તે કરતાં સવિશેષ સુખ જ્યાં અનુભવાય, તેવા સ્થાનમાં અતિ વધારે થોભવું યોગ્ય નથી.

[અન્યોન્યને કરે વીંટળ્યાં બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ: કિલ્લાનો એક ખંડ.

[રાજબા અને કુસુમ, દૂર એક છેડે,
બાયામાં.]

રાજબા: ગમે તેમ કહે પણ ત્હારે માટે તો આ અસહ્ય છે, મહારી કુસુમ...ડોકું ધુણાવી તું ના પાડે છે, પણ તેજ ક્ષણે ત્હારાં નયન આંસુથી છલકાઈ જતાં હું ક્યાં નથી જોતી ?...

કુસુમ: પણ ઓ દાદીમા, મહેં તમને ન કહ્યું કે એતો અતિવ સુખમાં હું છું તેથી એમ થાય છે? એ આંસુ તો હપનાં છે....

રાજબા: લોક સુખી હોય ત્યારે આવું રડે કે ?

કુસુમ: હા, હા, જરૂર; નહીંતર શા માટે હું રડી રહું ?...

રાજબા: જો સાંભળ, કુસુમ...હમણાં જ કુમુદને વિષે ત્હારે જે કહેવાનું હતું તે મહેં સાંભળ્યું. એ જેમ બોલે છે તેમ મહેને બોલતાં નથી આવડતું. હું તો એક અજ્ઞાન ડોશી છું, છતાં મહેં ય ધણું સહ્યું છે અને મ્હારે તો તું જ સારા જગતમાં એક આંધળીની આંખ સમી છે...આ વસ્તુઓમાં કેટલાંક સત્ય છે, જે કુમુદ બોલે છે તેવાં સુંદર

કદાચ ન હોય. પણ એવું કંઈ સદાય નથી માનવાનું કે જે અતિ સુંદર સત્ય તે જ સાચાં ને જૂનાં સરળ સત્યો તે સૌ ખોટાં...એક વસ્તુ તો પ્રકાશ શી સત્ય છે કે પ્રતિ દિન તું વધારે ને વધારે ફિક્કી પડતી જાઉં છું ને જે ક્ષણે તું એકલી પડું છું ત્યારે ગંગા યમુના ત્હારે નયનેથી વહી રહે છે...આ રીતે પોતા સામે કયાં સુધી ઝુઝી શકીશ, બેટા ? કેટલીક વેળ લાગે છે કે આ આંસુઓ સાચાં નથી પણ છેવટે તો જરૂર જણાયા વિના નથી રહેતું કે એ આંસુઓ જ માત્ર જાણે છે તે સાચું જાણે છે.....હું જાણું છું કે આંસુઓ કરતાં ખીજ ઘણી ય વસ્તુઓ વધારે સુંદર છે, ને વારંવાર આંસુઓ ઢાળવાં એ ઠીકે નહીં...પણ ખાજ્યાં છતાં ય આંસુઓ ઢાળ્યે જાય, ત્યારે તો તેના ભાખ્યામાં કંઈ સત્ય છે એમ માનવું પડે અને આપણી જાતને મનાવવું પડે કે સુંદરતમ સૌ ખોલો કરતાં આ આંસુની વાણી સવિશેષ સાચી છે...કારણ, જો, કુસુમ, વિધિ જ એ અશ્રુઓ દ્વારા વારંવાર ખોલતી આપણને સંભળાય છે, ને કોઈક ભવિષ્યના ઉંડાણમાંથી તેઓ નયન દ્વારા જલકાઈ રહે છે.....

[ખંડને પાછળને ભાગ, કોઈથી ન જોઈ શકાય એવી રીતે, કુમુદ પ્રવેશે છે.]

રાજબા: લાંખો કાળ થયાં તું રડે છે, કુસુમ, અને હજી ય કેટકેટલું ત્હારે રડવાનું છે.....અને આ બધાનો અંત કેવો નિર્મયો હશે તે કહે જોઈએ...મહેં તો આ મહારા એકાંત ખૂણામાં બેસીને એ તોળી જોયો છે અને મહારાથી બને તેટલી શાંતિથી ત્હને સૌ કહી રહી છું, જો કે ત્હને જરી ય ન ઘટતાં એવાં દુઃખોની પરંપરા ત્હારા ઉપર આવી પડી છે તે દેખીને મહારી છાતી બળે છે.....આવાં દુઃખો

માટે તો બે જ માર્ગો કલ્પી શકાય: તહમારા બેમાંથી એક મરણ પામવું જોઈએ અથવા બીજાએ દૂર પળી જવું જોઈએ...અને જેને વિધિએ અતિ મોડી મોકલેલ, તે શિવાય, બીજું તે કેણું પળી જાય ?.....

કુસુમ: એ શા માટે ?—બલકે જે અતિ વહેલી આવેલ તે કેમ નહીં ?

કુમુદ: (આગળ આવી) કોઈ અતિ વહેલું આવી શકતું નથી, મહારી વહાલી કુસુમ !...એતો નિર્માણની કાલઘંટા વાગે ત્યારે જ સૌ કોઈ આવે છે...અને મહેને લાગે છે, આપણાં દાદીમાનું કહેવું સાચું છે...

કુસુમ: બાનુ કહેવું જે સાચું હોય તો બહુ દુઃખ આપણી સામે છે.....

કુમુદ: તહેમનું કહેવું ખોટું હોય તોયે આપણે આંસુ તો સારવાનાં જ છે...આહ્ ! કુસુમ, ઘણી વેળ તો એક આંસુ શિવાય અન્ય પસંદગી કરવાની આપણે હોતી જ નથી...અને અત્યારે ત્યારે નયનેથી ખરે છે તે આંસુ જ મહેને તો સર્વ સુંદર જણાય છે...પણ છેલ્લા કેટલાક દિવસથી હું ય અશાંત છું...મહેને ય કંઈક એવું લાસી રહ્યું છે કે આપણે ધારીયે છીએ તે કરતાં કોક વધારે ઉંડેર એવું સત્ય, પોતાને પ્રકટાવાની રાહ જોઈ રહ્યું છે, અને એનાં રિમત વા અશ્રુ, આપણા શબ્દથી અટકાવ્યાં અટકે તેમ નથી...એ સત્ય આજ મહેને લાધ્યું...એ જ આપણાં પગલાંને હવે દોરી રહેશે.....આવજે, કુસુમ !... મોકુ થઈ ગયું છે...અન્ન ત્યારી વાટ જોઈ રહ્યો છે...

કુસુમ: તહમે મહારી સાથે નહીં આવો અને મહારી સાથે એને નહીં આશ્લેશો, કુમુદ બહેન ?

કુમુદ: હું એને કદી ફરી નહીં ચુમું, કુસુમ !... જ્યારે આપણે સાથે હોઈશું ત્યારે તહારા મુખ ઉપર હું મહાર મુખ માંડીશ ને તે દ્વારા તહેને જે કહેવાનું હશે તે કહી રહીશ.... જાણે એના અધર મહારા અધરને સ્પર્શતા હોય એવી રીતે....

કુસુમ: શું થયું, કુમુદ બહેન ?...તહમારાં નયનોમાં ચળકાટ ક્યાંથી ?...તહમે મહારાથી કંઈ જાનું રાખો છો....

કુમુદ: મહારે કશું જ જાનું રાખવાનું નથી હવાં, તેથી જ મહારાં નયનો ચળકે છે, કુસુમ !...થોડી જ ક્ષણો પહેલાં મહને પ્રત્યક્ષ સમજાયું કે તે પોતે કદપે છે તે કરતાં તહારે માટે કેટલો વધારે ઉંડો સ્નેહ તહેના અંતરમાં ભર્યો છે....

કુસુમ: એણે એવું કહેવું ?

કુમુદ: ના, શબ્દો વડે એણે એમ કહ્યું હોત તો આટલી નિશ્ચિતતા હું ન દાખવત....

કુસુમ: અને તહમને કુમુદ બહેન, તહમને એ નથી મહાતો ?...

કુમુદ: મહને મહાય છે પણ તહારા કરતાં ઓછું, કુસુમ....

કુસુમ: ઓ મહારાં ગરીબડાં કુમુદ બહેન !...પણ એતો સાવ અશકય...શા માટે તહમને ઓછું મહાય ? શું કરવું

તે મહેને કહી દો...અને તહમે જો સુખી ન હો તો તહમને
એકલાં નહીં રહેવા દઉં...હું તહમારી જોડે રહું ?...હું
કહીશ એને....

કુમુદ: ના, ના, કુસુમ...જા, ...જા...એની કને...આજ
રાત જોટલી હું કદી સુખી થઈશ નહીં....

[તહેઓ એકબીજાને અખોશ ચુંમે છે અને
નિરનિયંત્રતા દ્વારા બહાર જાય છે.]

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ: બગીચામાં.

[ચન્દ્ર અને કુસુમ પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: માફ કર મહને, ચન્દ્ર !... હું જાણું છું કે અત્યારે ત્હને એકાંત જોઈએ છીએ.... હું હમેશાં ત્હને દુઃખનું કારણ થાઉં છું.... પણ હું એક ક્ષણ જ થોભીશ... કુમુદ ખેંચના ખંડમાંથી હમણાં જ હું પાછી આવું છું... તે ધસધસાટ ઉંઘે છે... મહેં એમને ચૂમ્યાં, પણ એ જાગ્યાં નહીં, જો કે તારાઓ તેમની શૈયા ઉપર પ્રકાશતા હતા...ના, હું ત્હને લાંબો વખત આમ નહીં રાખું...અને પછી આપણે બન્ને સાથે જશું અને એમને ઉઠાડશું... કારણ ઉંઘમાં એ તો ડુસકાં ખાય છે.... એકલી મહેં જગાડવાની હિંમત ન કરી...પણ તે પહેલાં મહારે થોડુંક પુછવાનું છે ત્હને.... હજી મહને ખબર નથી કે મહાર માનવું ખરું છે કે ખોટું... કે સારું છે કે ખરાબ ?... કુમુદ ખેંચના હું પુછી શકતી નથી... અને મહારી ભૂલ થતી હોય તો તું માફ કરજો....

ચન્દ્ર: શું છે જો, કુસુમ ?... આવ અહીંયાં, ને મહારી પાસે બેસ...તું વાત કરતી હોઈ ત્યારે હું ત્હારા વાળ

રમાડયે જઈશ અને હું નહીં દેખાઉં એટલે તું વધારે હિંમતથી બોલી શકશે... મને લાગે છે કેઈ અકથ ભાર ત્હારા હૈયાને દબાવી રહ્યો છે....

કુસુમ: મ્હારા હૈયાને નહીં, ચન્દ્ર... પણ મ્હને પોતાને ...ક્યાં તેની સમજ નથી પડતી...કદાચ મ્હારા આત્માને ... કંઈક મ્હને દબાવી દે છે અને સાથે સમજણ પણ આપી રહે છે... પણ શું ?...હજી હું કંઈ કળી શકી નથી... પણ મ્હારો આત્મા જ્યારે ભારવિહોણો હતો તે કરતાં અત્યારે હું વધારે સુખી છું....

ચન્દ્ર: કેવુંક આ સૌ પરિવર્તન થઈ ગયું ત્હારામાં, કુસુમ ? હવે તે મુખ ક્યાં છે ? મ્હારાં યુગ્મનોએ, કપોલનાં પુષ્પ જે પ્રફુલ્લતાં તે ય ક્યાં છે આજ ? પૂર્વે તો હું આમ યુગ્મનો ત્યારે તું સ્મિત સારતી....

કુસુમ: એ દિવસોમાં કદાચ વધુ વખત હું હસતી હોઈશ... પણ અત્યારે સુખી ધણી છું....

ચન્દ્ર: હું નથી જાણતો, કુસુમ... ધણી ય વેળા હૈયું અકથ શોકે ભયુ" હોય છે, અને આત્મા ત્હોય માને છે કે તે સુખી છે.... પણ પહેલું કહે મ્હને કે ત્હારે હૈયે આજ રાત્રે એવો કિયો ઉચાટ ઘેરાઈ રહ્યો છે ?...

કુસુમ: કુમુદ ખેન તો જાય છે....

ચન્દ્ર: કેણુ ? કુમુદ ? એણે કહ્યું ત્હને ?

કુસુમ: હા....

ચન્દ્ર: ક્યારે ?...ને શા માટે જાય છે એ ?

કુસુમ: એ તહેમણે ન કહ્યું.....પણ તે જરૂર જશે; કારણ હવાં તે ધારે છે કે તેમ કરવું ઠીક છે ને તેમ થવું જોઈએ.... અને હું મહારી જાતને પુછી રહી છું કે તહેમના કરતાં હું પોતે જાઉં, તે વધારે સારું નહીં ?....

ચન્દ્ર: કેણ, તું ? કુસુમ ?...પણ એવું તે શું બન્યું છે ?...

કુસુમ: બન્યું તો કશું જ નથી, ચન્દ્ર !...અને હું તહેને વિનવું છું કે આ સંબંધી એક ન્હાનો શો શબ્દ કુમુદ જહેન આગળ તું ન કાઢતો...વિના કારણ નહીંતર તું કેટલાંક આંસુ જ સરાવી રહેશે....પણ તું જો ચન્દ્ર, તું અને એ જ્યારે સાથે હો છો અને હું એકલી દાદીમા કને બેઠી હોઉં છું ત્યારે વારંવાર એ વિચાર મહારા ચિત્તમાં ઘોળાયા કર્યો છે....અને જ્યારે તહેમે બન્ને પાછાં આવતાં, ત્યારે ઉભય એટલાં સુખી, એટલાં સંયુક્ત જણાતાં કે તહેમે વધારે પાસે આવતાં તેમ તેમ સૌને શાંત અને મૂક થઈ જવું પડતું....મહેં ઘણીય વેળ મહારી જાતને કહ્યું છે કે હું જ એક ગરિબ નાનકડું પ્રાણી છું, જે તહેમારાં પગલાંને અનુસરી શકતું નથી; પણ તહેમે ઉભય એટલાં સ્નેહ ભાવ ભરેલાં છો કે અત્યાર સુધી મહેને તહેતું ભાન જેટલું જલ્દી થવું જોઈએ તેટલું નહીં થયેલું; અને મહેને ઉદ્વિગ્ન માની તહેમે મહેને સાથે લઈ જવા કરેલ. અને જ્યારે હું તહેમારી સાથે આવતી ત્યારે તહેમે બન્ને હળવાં દિલનાં બનતાં; પણ તહેમારા આત્મા સુખી નહોતા અને તહેમારી વચમાં, હું ટાઢે થરથરતા એક આગંતુક સમી જણાતી....અને છતાં ય તેમાં તહેમારો વાંક નહોતો કે નહોતો મહારો ય; હું બરોબર જાણું છું કે

હું સમજી શકતી નથી; પણ હું એટલું ય જાણું છું કે આ વસ્તુ જરૂર સમજવી જ જોઈએ....

ચન્દ્ર: મહારી વહાલી, વહાલી, ભલી કુસુમ !.....ખરે-ખર, કુમુદ સાવ સાચી છે...મહેં તહને આવડી સુન્દર કદીય નહોતી ધારી.....પણ એવું શું છે જે તું ધારું છું કે તું નથી સમજી શકતી ? તું એમ માને છે કે તું કંઈક સમજતી નથી તેને અમે સમજી શકીએ છીએ ?...હાય, મહારી ગરિબ કુસુમ ! સપાટી પરથી ભીતરમાં જરા ઉતરી જો, ને પછી કહે કે કેવો નહીંવત્ તકાવત તું જેને તહારી અસમજ લેજો છે અને અમારી સમજ જાણે છે, તે વચ્ચે છે ! પણ આ ક્ષણે તું બોલી તે જ તહારી સમજને માટે પુરતું છે, અને ખરૂં કહું તો, હું એકલોજ સમજી શક્યો નહોતો....

કુસુમ: ના, ના, મહારા ચન્દ્ર !...એ તો તહારું હૃદય એમ કહે છે....હું જાણું છું કે તું જે છું તે મહારે થવું જોઈએ; પણ મહારામાં તે થવા શક્તિ નથી....

ચન્દ્ર: હું તહને આમ નથી ઓળખી શકતો કુસુમ ! મહેં કંઈજ નથી જોયું...તું જ્યારે આમ કહી રહી છું ત્યારે હું મહારા આત્માને પુછું છું કે તું ક્રિયા સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલ-ઉડી આવેલ-છે ?

કુસુમ: કુમુદ બહેન કનેથી, ચન્દ્ર !

ચન્દ્ર: કુમુદ આપણુ સૌને આન્દોલન દર્ષ રહે છે, મહારી વહાલી કુસુમ ! જે ક્ષણથી આપણે એને જાણીએ છીએ તે ક્ષણથી સૌન્દર્ય આપણા જીવનનું મૂળ અને મુખ થઈ રહે

છે...પણ તું માનું છું, કુસુમ, કે તારા અને મહારા આત્મા વચ્ચે અંતર સમુ કંઈ હોય ?...

કુસુમ: હા...મહાન અંતર લાગે છે મહને !

ચન્દ્ર: હું નથી માનતો, કુસુમ....અને હવાં તારા બાલધેલા સ્મિત નીચે જે તરતું હતું તે સર્વ ખુલ્લુ થયે, ત્હેને થોડું-વધુ થોડું માનું છું...એ તો જે આત્મા પોતાને પ્રકટ કરી જાણે છે તે જ વધારે આકર્ષક થાય છે; પણ તેથી જે આત્મા પોતાને ઢાંકી રાખે છે તે કંઈ ઓછો સુંદર બનતો નથી...ના, કદાચ તે, ત્હેની અનાયાસ અભાનતાને લઈને જ વધુ સુંદર પણ બને...

કુસુમ: ના, ના. હું ગમે તેટલું સખત મથું પણ અંતર તો સદૈવ રહેવાનું જ, ચન્દ્ર; અને જ્યારે હું કશુંક કરું અને તે ત્હેને રૂચે, ત્યારે હું કુમુદ બ્હેનનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરું છું, એટલા માટે જ ત્હેને તે ગમી રહેવાનું....

ચન્દ્ર: કુસુમ....

કુસુમ: ઓ ચન્દ્ર ! મહેં ત્હેને ઠપકો આપવા આ નથી કહ્યું....તું એમ ધારું છું ?...હું હવે પહેલાંના જેવી નથી રહી, અને કોઈને ય હું ફરીથી ઠપકો દેવાની નથી...હું પોતે ય કહી શકતી નથી, હું કેમ આમ બદલાઈ ગઈ તે... અને થોડા જ વખત પહેલાં કોઈએ કદાચ મહને કહ્યું હોત કે ગ્લાનિનો અંત આવા સુખમાં આવશે અને એક દિવસ, મહાર મુખ, મહારો પ્રિયતમ જે સ્ત્રીને ચ્હાય છે ત્હેના મુખની સાથે માંડી રહીશ-જો કઈક એ પ્રમાણે મહને કહ્યું

હોત, તો હું ભાગ્યે જ તે માની શકી હોત: પણ આજ એમ સર્વ બની ગયું છે, કેવળ અનાયાસે જ....

ચન્દ્ર: આવી બે સુભગાઓને મહારી સમીપ આવવા દેવાની, કુદરત મહને શીએ શિક્ષા દર્શ રહેશે ?...

કુસુમ: હું તો કશી ય અગત્ય વિનાની છું, ચન્દ્ર; પણ હું છું તેથી સવિશેષ સુન્દર થવાનું મહને ય મન છે, ને હુંયે ઈચ્છું છું કે એમનાં વખાણુ કરતે કરતે જે અશ્રુથી તહારી આંખો ચળકી ઉઠે છે, તેવાં જ અશ્રુથી છલકાતી આંખોએ તું મહને ચ્હાઈ રહે....

ચન્દ્ર: કેને ઉદ્દેશીને તું કહું છું આ ?...

કુસુમ: તહેમને, જેના વિષે તું મૂક વિચાર કરી રહ્યો છું અત્યારે, ચન્દ્ર....

ચન્દ્ર: તહારી સમીપ હોઉં છું ત્યારે હું તહેના વિચાર કરું છું. અને તહેની સમીપ હોઉં છું ત્યારે તહારા....

કુસુમ: હું બરાબર જાણું છું ચન્દ્ર, એ વિચાર એક સરખા નથી; તહેમ આંસુ ય એક સરખાં નથી...દયાભાવ વડે પ્રેરાયેલ આંસુ અને બીજી રીતનાં આંસુમાં ફેર છે... એ બીજાં આંસુ ભાગ્યે જ ભૂલાય...અને તું મહને કહું છું કે મહને ચાહું છું, એમ ધારીને કે એ વડે મહારી ગ્લાનિ નિર્મૂળ થશે, છતાં તું જે કુમુદને કહું છું તે કદીયે મહને કહેતો નથી...

ચન્દ્ર: કદાચ એનું એજ તહેને નહીં કહેતો હોઉં, કુસુમ. જે સાચી રીતે ઈચ્છીએ તે શબ્દો દ્વારા ભાગ્યે જ કહી

શકાય છે અને જેમને ચ્હાઈએ છીએ ત્હેમની સમીપ તો કદાચ કાન જે સૂણે છે તે શબ્દો થકી, કશું જ કહી નથી શકાતું...અને જે ભિન્ન આત્માઓ એક જ પ્રશ્ન કદી ય નથી પુછતા...અને તેથી, આપણે ન જાણીએ એમ આપણા શબ્દો ય એક સરખા નથી હોતા...પણ જે પ્રશ્નો તું પુછે છે, જે ત્હારા નિખાલસ આત્મામાંથી નિઃસરે છે, તે કુમુદના આત્માના પ્રશ્નો જેટલા જ સુન્દર છે...માત્ર અન્ય પ્રદેશ-માંથી ત્હેમનું આગમન છે એટલું જ; માટે કાંઈ દિલગીર થવાનું પ્રયોજન નથી, મ્હારી કુસુમ;...આત્માથી આપણે ઇર્ષ્યાળુ ન હોઈ શકીએ....આ ક્ષણે ત્હને નથી લાગતું કે કુમુદની સમીપ બોલું તેમ જ ત્હારી સમીપ બોલી રહ્યો છું ?....ઓ મ્હારી સુન્દર કુસુમ ! કદાચ ઉપરથી કાંઈ દેવી ઉતરી આવે તે મ્હારા માનસની પરીક્ષા કરી રહે, ત્હોય ત્હારા સમીપ બોલું છું તે કરતાં વિશેષ સરળ કે વિશેષ ઉંડેરા ભાવના શબ્દો હું ન ઉચારી શકું....અને તે ઉપરાંતનું સર્વ, ભાગ્યે જ અહીંયાં જગતમાં બોલી શકાય છે...થોભીજ, કુસુમ...કુમુદ જીવ વા ન જીવ, શું કરવું તે એ જાણે છે, અને તે સાચુ જ હશે...પણ તે રહો વા જીવ, પણ ત્હેણે મ્હને ત્હારા સૌન્દર્યનાં દર્શન કરાવ્યાં છે; કદી મ્હેં ત્હને નહીં ચાહેલ એવા પ્રેમ વડે ત્હને ચ્હાતાં મ્હને ત્હેણે શિખવ્યું છે, તે કાંઈ મિથ્યા થનાર નથી...અને ગમે ત્હેમ થાવ, કુસુમ, પણ આંસુ જે કાંઈની આંખમાંથી સરવાનાં હોય તો તે ત્હારી આંખમાંથી તો હવાં ન જ સરવાં જોઈએ....અને તું શું એમ ધારે છે કે ત્હારે જવે અમે સુખી થઈશું ? હું ધારું છું કે ત્હારા જેવી એક શુદ્ધ, નિષ્પાપ, નિર્દોષ બાળાના દુઃખથકી વણાએલ સુખ, ઝાઝી વાર ટકી રહેશે ? તું ધારું છું કે એ સુખ અમારા આવકારને પાત્ર થશે ?...

તું ધારું છું કે એવા સુખને અમે સત્કારશું ને કુમુદને
હું ઉત્સાંગે બેસાડીશ ને તે અનન્ય મહને મહાઈ રહેશે ?
અમારો પ્રેમ, અમારા પોતા કરતાં ઘણો-ઘણો દૂર વસે
છે, કુસુમ ! ત્યાં, જ્યાં અમે અન્યોન્યને મહાધમ્મે છીએ ત્યાં,
અમે પવિત્ર અને સુંદર છીએ, અને ત્યાં અમે તહને ય
મળીએ છીએ, અને હમણાં હમણાંની તો તું ય સાથે જ
હોય છે...આવ, તહારા અધર દર્ઈ રહે મહને, કુસુમ....આજ
રાતે, તહારા આત્મા પર ચુંબન લઉં છું, કુસુમ;...આવ...
મધ્યરાત્રીના બાર વાગે છે.....ચાલ, આપણે જઈએ ને
જોઈએ કે કુમુદ હજી ય સ્વપ્નમાં કુસકાં ભરી રહી છે?.....

[તેઓ અન્યોન્યની કરલતામાં વીંટળાઈ
બહાર જાય છે.]

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ: કિલ્લાનો એક ખંડ.

[કુમુદ અને ચન્દ્ર પ્રવેશ છે.]

કુમુદ: પેલું દાર અડકાવાયું તહેં સાંભળ્યું ?

ચન્દ્ર: હા.

કુમુદ: કુસુમ છે એ...એણે આપણને આવતાં સાંભળ્યાં અને તે ઈચ્છે છે કે આપણે એકલાં જ સાથે રહીએ....

ચન્દ્ર: એતો કહેતી હતી કે તે આજે પોતાના ધુરજ ઉપર જનાર છે...કોકે એને એક ચમત્કારી પક્ષી ત્યાં આવ્યાનું કહ્યું છે....

કુમુદ: મહને ખાત્રી છે કે તે અહીંયાં હોવી જોઈએ; આખો ખંડ એના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યો લાગે છે ...જો, નાની નાની કામની ચીજો આ ખારી પર રહેવા દઈને જ તે ગઈ છે: રેશમી રેજો, સોના ને રૂપાના દોરા....

ચન્દ્ર: અને આ તહેની વીંટી, જે ઉપર આપણું નામ કાતરેલાં છે...અને આ જુઈ અને જાઈનાં સુકામળ પુષ્પો.... અને આ એનો હાથરમાલ... (તે રમાલ લે છે અને કંપે છે.) આહ્ !...

કુમુદ: શું છે જે ?

ચન્દ્ર: (રૂમાલ કુમુદને આપીને) આ...આમાં...

કુમુદ: આહ્ !...

ચન્દ્ર: સારો ય રૂમાલ ઉન્હાં એનાં અશ્રુઓ વડે ભીંજાયેલ છે....

કુમુદ: જો ચન્દ્ર....એ બોલતી નથી પણ આ સૌથી નાનામાં નાની ચીજને તહેને માટે બોલી રહે છે ને મહને કહે છે કે વખત થયો છે....(રૂમાલ લે છે) મહને આપ એ, ચન્દ્ર.....સર્વ કાંઈ સંગૃહીતના ઓ નાનકડા સાક્ષી ! તહેને ન સમજવા માટે તો મૃત્યુજ પામેલ હોવું જોઈએ....

ચન્દ્ર: કુમુદ...(તહેને ચૂમવા પ્રયત્ન કરે છે.)

કુમુદ: મહને ન ચૂમીશ.....ચન્દ્ર, એને પરિપૂર્ણ ચાહી રહે....એક પાસ એનું સૌન્દર્ય અને બીજી પાસ એનું રૂદન જોઈ હું રાત્રું છું ને રડું છું....

ચન્દ્ર: શું માનવું, શું ન માનવું, તહે હું ય નથી સમજતો, કુમુદ....કોક વખત તહેને ચાહું છું તેટલું જ લગભગ તહેને ચાહું છું; તો કોક વખત તારાથી ય વિશેષ, કારણ તે મહારાથી વધારે આઘી છે કે તહેને હું વધારે આઘી સમજું છું તે માટે...અને પછી જ્યારે તને જોઉં છું ત્યારે સર્વ કાંઈ તહેનું લુપ્ત થઈ જાય છે અને તહેના વિષેનું કાંઈ ભાન સુદ્ધાંતે મહને રહેતું નથી...અને છતાં ય તહેને સદાને માટે ખોતાં તો જીવ નથી ચાલતો...એ કાળે તો મહારાં પ્રત્યેક ચુંબનોમાં ઉંડેરી ગ્લાનિ જ તું જોઈ શકશે, કુમુદ !

કુમુદ: હું જાણું છું, તું તહેને ચાહે છે તે; તેથી જ મહારે અહીંથી જવું જોઈએ....

ચન્દ્ર: પણ કુમુદ,—હું તો ત્હારામાંજ એને ચાહી શકું છું, અને તું જો દૂર જાઉં તો સારો ય એને માટે મ્હારો રત્નેહ એસરી પડે...

કુમુદ: હું જાણું છું કે તું એને મ્હાય છે, ચન્દ્ર, અને તે એટલી ખાતરી પુરઃસર, કે ઘણીય વાર એ ગરિબ પ્રત્યેના ત્હારા પ્રેમની મ્હને ઈર્ષ્યા પણ થઈ છે...આહ! ન જાણીશ કે હું પરિપૂર્ણ છું....જેમ કુસુમ હવાં પહેલાં જેવી બાળક રહી નથી તેમ હું ય પણ તમારા સમાગમમાં આવ્યા પછી બદલાઈ છું...પહેલાં હું જોઈએ તેથી ય વધારે ડાહી હતી...હું કહેતી મ્હને પોતાને કે સૌન્દર્યને લઈને અશ્રુ ઝરે તેમાં સૌન્દર્યનો કશો જ હોય નથી, અને ભલાઈ, જેની અંદર ડહાપણ ન હોય, તે કશા જ કામની નથી, એમ સમજતી...પણ હવે હું સમજુ છું કે સાચી ભલાઈ તો માનુષી અંશો ભરી અને મૂર્ખાં છે અને એને ડહાપણની અપેક્ષા પણ નથી....હું મ્હને પોતાને સ્ત્રીઓમાં સૌથી સુન્દરતમ માનતી; પણ હવે મને સમજાય છે કે નિર્બળમાં નિર્બળ પ્રાણીઓ પણ મ્હારા સમાં જ સુન્દર છે તે ત્હેમને પોતાના સૌન્દર્યની જાણ પણ નથી....જ્યારે હું કુસુમ સામે જોઉં છું ત્યારે હું મ્હારા મનને પુછી રહું છું કે હું જે કંઈ કરું છું ત્હેના કરતાં, ત્હેના નાજુક આત્માના બહીતા બહીતા પ્રયત્નો હજારગણા વધારે સુન્દર અને વધારે પવિત્ર નથી શું?...મ્હારા આત્માની અંદર મ્હને કંઈકે કહી રહ્યું છે કે કુસુમ અવર્ણનીય સુન્દર છે....એને તો માત્ર પોતાના હાથ જ લંબાવવાના છે, અને તરત તે ત્હેના આત્માનાં અણુમૂલ રત્નોથી ભરછક થઈ રહે છે; અને પછી,

જેમ નાનકડી અંધ બાલિકા, પોતાના બન્ને હાથ હીરા અને મોતીથી ભરેલ છે તે જાણ્યા વિના આપે, એમ ધ્રુજતે, અણુજાણતે હાથે, એ પોતાના આત્માનાં અણુમૂલ રત્નો વેરી રહે છે—અર્પી રહે છે....

ચન્દ્ર: અજળ છે, કુમુદ....જ્યારે તું મહેને એના વિષે કહે છે ત્યારે હું તહેને અને તહેને એકલીને જ અભિવાદી રહું છું, અને તહેને વધુ ને વધુ ચાહી રહું છું...તું એની પ્રશંસા કરું છું પણ એ પ્રશંસા તહારા જ ઉપર પાછી આવે છે અને આ જગતની અંદર કંઈ એવું નથી જે તહેને અન્યથા કરી શકે...એના પ્રત્યેનો મહારો પ્રેમ કદી તહારા પ્રત્યેના મહારા પ્રેમની બરોબર ન આવે, પછી ઈશ્વરે એમ ઈચ્છા કરી હોય તો પણ શું ?

કુમુદ: એ જ પ્રેમનો અન્યાય છે...તું તહારા ભાઈની મહારી આગળ પ્રશંસા કરે તો તહેમાં હું તહેને જ વધારે સુંદર નિરખી રહું...ઓ ચન્દ્ર ! મહારું હૈયું અશ્રુભારે ભરાઈ ગયું છે ને મહારા હોઠ તહારા હોઠને ઝાંખી રહ્યા છે....મહેને થાય છે કે પ્રેમીઓ તો સદા પ્રેમીઓજ છે ને તેમજ તે રહેવાનાં...

ચન્દ્ર: મહેને પણ એમજ લાગે છે, કુમુદ....અને હમણાંજ તહેનો મહેને અનુભવ થયો—હમણાં જ, જ્યારે કુસુમ સાથે હું વાતો કરતો હતો ત્યારે...મહેને ત્યારે જ સમજાયું કે એનું કે મહારૂ બોલ્યું, એનું કે મહારૂ વિચાર્યું, કંઈ જ, અનિવાર્ય પ્રેમભાવ ઉપર અસર કરી નથી શકતું...

કુમુદ: હું અહીં આવી ત્યારે માનતી હતી કે સર્વ કંઈ શક્ય છે ને કાંઈને જ દુઃખ ભોગવવાની જરૂર નથી...

પણ હવે મહને સમજાય છે કે જીંદગી આપણી રચનાઓની અનુસાર વર્તવા ના પાડે છે-પછી જોખએ તેટલી તે સુંદર હો....અને મહને એમ પણ લાગે છે કે જો હવે વધારે વાર તહારી કને હું થોભું અને અન્યને દુઃખ આપું, તો હું, જે તું છું, તે કદી ન રહું, ને તું, જે હું છું, તે ન રહું, અને આપણો પ્રેમ પણ જે આજ છે, તેવો કદી રહે નહીં...

ચન્દ્ર: એમ હોઈ શકે છે, કુમુદ...પણ એ સૌ છતાં, આપણે સાચના પંથે ન હોત ?...

કુમુદ: આહ ! ચન્દ્ર, આપણે સાચાં છીએ કે ખોટાં, એ અત્યંતજ ઓછી અગત્યનું છે....જાહેતર તો એ, ધારું છું, કે સાચમાં જે નથી તહેમની આંખોમાં આંસુઓ આણવાને બદલે આપણી સમસ્ત જીંદગી અસાચમાં વ્યતિત કરવી....કહેવાનું સર્વ તો મહને ય કહેતાં આવડે છે, પણ કહ્યે શો અર્થ ? કારણ આપણા સુસુંદર શબ્દો, કોક તેથી વધારે ઊંડાણના સત્યને જરી ય પલટી શકનાર નથી, એ આપણ ક્યાં નથી જાણતાં ?....આપણે તો એ જ સત્યને-જેને સુંદર સાંભાપણો નથી રચતાં-તહેને જ સાંભળવાની જરૂર છે...ગમે એ આપણે કરીએ ન કરીએ, પણ એતો વસ્તુ માત્રની સરળતાજ, આપણાં જીવનને દોરી રહી છે, અને એ જે સરળ છે, તહેની સામે ઝૂઝવું, એમાં તો પરાજય જ સમાયલો છે....આટલું બધું મોટું થયા પછી, આપણને-તહેને તથા મહને શા માટે મેળવ્યાં ? કાણ જાણે ? કાણ કહેવા લિંમત કરશે કે વિધિ અને દૈવ એક જ નથી ? ...આપણા આત્માના અવાજ સુણવાને આજ હું યત્ન કરી રહી છું અને મહને યોખખું સુણાઈ રહે છે કે એમણે

શાંતિથી જે કાંઈ યોજ્યું છે તહેને આપણા શબ્દો ભાગ્યે જ ફેરવી શકે...આ ક્ષણે આપણે એવાં ડાહ્યાં છીએ, ચન્દ્ર, કે સામાન્ય લોકો જે કદાચ આપણને જુએ તો જરૂર કહે કે “એમનો પ્રેમ ઠીજ ગયો છે,” અથવા “સાચો પ્રેમ શું તે આપણે જાણતાં નથી”....કારણ ધડીપલનાં મ્હાનારાંને આપણા સનાતન સ્નેહનાં સ્વપ્ન સુદ્ધાંતે નજ હોય...

ચન્દ્ર: (હૈયા સરસી ચાંપી) કુમુદ ! મ્હારી કુમુદ ! ચાહું છું હું તહેને અને કોક અનુત્તમ સ્નેહનો સંચાર આપણે વિષે થઈ રહેલ અનુભવું છું....

કુમુદ: (તહેને ગળે હાથ વીંટાળી) હું તહેને ચાહું છું, ચન્દ્ર ! ને જે સ્નેહનો સંચાર અત્યારે આપણામાં થઈ રહેલો છે તે અમ્મર છે....

[મૌન.]

ચન્દ્ર: હવાં જ્યારે આપણે એકબીજાથી દૂર-દૂર હઈશું, અને આપણા આ અપૂર્વ સ્નેહની, સૌ સ્મૃતિઓની જેમ ઝંખવાઈ જતી, આછી ઝાંખીજ રહેશે, ત્યારે આપણી જીંદગી કેવી હશે, તેનો તહે લગીરે વિચાર કર્યો છે ?...આવતે વર્ષે હું શું કરતો હોઈશ ? તું-એ એકાંતમાં-આવતે વર્ષે શું કરતી હોઈશ ?....કોક અકથ શૂન્યતામાં આપણા હાથ એકમેકને ઝંખતા લંખાઈ રહેશે ને એમ ને એમ થાક્યાં જીગરના દિવસ ને માસ વ્યતિત થશે...હાય ! મ્હારી કુમુદ ! ...હું અશ્રુ નહીં સારું; એ ભવિષ્યના વિચાર માત્રથી મ્હને થાય છે કે આપણુ બન્નેનાં હૈયાં ભાંગી ચુરેચૂરો થાય ત્યાં લગી તને હૈયા સરસી સજ્જડ ચાંપી રાખું....ગમે તેટલું આપણે મનાવીએ કે આપણો પ્રેમ વિયોગનાં એ વર્ષોમાં અવિકૃત ઝગી રહેશે છતાંય, આ જગની આપણી જીંદગી

તો એવી અનંત પળોની બનેલી છે કે જે પળોમાં સમુદ્ર અને વનપ્રાંતોને આવરતાં જોજનોનાં અંતર, આપણા આત્માની કુમળીમાં કુમળી સ્મૃતિઓને સ્થિર વિયોગની પ્રતીતિ કરાવતાં, અસહ્ય થઈ પડશે...

કુમુદઃ હું જાણું છું એ, ચન્દ્ર....હું સારી રીતે જાણું છું કે જેમનાં દર્શન નકારાયાં છે તેવાં પ્રેમીઓને કેવળ તહેમના પ્રેમનું જ્ઞાન, ઓછું જ આશ્વાસન દઈ રહે છે...અહીં, કદાચ આપણે સુખી હોત...ત્યાં દુઃખ અચૂક આપણે માટે વાટ જોઈ રહ્યું છે...અને છતાંય આપણે બન્ને સમજીએ છીએ કે જે વસ્તુ હું કરવા માગું છું તે જ કરવી યોગ્ય છે...ત્યારાં અશ્રુઓને અટકતાં કંઈક કાળ લાગશે; ને મ્હારે ચિત્ત તો શોકજવાલ સનાતન જળ્યા કરશે; કારણ, ભલેને આપણે જાણીએ કે જે આપણે કરીએ છીએ તે સુંદર છે, છતાંય આપણાં નેત્રો અશ્રુથી છલકાયા વિના તો નહી જ રહેવાનાં....અને છતાંય, તું મ્હને અહીં રાખવા માટે શબ્દ બોલી શકું તેમ હોઉં, તોય પણ, તું બોલું તેમ નથી.... જેની બીજાંને કશી દરકાર નથી, તહેને ચાહનારાંઓને, અચૂક, જે બીજાંઓ કદી કદપી શકતાં નથી, તેવું દુઃખ ભોગવવાનું આવી રહે...એનો કંઈ બદલો નથી, મ્હારા ગરિબ ચન્દ્ર,...અને આપણુ બે, તહેની ઈચ્છા પણ રાખતાં નથી....

[બન્ને નય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ: બુરજને તળીએ.

[કુમુદ અને ચન્દ્ર પ્રવેશે છે.]

કુમુદ: એક પળ પહેલાં જ મહેં એને જોઈ-ટાવરની ટોચે, ખોલતાં સમુદ્ર પક્ષીઓથી વીંટળાયેલી....આજ છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસ થયાં એણે સારોય કાળ ત્યાં જ ગાળ્યો લાગે છે. અને મહેંને જાણ નથી, કેવીક વિચિત્ર અંધાર છાયા મહારા આત્માને તટ તેથી કાક વખત પથરાઈ રહે છે. બહારથી તો એ ઓછી દુઃખી દેખાય છે પણ અંતરમાં તો એ વધારે ઉદ્વિગ્ન લાગે છે. જાણે કાંઈ ઉંડેરી યુક્તી એના નાનકડા ચિત્તમાં રચાઈ રહી હોય, એમ દેખાય છે....

ચન્દ્ર: પોતાની પૂર્વની જીંદગીને હસતી એ દીસે છે-ભૂતકાળની કુસુમને....હમેશ એને હાથથી ગીત ઝરતું તું નથી દખતી ?...કાંઈક અત્વક્ષિત બેદી પ્રકાશ સારાય એના હલનચલનમાં હું જોઈ રહ્યો છું....હું ઈચ્છું છું કે એ સંપૂર્ણ શાંત થાય ત્યાં સુધી ત્હારા વિદાયની વાત એને ફરીથી ન સૂણવા દેવી. જે કાંઈ અત્યારે એના આત્માનું પરિવર્તન કરતું માલૂમ પડે છે તે ત્હેના અંતરના છેક ઉંડાણમાં સ્થિર થઈ રહે ત્યાં સુધી થોભી જવું હીક છે....

કુમુદ: ના, હું એને આજે જ કહીશ....

ચન્દ્ર: પણ તું કેવી રીતે જણાવી શકીશ ? તહેને નથી લાગતું કે હમણાંની તો તે અત્યંત આપણી સમીપ આવી રહી છે ને તહેના અશ્રમો છતાં તે તહારામાં જીવે છે અને રાચે છે ? એને પુનઃ શોકમાં ડૂબવવી તહેને ઠીક લાગે છે ?—કારણ તું જાઉં છું એ જોતાં એ જરૂર દુઃખી થશે, જાણે પોતાના વિધિ સર્વસ્વનું બલિદાન દેવાઈ ગયું હોય એવા કારી વિચારે....

કુમુદ: બીજાનાં ભાગ્ય અને વિધિ તોલવાનો આપણો અધિકાર નથી, ચન્દ્ર.....ઉપરાંત હું અહીં વધારે ટકું તો તે મહારા કરતાં વધારે સુંદર થઈ રહે ને મહારાં સૌન્દર્ય ઘટવા સાથે તહારો પ્રેમ ઘટી જાય....આથી જ અણુઘટયા સૌન્દર્ય સાથે દૂર જવું હું વધારે પસંદ કરું છું....અને એને હું શું કહીશ તહેનો ય મહેં વિચાર કરી જોયો છે... જો કે પ્રથમ મહેં, એને ઓછું દુઃખ થાય માટે, સત્ય છુપાવવાનો વિચાર કરેલો...હસ નહીં, ચન્દ્ર...મહારામાં સામાન્ય સ્ત્રીઓ જેવું એટલું ઓછું રહેલ છે કે આમાં હું બીજી સ્ત્રીઓના જેવી છું જાણી તને સહજ આશ્ચર્ય થશે—કે મહારા અંતરના ઉંડાણમાં એમના જ જેવું નિર્મળ અને વાકુંચુક હોવાનું છે અને જ્યારે પ્રેમ હુકમ કરે ત્યારે તહેમની જ પેડે, અસત્ય પણ એટલી જ જલ્દીથી મહારે મોંઝે આવી રહે છે....આથી મહેં એવું એને કહેવાનો નિશ્ચય કરેલો કે હું ચન્દ્રને નહોતી ચલાતી, હું તો સાવ છેતરાઈ હતી, અને તહારો પણ મહારા પ્રત્યે પ્રેમ નષ્ટ થઈ ગયો હતો, અને અનેક બીજી નાની નાની વસ્તુઓ, જેથી એની નજરમાં હું હલકી પડું ને તેથી કરીને એનું દુઃખ ઓછું થાય....પણ સાચે જ, જ્યારે એનાં નિર્મળ અને

વિશાળ નયનો જોયાં ત્યારે મહને લાગ્યું કે એમ કહેવું સાવ અશક્ય હતું, કારણ એ અસુન્દર અને તેથી અપવિત્ર હતું....કારણ આત્માને ડારી દઈ ઝીલેલ સુખ કરતાં, કોક ઉમદા કાર્ય વડે પરિણામેલ દુઃખ વધારે સારું નથી ?.... સાંભળ.... હું એને સાંભળું છું... ટાવરને દાદરેથી એ ગાતી ગાતી ઉતરે છે... આપણે છૂટાં પડી જઈએ ચન્દ્ર; હું એને એકલીજ કહીશ, કારણ મહને જે તે કહે છે તે હજી સુધી ત્હને કહી શકતી નથી; ઉપરાંત જ્યારે બે જણાં એકલાં હોઈશું, ત્યારે સત્ય ત્હેના ઉત્તરોત્તર સ્વર્ગમાંથી અવતરતું અનુભવાશે.....

[ચન્દ્ર જાય છે; પછી ધીમે ધીમે નજીક આવતી કુમુદના ગીતનો અવાજ સંભળાય છે.]

“ મહેં સૂણ્યું અહઃ દાર ભીંડ્યું,—
જહાર પ્રણયી જન જતાં !
મહેં સૂણ્યું તે હસી મીઠું—
જહાર પ્રણયી નીસરતાં :
મહેં સૂણ્યું અહઃ દીપક પ્રકટયો—
પુનઃ પ્રણયી પધારતાં :
અન્ય તેની અંગ હતું કે—
પુનઃ ગૃહ પ્રવેશતાં :
ને મૃત્યુને અહઃ ન્યાળી શકી હું—
મૃત્યુ મુખ એને દીડી :
આત્મરૂદને— અંત શ્વાસે—
મૃત્યુ જવાળે પ્રજળતી....”

[કુસુમ પ્રવેશે છે.]

કુમુદ: ઓ કુસુમ ! કેવાં પ્રભાપૂર્ણ ત્હારાં નયન આજ પ્રભાતે પ્રકાશી રહ્યાં છે ?

કુસુમ: ત્હેનું કારણ છે, કુમુદ ખ્હેન....એક સુન્દરતમ ઉર્મી મારે ઉર રેલાઈ રહી છે.....

કુમુદ: મ્હને તે નહીં કહે, ખ્હેન ? સુન્દર વિચારનું તો જગત્ ભૂખ્યું છે, કુસુમ ! તેને છૂપાવતી મા...

કુસુમ: ના, કુમુદ ખ્હેન, હજી વાર છે....

કુમુદ: કહે, કહે, મ્હને; હું ત્હને સહાયભૂત થઈ રહીશ....

કુસુમ: એ જ મ્હને દૂભવે છે, કુમુદ ખ્હેન; મ્હને લાગે છે કે હું કાંઈતે એ જણાવી રહું, કારણ હું પોતે એ જાણતી નથી...પણ શબ્દો દ્વારા ત્હેને વ્યક્ત કરું તો મ્હને ભય લાગે છે કે ત્હેની સુન્દરતા ઉતરી જશે....

કુમુદ: એમ કેમ બને, કુસુમ ? હું તો માનું છું કે એક સુન્દર વિચાર જ્યારે તેને કાંક પ્રશંસે, ત્યારે વધારે સુન્દરતા ધારણ કરી રહે છે....

કુસુમ: હ્યો, હ્યો, કુમુદ ખ્હેન !...નાનકડી કુસુમનેય પોતાની ગુપ્ત વાત ન હોય શું ? તે તો ગુપ્ત જ રહેવાની ત્યારે...પણ કહો, તમે જો કુસુમ હો તો શું કરો ?...એક સવારે કુસુમ કરતાં વધુ સુન્દર બીજી કુમુદ દેખાઈ હોય અને તેણે ચન્દ્રને ગળે કર વીંટ્યા હોય, તો તમે શું કરો ?

કુમુદ: હું ધારું છું કે હું સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરી રહું—એવું અનુભવીને કે કુળને માંડવડે વધુ પ્રકાશ રેલાયો છે, અને જેમ તું મ્હને ચાહી રહે છે તેમ હું ત્હેને ચાહી રહું, કુસુમ....

કુસુમ: ત્હમને એની ઈર્ષ્યા ન થાય, વાર ?

કુમુદ: હું ન કહી શકું, કુસુમ....ક્ષણેક...કદાચ...
મહારા હૈયાને ઊંડાણુ.....; પણ તરત જ હું પિછાની લઉં
કે અયોગ્ય છે ને મહારે સુખી થવું જોઈએ...

કુસુમ: સુખની મહારી પણ પ્રકટવાનો સમય થયો છે,
કુમુદ બહેન !

કુમુદ: ફરી તું એક ક્ષણે અસુખી નહીં થાય, બહેન !

કુસુમ: મહારો આ વિચાર તદ્દન સારો છે એવી મ્હને
ખાતરી થઈ રહે, તો જરૂર હું સંપૂર્ણ સુખી થઈ રહું...

કુમુદ: આવઆવડો ત્હને પ્રયુક્ત અને પ્રસન્ન કરી રહે,
એ વિચાર સારો ન હોય એમ બને ખરું ?...

કુસુમ: એ કહેવું કઠણ છે, કુમુદ બહેન ! ને હું તદ્દન
એકલી છું...

કુમુદ: તો મ્હને શેં નથી કહેતી ? હું ત્હને જરૂર
મદદ કરીશ...

કુસુમ: હા, હા, ત્હમે જરૂર મદદ કરશોજ...પણ
અજાણ્યે તેમ કરો એમ ઈચ્છું છું....

કુમુદ: ત્યારે મારાથી કાંઈક ગુપ્ત રાખવા તું ઇચ્છે
છે, નહીં વાર ?

કુસુમ: હા. એટલું જ કે એ સંપૂર્ણ સુન્દર નીવડી
રહે ત્યાં લગી...

કુમુદ: ત્યારે એ એમ નીવડી રહેશે ?...

કુસુમ: જ્યારે હું જાણીશ...જ્યારે હું જાણીશ.....
નાનકડી કુસુમ પણ સુંદર થઈ શકે છે...અરે, ત્હમે બન્ને,
ધણું, અતિ ધણું, ચાહી રહેશો...

કુમુદ: ત્હને ચાહીએ છીએ તે કરતાં સવિશેષ ચાહવું
એ શક્ય છે, કુસુમ ?

કુસુમ: ત્હમે જો હું હો, તો શું કરો એ જાણવાનું
મ્હને બહુ મન થઈ રહ્યું છે...

કુમુદ: હું તો ત્હને સાનન્દ સૌ કહી રહું, કુસુમ !

કુસુમ: પણ ત્હને કહે તો તો તે એક સરખું ન હોઈ
શકે, ને સત્ય ત્હમને અશક્ય થશે...

કુમુદ: સત્ય ત્યારે હું નથી ખોલતી શું ?

કુસુમ: હા, હું જાણું છું, પણ અહીં ત્હમને અશક્ય
થશે...

કુમુદ: આજ તું અજબ લાગે છે, કુસુમ ! ચેતજે,
કદાચ એ સત્ય ખોટું પણ હોય—જુહું...

કુસુમ: ના, ના, પણ મ્હને ચૂમવા દો કુસુમ બહેન...
પ્રત્યેક એ ચુંબન મ્હને ધીર સુકુમળું સુખી રહેશે કે
એ ખોટું નથી—જુહું નથી...

કુમુદ: ત્યારે નયને આજ અજબ પ્રકાશ વિલસે છે,
મ્હારી નાનકડી કુસુમ !—જાણે અંતરતમ તારો આત્મા
છલકાતો હોય...

કુસુમ: અને તમેય વધુ વિલસો છો આજ, જો કે એને
ગુપ્ત રાખવા પ્રયત્નો છો, છતાં...

કુમુદ: મ્હારે પણ ત્હને કંઈક કહેવાનું છે, કુસુમ...

કુસુમ: શું છે, શું છે એ, કુમુદ બહેન ?...તહમેય મહારી જેમ ભયભીત દીસો છો...કદાચ આપણે બન્ને એક જ વસ્તુ વિચારીએ છીએ, શું ?...

કુમુદ: કંઈ વસ્તુ, કુસુમ ?

કુસુમ: કંઈ નહીં, કંઈ નહીં; એતો અમસ્તુ બોલાઈ ગયું...એકદમ કહો મહને, શું છે એ ?

કુમુદ: મહને ભય છે કે તું કદાચ તેથી દુઃખી થશે, કુસુમ, જો કે તહને તેથી સુખ ઉપજવું જોઈએ છીએ...

કુસુમ: પુનઃ કદીય મહારાં આંસુ નહીં ઝરે, કુમુદ બહેન !

કુમુદ: (તહેનો હાથ હાથમાં લઈ) એનો શો અર્થ છે ?
કુસુમ ! તું કોઈ અજબ રીતે એ બોલી...

કુસુમ: ના, ના, હું હવાં કદી નહીં રહું, એટલો જ... મહને એ કાંઈ એાછું સુખકર છે ?

કુમુદ: મહને તહારાં નયનોમાં જોવા દે, કુસુમ !...

કુસુમ: જુઓ, જુઓ...ને પછી કહો કે માંહ શું જોયું...

કુમુદ: ઘણુંયે આપણે કહી રહીએ જે આત્મા આંખો દ્વારા પ્રકાશી રહે છે પણ જ્યારે એમાં ઉંડેર ન્યાણીએ છીએ ત્યારે તો એ અદૃશ્ય થતો જણાય છે...અને અહીં ઉભી તહારાં નયનનાં નિમજાં પાણીને નિહાળું છું ત્યાં તો તહેઓ મહને કાંઈ અગોચર પુષ્પતાં જણાય છે...નહીં કે હું એમને પૂછતી....

કુસુમ: કુમુદ બહેન...

કુમુદ: કુસુમ...

કુસુમ: ત્હમે શું કહી રહ્યાં હતાં ?.....

કુમુદ: આવ, મારી કરલતાએ વીંટળાઈ રહે, કુસુમ ! હાય, જરાકેક વારમાં તો મહેં ત્હાર સર્વસ્વ છીનવી લીધું હોત....

કુસુમ: ખિન્ન છો ખરાં, કુમુદ બહેન ?

કુમુદ: ના, ના, હું ખિન્ન નથી, કારણ તું સુખી થનાર છે....

કુસુમ: ત્હમારાં ભારે અશ્રુદળને લોહી નાંખવા દો મ્હને....

કુમુદ: ના, તેનું તને દુઃખ ન હો, કુસુમ ! અને જો, તું રડશે તો ત્હારાં નયન મ્હારાં નયન કરતાં વધારે બહેલાં લૂગાવવાની જરૂર છે...આવ, અહીંજ આપણુ બે બેસીએ... આ ટાવરને ઊભરે...જેથી ત્હાર મુખ મ્હારા મુખશુ, પ્રથમ મળ્યાં તે સમ, મંડાઈ રહે...યાદ છે ? એ તળાવડી નજદીકની સાંજ ? એક મહિનાથી વધુ સમય વીતી ગયો એને, કુસુમ ! અને તે દરમીયાન તો કેટકેટલી ય ઘટનાઓ બની ગઈ...આપણા ભાગ્યને ઓવારે...અને કંઈક કંઈક નવીન પ્રકાશ પણ પથરાયો આપણા આત્માને આંગણુ.... ત્હારા ઓઠ દે મ્હને, કુસુમ ! બે માનવ આત્માઓ અન્યો-ન્યને રસભયુ અને સભર ચુંબી રહે એવું આપણે સુરસિક ચુંબી રહીએ...આવો સુખદ અને મીઠો સમય આપણે માટે વધુ યોગ્યો નથી...કારણ કાલ તો હું જાઉં છું...અને આ અંતિમ મિલન કાળે જે કંઈ આપણે કહીએ તે

ગરીબડાં આપણાં હૃદયોને માટે અતિ ગંભીર અને અગત્યનું હોવું જોઈએ, નહીં ?...

કુસુમ: ત્યારે ત્હમે આવતી કાલે જવા ઇચ્છો છો ?

કુમુદ: હા, આવતી કાલે. એજ હું ત્હને કહેવા માગતી હતી. પ્રથમ એ સત્ય ત્હને જણાવવા નહોતી ઇચ્છતી કે ત્હને સહસા દુઃખ ન સાંપડી રહે...પણ મ્હારે નયન તું એટલી સુંદર દીસે છે ને ત્હારા વિષેનો મારો પ્રેમ એટલો ઉચ્ચ થવા પામ્યો છે કે એમ કરતાં મ્હારૂ દિલ પાછું લડે છે....જે શોકની વેદના વડે આપણે અન્યોન્યને સવિશેષ ચાહીશું, તેથી ત્હને અવિદિત શાને રાખવી ? ઉપરાંત, જ્યારે લોક આપણે ત્રણે જેમ મથ્યાં તેમ નિજ જીવનને કોક સત્ય અને સૌન્દર્યને માગે રચવા મથી રહ્યાં છે, ત્યારે જરૂર વાતાવરણમાં એવું કોઈક અદ્ભૂત પરિવર્તન થઈ રહ્યું ભાસે છે કે નાનીસુતી ય અસત્યની કથની કે વિચારણાય ત્હને અનુકૂળ નથી દીસતી.....અને તેથી જ હું ત્હને ત્હન સરળ ભાવે કહું છું કે તું સુખી થઈ રહે એ માટે હું કાલ અહીંથી જઈશિ-હૈડે એવા સંતોષથી કે મ્હારા જવાથી ત્હને કેટલુંક દુઃખ થશે અને તું મ્હારા એ સ્વાર્થ ત્યાગમાં ત્હારોય ફાળો દઈ રહેશે...કારણ આપણ ત્રણે જણ આપણા થકી પર કોક અનન્ય અને અનામી ભાવનાને માટે આ આત્મભોગ આદરી રહ્યા છીએ, એમ નથી લાગતું, કુસુમ ? આમ છતાં ય આ પણ એક વિચિત્ર છે કે હું ત્હને ચાહું છું, હું ચન્દ્રને ચાહું છું...ચન્દ્ર આપણ બન્નેને ચાહ્ય છે,...તું મ્હને અને ચન્દ્રને ચાહ્ય છે...અને છતાંય આપણે ત્રણે સાથે સુખી નથી રહી શકતાં...કારણ માનવ જાત એ રીતે જોડાવા યોગ્ય નથી થઈ...આથી જે જાતના

ભાવે કરીને હું જવા ઉદ્ધુક્ત થઈ છું તે જ ભાવ તું એ સ્વીકારી લેજો એમ મહારી તને વિનંતી છે. અને એ રીતે સ્વીકારતાં, ઓ મહારી કુસુમ ! કદાચ ત્હારો સ્વાર્થ ત્યાગ મહારા કરતાં ય અદકો થઈ રહેશે, તેમ ત્હારું કૃત્યે ઓછું સુંદર નહીં લેખાય...કારણ એ તો સાચું જ છે કે જેની ખાતર સ્વાર્થ ત્યાગ કરાય છે તેના કરતાં જે તે કરે છે તે વધારે સુખી છે...હું તને મ્હાહું છું, કુસુમ; અને તને હૈયાસરસી ઉંડેરી ચાંપવા ઈચ્છું છું...અને, આ સમે, તને એવું નથી લાગતું—આ સમે, જ્યારે આપણ અન્યોન્યને આ પ્રમાણે સદ્રઢ આલિંગી રહ્યાં છીએ અને સરલતમ આત્માના સત્યને પિછાની રહ્યાં છીએ—તે સમે, તને નથી લાગતું કે આપણાથી કોક વધારે સખળ તત્વ આપણને અંદરથી પ્રેરી રહ્યું છે ?...

કુસુમ: કાલ ન જતાં, કુમુદ ખેન.

કુમુદ: કાલ કેમ નહીં, આમે જવું તો મહારે છે જ...

કુસુમ: હું ઈચ્છું છું કે મહારે જે કંઈ કહેવાતું છે તે હું કહું તે પહેલાં નહીં...

કુમુદ: તું મહને તે કહેશે તરત જ ?

કુસુમ: હા, કારણ હવે મહને ખાત્રી છે...અને તમે જે હમાણાં મહને કહ્યું તે ચન્દ્ર જાણે છે શું ?...

કુમુદ: હા.

કુસુમ: હવે મહને ગ્લાનિ નથી, કુમુદ ખેન...

કુમુદ: તને કહ્યા વિના હું ગઈ હોત તો તું શું કરત, કુસુમ ?

કુસુમ: હું તમને અનુસરત ને તમને પાછાં અહીં લાવી રહેત, કુમુદ બહેન....

કુમુદ: અને હું ન જડી હોત તો—

કુસુમ: તો તો સારું ય મ્હારું આયુષ્ય ત્હમને ગોતવામાં વીતાડી રહેત....

કુમુદ: મ્હને ભય છે કે હું જઈશિ તે પહેલાં કદાચ તું જતી રહેશે—એવો તો ત્હારો વિચાર નથી ને ?

કુસુમ: ના, ના, કારણ તેમાં તો દુઃખ રહેલ છે, ને મ્હારો વિચાર તો સુખથી જલકતો છે...અલગત્ એક કાળે મ્હેં એવો વિચાર કરેલ કે કશું ય કાઈને જાણવ્યા વિના ચાલ્યા જવું, પણ હવાં...

કુમુદ: હવાં તું નહીં જાય કેમ ?

કુસુમ: ના, ના, મ્હારાં કુમુદ બહેન: કિલ્લો છોડી હું કયાંયે નહીં જઈં....

કુમુદ: ત્હારા આત્માના ઉંડેરા ઉંડાણમાંથી આ પ્રતિજ્ઞા કરે છે તું ?

કુસુમ: હા, મ્હારા આત્માના ઉંડેરા ઉંડાણમાંથી, અને મ્હારા અનંત સુખની ભાવના થકી, કુમુદ બહેન....

કુમુદ: કદાચ હું ન આવી હોત તો સારું થાત...

કુસુમ: તો તો કદાચ હું સુખી—અસુખી છું તે જાણવા પ્રસંગ જ ન મળ્યો હોત, કારણ હું નહિવત્ હતી...

કુમુદ: નિર્દોષ ને મિઠી નિદ્રામાં પડેલને જગાડવાં એ કદાચ ઠીક તો ન જ ગણાય...

કુસુમ: કેમ નહીં ? હું તો ધારું છું કે પુનઃ તેઓ નિંદરવા ન માગે એ જ ઠીક છે...નેત્રો મ્હારાં બંધ હતાં એ વેળાનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે જરૂર મને લજ્જા ઉત્પન્ન થયા વિના નથી રહેતી...તે કાળનાં મ્હારાં ચન્દ્રને અપાતાં સર્વ સુખન કોક અણુજાણી અંધબાળાની જેમ હતાં...પણ એમાં સૌ મ્હારોજ દોષ હતો, એવા નહિવત્ જીવન જીવવામાં !...જ્યારે હવાં આજ રાતે ત્હેને સૂતેલ જોઈ...પછી...હું તમને કહીશ, કુમુદ ખૂંદેન !...

કુમુદ: (તેને હૈયા સરસી ચાંપીને) કુસુમ, મ્હારી નાનકડી કુસુમ...

કુસુમ: પછી મેં ત્હેને ચૂમ્યો, પણ તે ન જાગ્યો. અને બારીનાં નીલ પટમાંથી તારાઓના પ્રકાશ મેં નીરખ્યા, અને મ્હને લાગ્યું કે સારું થ એ તારામંડળ મ્હારા આત્મામાં કોક અદ્ભુત સ્વર્ગ રચવા ઉતરી આવે છે...ઓ મ્હારી ગરિબ કુમુદ, તું તે કદીય નહીં જાણે—કારણ તું તે સદૈવ જાણે છે...પણ જેને આપણે મ્હાતાં હૃદયે ત્હેને “હું તને ચાહું છું” એમ કહેવા શક્તિમાન થવું, ઉઘાડી આંખે એમ કહેવા પ્રેરાવું !...હવાં હું સમજું છું તે...મ્હને ખબર નથી પડતી કે શા સારૂ આટલી વેળા હું જતી રહેવા વા મરણ શરણ થવા ઈચ્છતી હતી...હું સુખી છું, અને એ સુખમાં મરવા ઇચ્છું, જેથી છું તેથી થ વધુ સુખી થઈ રહું...

કુમુદ: અનંત સુખને આંગણે ઉભી મૃત્યુનો વિચાર કરવો ભયંકર છે....હું તને ખરું પૂછે તો કહી રહું કે તને જે વિચાર જડ્યો છે તે...

કુસુમ: હા....

કુમુદ: એજ વિચાર છે ? મૃત્યુનો ?...

કુસુમ: ના, ના, એવા વિચાર તો નાની કાંઈ નાદાન છોકરીને આવી રહે...

કુમુદ: હા. ખરું છે. પોતાના પ્રેમની એક જ એ સાખીતી પૂરતો એવો વિચાર નાદાન અંધહૃદયને જ આવી શકે...જ્યારે, તેથી ઉલટું, જેઓ ઉંડેર ચ્હાયા છે, તેમણે તો જીવન જીવવું જ જોઈએ; અને જેમ જેમ વધુ જીવીએ, તેમ તેમ જીવનની વધુ દરકાર કરી રહીએ...અને ખરેખર, એ તો કાક ત્રાહિત જન આપણા પ્રેમમાં વિશ્લેષ નાંખવા ઈચ્છતું હોય તે જ એવી, નિર્દોષ મૃત્યુને એની વચમાં નાંખવાની, ભયંકર યોજના યોજી શકે....

કુસુમ: હું ય ત્યારે સૌ કબૂલી દઉં, કુમુદ ખહેન ?

કુમુદ: સૌ જ કહે મહને, જેમ મહેં તને સર્વ કાંઈ કહ્યું તેમ, કુસુમ. આપણ બન્નેની વચમાં નાનો સૂનો ય પડેો નથી એ અનુભવ પણ એાછો સુખદ, એાછો મિઠો તો નથી જ...

કુસુમ: ક્ષણેક મહને એવો વિચાર હતો...

કુમુદ: મૃત્યુનો ?

કુસુમ: હા, અતિ અગાડી...પણ તરત જ તમે મહને જે અત્યારે કહ્યું તેવું જ મહેં મહારી જાતને કહેલ, અને તે પછી બીજું જ કંઈ મહને સૂઝ્યું...

કુમુદ: અને તે શું ?

કુસુમ: અરે, તદ્દન જુદું જ, જીવન પ્રત્યે ઢળતું...પણ
તહેને કહેવા હજી અવસર નથી યોજાયો...તમે તે જોશો...
હું તમને ચૂમું છું, કુમુદ બહેન...મહેને ખબર નથી પડતી
એવો અનુભવ થઈ રહે છે...જાણે મહારે અંતરતમ, તમે
હમણાં જ ન કહ્યું તેમ, મહારો આત્મા છલકાઈ જાય
છે...અને તમે મહારી જગાએ હો તો શું કરો એ સર્વથા
હવાં મહેને સમજાઈ રહે છે...

[એકમેકને કરલતાએ લટકતાં હૃદય જાય છે]

અંક ચોથો.

પ્રવેશ પહોલો.

સ્થળ: સમુદ્ર સારો ય નીરખતી એક અગાશી.

[કુમુદ ને કુસુમ પ્રવેશે છે ને અન્યોન્યને મળે છે]

કુમુદ: જો, જો, કુસુમ, સાગર પર સૂર્યોદય થાય છે, અને જલોમિત્રો શાન્ત ને સુલભ આનંદમાં ધીરૂં થનગને છે. પ્રભાતનાં સુખદ પરિમળ તથા સુમધુર શાન્તિ જાણે સારા ય વિશ્વમાં પોતે એકાકી વર્તે છે એમ માનવીને જણાવી રહે છે, ને પ્રત્યેક તેને શબ્દે એ પ્રભાતી લીલાનો કંઈક અંશ અવતરી રહે છે, નહીં?...સૌ દિવસોમાં આજનો દિવસ સર્વ સુંદર થઈ રહેશે, કુસુમ; શું તે મહારી વિદાયનો દિવસ થશે ?

કુસુમ: ના, ના, તમે ન જશો...

કુમુદ: તું કેવી સુંદર છે, કુસુમ—પ્રભાતે પ્રભાતે તું વધુ ને વધુ સુંદર થતી જાય છે...મહને તું નહીં કહે શા થકી તું આવડી પ્રકાશપૂર્ણ શોભી રહી છું? શું તું અપરિમિત ત્હારા આત્માની નિર્દોષતામાં મહાલી રહેલ છે વા હુંથી અજાણ એવા કેાક દેવની આરાધનામાં તું મગ્ન છે—અથવા અત્યાર સુધી ન મહાયેલ એવા અનર્ગળ પ્રેમ થકી તું મહાઈ રહેલ છે ?...

કુસુમ: હા, હું ધારું છું કે મહારો પ્રેમ મહત્તર છે, કુમુદ જાહેન.

કુમુદ: મહારા ખંડની બારીમાંથી મહેં તને હમણું જોઈ ને હું તને મળવા આવી. મહને ભય લાગ્યો, કુસુમ... તું આખું ય તહારું શરીર ટાવરની ટોચ પરની એ જાણું પકુપકુ થઈ રહેલી ભીંત પર ટેકવી નીચી નમતી હતી. ક્ષણેક મેં કહ્યું કે પથ્થરો એક પછી એક તેના ખરી પડતા હતા. લોહી મહારું ફટકી ગયું—હું શીક્ષી પડી ગઈ—પૂર્વે કદી ન અનુભવેલ એવાં શીત મહારે હૈયે આવી ગયાં.... મહને લાગ્યું મહારું જીવન મહારા હોઠ પર ધ્રુજતું હતું. પહેલી જ વેળ મહારે મુખ જીવનનો સ્વાદ મેં અનુભવ્યો—જીવનનો કે મૃત્યુનો?...બારી મહેં ઉઘાડી ને તને અટકાવવા આત્મ ચીસ પાડી ઉઠી; પણ તું તે ન સમજ... વિધિ તો ફાંટાખાજ છે ને તું તેને આ રીતે લલચાવવામાં ભૂલ કરે છે. તું ત્યાં શું કરતી હતી જો? આજ ત્રીજી વખત મહેં તને એ ટાવર પર જોઈ...તહારા હાથ એ પથ્થરો ખેંચતા દીસતા...શું તું કરતી હતી, કુસુમ? અવકાશમાં કંઈક શોધતી તું જાણાતી...

કુસુમ: હા, હું કંઈક શોધતી હતી...તમે તે નથી જાણતાં? કોઈએ તમને નથી જાણવ્યું?...પણ મહારે વિષે ખેડીવાનું કંઈ કારણ નથી...જાણું એ ટાવર મજબૂત છે; આપણ સર્વ કરતાં એ વધુ ટકનાર છે. તો શા માટે એને ગોઝારું નામ આપીએ? અત્યાર સુધી કોઈને ય તેણે કદી ધ્વંસ નથી કરી; અને પથ્થર તો તેના અચળ છે; હું તે સૌ કરતાં વધુ સારી રીતે જાણું છું...પણ તમે તેને નથી દીકું? અહીં તમારી સાવ નજદીક કંઈક થાય છે, ને તમે

તે નથી જાણતાં ?...પાંચઠ દિવસ પૂર્વે એક ચમત્કારી પક્ષી આપણી તરફ આવ્યું છે, અને મહારા ટાવર ફરતું તે અશ્રમિત ઉડ્યાં જ કરે છે...તેની પાંખો લીલી છે—વિચિત્ર, ફિક્કી લીલાશ પડતી, અજબ ને અકલ્પ્ય. વળી તે સાથે એક બીજી ય અદ્ભુતતા છે; અને તે એ કે એ પક્ષી પ્રતિ-દિન વધતું જતું જણાય છે...કોઈજ મહને નથી કહી શકતું કયાંથી—કિયા દેશથી એ આવ્યું છે...ભીંતના એક બાકાંમાં તેણે પોતાનો માળો બાંધ્યો છે, એમ ધારં છું; અને ત્યાં તમે મહને નીચી નમતી નીરખેલી...

કુમુદ: સોનાની આ મોટી કુંચી જેને તું રમાડી રહી છે તે એ ટાવરની છે ?...

કુસુમ: હા; તમને યાદ છે તમે આવ્યાં તે દિવસે એ પડી ગઈ'તી...

કુમુદ: મહને આપ જોઈએ એ...

કુસુમ: શા માટે ?...

કુમુદ: હું જઉં ત્યાં સુધી તેને મહારી કને રાખવા હું ઈચ્છું છું.

કુસુમ: પણ શા માટે, કુમુદ બહેન ?

કુમુદ: હું ભાગ્યે જ તે જાણું છું...હું દૂર પહોંચુ. ત્યાં સુધી થંભી જા, કુસુમ, અને એ લીલી પાંખોવાળા પક્ષીને ય થંભવા દે, બહેનાં !...ખરાબ એક સ્વપ્ન મહને આવેલ, ને તેમાં એ પક્ષી જણાયેલું...

કુસુમ: આ રહી કુંચી, કુમુદ બહેન...તમને આપવામાં કંઈ હરકત નથી...એ ભારે છે...

કુમુદ: હા, ઘણી ભારે છે, કુસુમ.

કુસુમ: મહને ચૂમો, કુમુદ બહેન...તમને મહેં દુઃખી કર્યાં ?...

કુમુદ: અત્યાર લગી તેં કોઈને ય દુઃખી નથી કર્યાં... ત્હારી આંખોમાં અશ્રુ ઉભરાય છે...

કુસુમ: ઐ તો તમને ચૂમતી વેળ મેં સૂર્ય સામું એક વખત જોયેલ તેથી...ફરીથી મહને ચૂમો...હું ચન્દ્ર કને જાઉં છું, તેણે આજ વહેલા ઉઠવા મહને કહ્યું છે...જય જય, કુમુદ બહેન...

કુમુદ: (ધીમેથી) જય જય, કુસુમ...

[કુસુમ જય છે. એના દૂર જતા સુધી કુમુદ ત્યાં જ થોભે છે, ને પછી અગાશીને દૂરને છેડે જઈ ક્ષણેક એ સોનાની કુંચી જોઈ રહે છે, બાદ અણુધાર્યા બળથી તેને સાગરજલમાં ફેંકી દે છે. પોતે ય તે પછી જય છે.]

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ: કિલ્લાનો એક ખંડ.

[રાજબા એક બાજુએ ખાટમાં નીંદરે
છે. નાની પાંખડીને લઈ કુસુમ પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: દાદીમાને પહેલાં આપણે ચૂમી લઈએ; કારણ
આપણે ગયા પછી કેણુ બાને ચૂમશે વારં ? અને છતાંય
બીજાંને જેટલી અગત્ય છે તેટલી જ આપણી ચૂમીઓની
બાને થ જરૂર છે...પણ તેને કશું કહેતી ના...કુમુદે મહારી
ટાવરની કુંચી લઈ લીધી કારણ તેને ખૂંટીક લાગી. પણ
મેં બીજી કુંચી શોધી કાઢી,—પેલી આપણે ખાવાઈ ગઈ
ધારી'તી તે જ. હવે આપણે કાઈ ન જાણે તેમ છાનામાંનાં
ત્યાં જશું ને હરિયાળા એ પંખીને હું પકડી લઈશ...

પાંખડી: ને પછી તરતજ તે મહેને આપશો, નહીં ?

કુસુમ: તું કશું નહીં બોલે તો તને તે આપીશ. પણ
સાવચેત રહેજે. હું દાદીમાને જગાડું છું...દુઃખી તો હું
નથી દીસતીને, પાંખડી ?...

પાંખડી: તમને સુખી કરી શકે તેવું કંઈક હું કહું,
કુસુમ ખહેન ?

કુસુમ: પણ જે કહે તે સાચું કહેજે...દાદીમાને ન
લાગવું જોઈએ કે હું દુઃખી છું. તું જાણે છેને ઘણી વેળ

આપણે અતિ સુખી હોઈએ છીએ તોય લોક ભૂલો કરે છે ને માને છે કે આપણે રડીએ છીએ...તને તો નથી જણાતું ને કે હું રડી છું ?

પાંખડી: બરાબર મહને એક નજરે તમારા તરફ જોવા દો.

કુસુમ: દેખાય છે કંઈ ?

પાંખડી: બરાબર મહારી કને આવી રહો, કુસુમ બહેન...

કુસુમ: હું તને મહારા હાથમાં ઉંચકી લઉં ને ચૂમું... કશુંય તને નથી જણાતું ને ?...

પાંખડી: ક્યારે તમે રડો છો તે કોઈજ નિશ્ચે ન કહી શકે; અતિ માદવભયુ તમે રડો છો, કુસુમ બહેન.

કુસુમ: પણ હું જરાય રડી જ નથી. એ તો ધુમાડાને લીધે કે એવું કંઈક બીજું દેખાતું હશે...અને જો જો, યાદ રાખજો, એકલી લઉં ને જો તને આજ તેઓ પૂછે કે “હું કંઈ બોલી હતી, મહેં કંઈ કયું હતું, મહારો ચહેરો ફિક્કો હતો વા ઉદાસી હતો”—તો એકદમ કશો જ ઉત્તર ન આપતી...પણ ધીમેથી કહેજો કે “હું તદ્દન ખુશાલીમાં હતી, મહાર મહેં સદાય હસતું હતું;” અને તું જોઈને છું જ ને કે હું બધો જ વખત હસ્યાં જ કરું છું તે...તો બરાબર સાવધાન રહેજો, હું હવે દાદીમા કને જઈને છું... હાય ! કેવી તે ત્યજાયેલી દીસે છે !...(રાજબાને હોઠ એક ભરી ચૂમી તે દર્શી રહે છે) દાદીમા...(રાજબા નથી જાગતી) હું છું એ તો, દાદીમા.....કેવી ગાઢ નિદ્રામાં તે છે... દાદીમા, હું તમને છેલ્લા ‘જય જય’ કરવા આવી છું...

રાજબા: (બગીને) આહ, તું છે એ, કુસુમ ?...

કુસુમ: હા, દાદીમા, પાંખડી ને હું તમને ચૂમવા આવ્યાં છીએ, કારણ આજ અમે ફરવા જઈએ છીએ...

રાજબા: કઈ બાજુએ જશો ?

કુસુમ: હજી તે નક્કી નથી કયું, પણ દરરોજ કરતાં વધારે આવે જશું...અને રહાંજ સુધી પાછાં નહીં આવીએ. જોઈતું સૌ તમારી કને છે, દાદીમા ? કુમુદ બહેન આવશે ને મહારે બદલે તમારી સૌ સંભાળ લેશે. પથારી ને ઉશીકાં બરોબર ગોઠવું, બા ? જરા ય ઈન્ન વિના તમને ઉંચાંનીચાં કરતાં હું જ એક બાજુ છું. પણ કુમુદ બહેન તે શીખશે હવાં. તે એટલાં ડાહ્યાં છે કે એક વખત તમે તેને બતાવશોને તો તે તરત જ સમજી જશે...હું બોલાવું તેમને ?...

રાજબા: ના, ના; તું આવતા સુધી હું સૂઈ રહીશ મહારી મેળે...

કુસુમ: ‘જય જય,’ દાદીમા, ‘જય જય’.....

રાજબા: જય જય, કુસુમ; રાત પડતાં પહેલાં ધર તરફ પાછાં વળજો બન્ને...પાંખડીને લઇને.

[કુસુમ ઉતાવળે જાય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ: કિલ્લાનો વચલો ખંડ.

[પાંખડીને લઈ ઉતાવળે જતી કુસુમને ચન્દ્ર મળે છે.]

ચન્દ્ર: આવડી ઉતાવળે ક્યાં જાય છે, કુસુમ ?

કુસુમ: કંઈ નહીં, ચન્દ્ર...આ સૂરજના તાપમાંથી છાંયડાની શોધમાં...

ચન્દ્ર: ખરેખર, આજ જાણે ભીંતનાં પથ્થરો પણ પીગળતા લાગે છે, અને સાગર જાણે ભભુકતા સરવર સમો થઈ રહ્યો છે. વનશ્રી ય સારી ચિંતા શી જળી રહી છે; અને સૂર્ય વિક્રાળ સિંહ સમો સારા ય આકાશને ગળી જવા તત્પર ન થયો હોય એમ દેખાય છે...ચૂમ મળે, કુસુમ, કારણ પ્રભાતની રહી સહી કંઈકે પરિમળ તહારા હોઠ પર જરૂર જડી આવશે...

કુસુમ: ના, મળે વખત નથી; તેઓ સૌ મહારી રાહ જોઈ રહ્યાં છે—આજ સાંજે મળે મનભર ચૂમજે, ચન્દ્ર...

ચન્દ્ર: એવું તે શું છે, કુસુમ ?

કુસુમ: અરે, છેક નજીવું ને તરતજ પૂરું થઈ જાય તેમ છે...

ચન્દ્ર: તું શું કહે છે ?

કુસુમ: કંઈ નહીં, કંઈ નહીં...ઉતાવળે ચૂમ મળે, ચન્દ્ર...

[કુસુમ ચન્દ્રને એક સળંગ ચૂમી દે છે.]

ચન્દ્ર: અરે !...મહારો હોઠ લોહી બીનો.....

કુસુમ: શું ?

ચન્દ્ર: લોહીનું ટપકું...નાનકડા ત્હારા સુન્દર દાંત મ્હને વાગ્યા, કુસુમ...

કુસુમ: અરે, હું તો નાનું...નાનું વરૂ છું... મેં તને રંજાડ્યો, ચન્દ્ર ?...

ચન્દ્ર: ના, જરાયે નહી...કંઈ જ નથી એ તો...જો, જો, ક્યારનું ય તે રૂઝાઈ ગયું...

કુસુમ: અરે, હું તો નાનું...નાનું વરૂ છું...કેટલા વાગ્યા ?

ચન્દ્ર: હમણાં બપોર થશે.

કુસુમ: બપોર ? અરે, તો તો મહારે સત્વર જવું જોઈએ...તે બધાં મહારી વાટ જોઈ રહ્યાં છે...‘જય જય,’ મહારા ચન્દ્ર...

ચન્દ્ર: કુસુમ, કુસુમ, ક્યાં જાય છે તું ?

કુસુમ: (નાની પાંખડીને સંગાથે લઈ ગાતી ગાતી ચાલી જાય છે.)

“ મહેં સૂણ્યું અહ: દાર બીંડ્યું—
 બહાર પ્રણયી જન જતાં !
 મહેં સૂણ્યું તે હસી મીઠકું—
 બહાર પ્રણયી નીસરતાં.....”

[ચન્દ્ર તેને જોઈ રહ્યો છે, ને પછી જાય છે.]

પ્રવેશ થોથો.

સ્થળ: ટાવરની ટોચે.

[કુસુમ ને પાંખડી પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: જો, અહીં આવ્યાં હવે, પાંખડી, આ ટાવરની ટોચે, હવે શું કરવું તે આપણે જાણવું જોઈએ...બહા... શી ઉજ્જવળતા સારાં ય અવનિ ને આકાશ ભરતી પથરાઈ રહી છે ! સૌ દિવસો કરતાં આવડો બધો સુંદર આજનો દિવસ ક્યાંથી ?...

પાંખડી: ક્યાં છે એ હરિયાળું પંખી, કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: અહીંયાં જ છે, પણ હમણાં તે આપણને નહી જણાય...એક એ પળમાં ભીંત પર નમશું, પણ તે પહેલાં જોઈ લ્યો આપણી આસપાસ. કિલ્લો ને વાડાઓ, વન ને વાટિકા ચોપાસ દેખાય છે. ને સમુદ્રને આરે સૌ જ પુષ્પો પ્રકુલ ખીલી રહ્યાં છે...ઘાસ પણ લીલુંછમ વિસ્તરી રહ્યું છે...કુમુદ બહેન નથી જણાતાં...અરે, જો, જો, પેલો ચન્દ્ર...તહેની રાહ જોતો ઉભો છે...નીચી નમ, આપણે સંતોષ જઈએ; આપણે અહીં છીએ તે તેણે ન જાણવું જોઈએ. ટાંકીની નજદીક તે છે, ત્યાં જ મેં કુમુદ બહેનને જગાડેલ એક દિન...

પાંખડી: કુસુમ ખેન, કુસુમ ખેન, જીવો તો ખરાં
અહીં...મીઠલડા ફૂલ રોપ રોપતો પેલો આપણો માળી
દેખાય....

કુસુમ: તું તેમનાં પુષ્પોને પ્રકટતાં ને પ્રકુલ્લતાં જોશે
પાંખડી, ને મહારે કાજ ચૂંટી આણશે...આવ, આવ, નથી
જોયું જતું એ...અહીંથી જો; આ રહ્યો સાગર-દૂર દૂર
ધુમતો...(ટાવરની ખીજ ખાજુએ તેઓ જાય છે) કેવો
સુંદર તે છે !...નાનકડા કાઈ વિશ્વના ખૂણામાં ય આજ
શોક નથી દીસતો. સાગર એટલો તો લીલાં પાણીડાંથી ભર્યો
ને સુહામણો દીસે છે કે હૈયું હાથ નથી રહેતું...અને ગમે
તેમ થશે તો પણ, ઓ મહારી નાનકડી પાંખડી, એ તો
રાત પડતા સુધી જોમતો તેમજ મલક્યાં કરશે...કિનારા
પરની નાની નાની ઉમિંચોને જો...મહારી શક્તિ નથી...મહારી
શક્તિ નથી...આ પુષ્પો ને આ સાગર મદને મહારં ધાયું
નહી કરવા દે...પ્રકુલ્લ દિવસની ઉઘાડમાં તો મહારીથી કદી ય
તે નહી થઈ શકે...

પાંખડી: કુસુમ ખેન, કુસુમ ખેન, જીવો તો ખરાં-
આ સમુદ્ર પક્ષીઓ આપણી ફરતાં આવી રહે! અહા!
કેટલાં બધાં! કેટલાં બધાં! બે એક હજાર જેટલાં!

કુસુમ: સાગરને છેક સામે છેડેથી સૌ જ અહીં આજ
ઉડી આવ્યાં છે...આપણે કાજ કંઈક સન્દેશા લાવ્યાં
દીસે છે...

પાંખડી: ના, ના; એ તો માછલાં પકડી લાવ્યાં છે,
કુસુમ ખેન...અને તેમનાં બચ્ચાંઓ આ ભીંતને બાકે
બાકેથી કિકિયારી કરી રહ્યાં છે...તેમના કરતાં તો તેમની

ચાંચો બહુ મોટી છે...જીવો, જીવો, દેખાય છે તમને પેલું સાપના જેવા માછલું પકડેલ પક્ષી?...નથી દેખાતું?... પહો...પહો...અરે ક્યારનાં ય તહેને ખાઈ ગયાં તેઓ... અને બીજાં પેલી બાજુએ છે...મોટાંઓ તો કશું જ ખાતાં નથી...પહો પાછાં, જોયાં તમે?...અને પેલી માદા, તહેની કને કશું જ નથી...સૌ પક્ષિઓની એ મા છે, કુસુમ બહેન?

કુસુમ: દાદીમાને મહેં શું કહ્યું હતું, યાદ છે તને, પાંખડી ?

પાંખડી: કેમ રડો છો, કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: હું રડતી નથી, પાંખડી—મહેને વિચાર આવ્યો કે મહેં બાને અહીં આવતા પહેલાં ચૂમેલ કે નહીં ?

પાંખડી: હા, ‘જય જય’ કહેતાં કહેતાં તમે તહેને ચૂમેલ, કુસુમ બહેન.

કુસુમ: થોડું કે ઘણું, પાંખડી ?

પાંખડી: એક જ વેળ, કુસુમ બહેન, આપણને વખત નહોતો ઝાઝો...

કુસુમ: મેં એ ઠીક ન કયું, એટલી ઓછી નમ્રતા મહારામાં...

પાંખડી: પણ આપણે બહુ ઉતાવળમાં હતાં, કુસુમ બહેન...

કુસુમ: ના, ના, તેમ નહોતું થવું જોઈતું...દાદીમા સાવ એકલાં થઈ જશે હોં, પાંખડી, અને તહેને ચિત્ત આ

સદાનું સાધ્યાં કરશે. તું નથી જાણતી જરાક ઓછી નમ્રતા દાખવી તું ખહાર જતી રહું છું ત્યારે કેટલું બધું તહેમને લાગી રહે છે; તેઓ માને છે કે તું તહેમને ચ્હાતી નથી... જ્યારે તેથી ઉલટું તેમણે માનવું જોઈએ કે આપણો પ્રેમ જ્યારે અતિ ગાઢ હોય છે ત્યારે આપણે ઓછાં નમ્ર હોઈએ છીએ...જો કે કદાચ આમાં આપણી ભૂલ થતી હોય; છતાં ય એ તો ખરું જ કે આપણા સૌ દિવસના કયાં કારવ્યા કરતાં છેલ્લી જ વેળાનું આપણું વચન તહેમને ચિત્ત વિનાવીસરાયું રહી જવાનું...મહેં તે જોયેલ જ્યારે મહારી બા ગઈ.....છેક છેલી ક્ષણે તે મહારા સામું ન મલકી, અને વારંવાર એનો વિચાર મહને આવ્યાં કરે છે...અન્તની એ ક્ષણ આગળ સારી ય જીંદગી મહને નહીંવત જણાય છે. વળી મહેં કુમુદ બહેન વિષે શું કહેલ ?...મહને દયા નથી. દાદીમાને ફરીથી જોવાં જોઈએ...બીજાને ? ના, તેમને કંઈ જાણવા દેવાની જરૂર નથી...પણ દાદીમા બિચારી ખરેખર એકલી છે; અને તેમની ખાતર કંઈ હું ટાવરની ટોચે નથી ચ્હડતી તેમ ત્યાંથી પડતું મુકવાની...ચાલ, ચાલ, પાંખડી, આપણે જઈએ ને તેમને બહાલભયું એક ચુમ્બન દઈ રહીએ...

[તેઓ જાય છે.]

પ્રવેશ પાંચમો.

સ્થળ: કિલ્લાનો એક ખંડ.

[રાજ્યા સૂતી છે. કુસુમ ને નાની પાંખડી પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: (રાજ્યાને જગાવીને) દાદીમા...

રાજ્યા: આવી પાછી, બેટા ?...ક્યારનીય ત્હારી વાટ જોઈ રહી'તી...

કુસુમ: મને માફ કરશો, દાદીમા, મ્હેં તમને જય જય કહ્યા તે વેળા હું જોઈએ તેટલી નમ્ર ન હતી, નહીં ?...

રાજ્યા: ના, ના, ઘણી ય નમ્ર તું તો હતી, કુસુમ ! કાણ કહે છે ના ? કંઈક છે ત્હારા ચિત્તમાં...

કુસુમ: કંઈજ નથી, દાદીમા. એટલું જ કે હું તમને જણાવું કે હું કેટલું યધું તમને ચ્હાઉં છું...

રાજ્યા: હું જાણું છું તું મને અતિ ચ્હાય છે તે, કુસુમ. ઘણીએ વેળા ત્હેં તેની પ્રતીતિ કરાવી છે. બેટા; અને કદી ય મને તેની શંકા નથી થઈ...

કુસુમ: હા, દાદીમા, હું જાણું છું...પણ અત્યાર સુધી મ્હેં મ્હારી મેળે તે નહોતું જાણ્યું...

રાજ્યા: મ્હારી છેક પાસે આવ, બેટા—તું જાણે છે કે પક્ષાધાતને લીધે મ્હારાથી જેમને હું ચાહું છું તેમને પૂરેપૂરાં

આશ્લેષી નથી શકાતું તે...તો ત્હારા હાથ મ્હારે ગળે વીંટ...
આજ કંઈ અજબ તું લાગે છે, કુસુમ. અને આજ જ
તને માલૂમ પડ્યું કે તું મ્હને મ્હાય છે ?...

કુસુમ: ના રે ના. ઘણું ય પહેલાં હું તે જાણતી હતી,
પણ કેટલીક વખત અજાણતાં ય આપણે કેટલુંક જાણીએ
છીએ...અને પછી, એક દિવસ, આપણને લાગે છે કે
જોઈતી માયા આપણે ન જતાવી, જોઈતું આપણે ન મ્હાયાં.
અને ફરીથી પાછો, અતિ મોડું ન થાય તે પહેલાં, મ્હાવાનો
ને માયાળુ થવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. માતવિહોણી,
તાતવિહોણી હું તેને તમે ઉઠેરી ન હોત તો માનું સુખ
હું સદાને માટ વીસરી ગઈ હોત, દાદીમા....પણ તમે નાની
કુસુમડીને આટઆટલી તમારી દુઃખધામાં ય લડાસેલી ન
મૂકી. ખરેખર દુઃખની વેળાએ કાક તમસરિખું વિસામાનું
સ્થાન મ્હારે હતું એ જ્ઞાન જ સદૈવ મ્હારા જીવનનો મોટામાં
મોટો આનંદ રહેવાનો.

રાજમા: ના, ના, મ્હારી કુસુમ, એ તો તું જોણે
મ્હને દૂર ન ખસેડી....

કુસુમ: ના, ના, દાદીમા...હું ચોખ્ખું જાણું છું કે
તમે જ મ્હારી ખાતર આવડું ટગમગુ ટકાવી રહ્યાં...

રાજમા: આજ કંઈ તું બહુ જ ગંભીર દીસે છે,
કુસુમ, અને કહે ન કહે પણ ગ્લાનિ ત્હારી ઉડી ગઈ
જણાય છે...

કુસુમ: હું તો સદાની સુખી જ હતી, દાદીમા, અને
હવે હું જાણું છું સુખ ક્યાં છે તે...

રાજબા: તે ત્હારી કનેથી ઉડી ગયું છે એમ કહેવા તો તું નથી માગતી ને, કુસુમ ?

કુસુમ: ના, ના, ઉલટું હું માનું છું કે મહેં તે મેળવ્યું છે, દાદીમા. મહને તે જડ્યું છે...અને મહને કહો, તમે સુખી હતાં કે નહીં ?

રાજબા: ક્યારે ?

કુસુમ: આ વીત્યો તેટલો વખત, દાદીમા...

રાજબા: કિયો વખત, બેટા ?

કુસુમ: જીંદગીનો સૌ વખત....

રાજબા: આ પૃથ્વી પરનાં સૌ માનવીને સહવાં પડે છે તેવાં મહારેય આ જીંદગીમાં ક્રાક ક્રાક દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં છે, પણ સાચું પૂછે તો હું કહી શકું કે એક ત્હારે લીધે-તું ઘર ત્યજી ક્યાંય કદી નથી ગઈ, ને સદેવ મહારી સુશ્રૂયા કર્યે ગઈ છું, તેને લીધે-હું સદાની સુખી મહને લેખું છું...

કુસુમ: એ એટલા પર જ તમારા સુખનો આધાર ન રહેવો જોઈએ, દાદીમા...હું અહીં ન હઉં તો તમે સુખી ન થાવ ?...

રાજબા: હું જો ન હઉં તો તું સુખી થાય, દીકરા, કારણ હું જતાં ત્હારે કાજ ઘણુંય સુખ ખીજું રહેનાર છે...

કુસુમ: હું નહીં હઉં તો કુમુદ જાહેન તો તમારી સુશ્રૂયા કરનાર છે ને, દાદીમા ?...

રાજબા: મહારા ખોળામાં હાલરડાં ગાતે ગાતે મહેં તેને નથી સુવાડી, બેટા કુસુમ...

કુસુમ: અને છતાં ય તમારે તેને ચ્હાવી જોઈએ છે, દાદીમા....

રાજબા: તું તેને ચ્હાય છે, ને તેથી હું ય એને ચ્હાઉં છું, મ્હારી કુસુમ....

કુસુમ: અને તેને તમારે સવિશેષ ચ્હાવી જોઈએ, કારણ તેણેજ મ્હને સુખી કીધી છે...તે એટલી તો સુંદર છે કે જ્યારથી મ્હેં તેના અંતરને જાણ્યું ત્યારથી અશ્રુછલકતાં નેત્રે હું તેની સમીપજ વસી છું.

રાજબા: કેટલા લાય ત્હારા જળે છે આજ, બેટા....

કુસુમ: કારણ મ્હારું સુખ એવડું મ્હાન છે, દાદીમા....

રાજબા: હું તને ચ્હાઉં છું, મ્હારી કુસુમ....

કુસુમ: કદી ય તમને હું દુઃખનું કારણ થઈ પડી છું, દાદીમા ?

રાજબા: મ્હને યાદ નથી, બેટા.....

કુસુમ: હા, હા, તમને યાદ હોવું જોઈએ...કારણ જેમને આપણે ચ્હાઈએ તેમને દુઃખ તો જરાતરા આપણે આપીએ જ છીએ...પણ મને કહો, હું તમને વિનવું છું, ક્યારે મ્હેં તમને ઘણું ઘણું દુલવેલાં ?...

રાજબા: જ્યારે તેં જાતે આંસુ સારેલ ત્યારે મ્હને તેં બહુ દિલગીર કરેલ, બેટા. અને તે છતાં ય તેમાં ત્હારો દોષ ન હતો...તે સિવાય મ્હને કંઈ યાદ નથી....

કુસુમ: ફરીથી કદી ય તમે મ્હને અશ્રુ સારતી નહીં દેખો, દાદીમા....

રાજ્યા: જો, સાંભળ, કુસુમ, સુખ તો ઘડિયાળના લોકક સમું છે જે મનુષ્યોની વચમાં આમથીતેમ સદાએ ફર્યાં કરે છે, માટે બની શકે ત્યાંસુધી આપણાં આંસુ ખાળી રાખવામાં હલાપણુ છે....

કુસુમ: ખરી વાત છે, દાદીમા. અને તમને જ્યારે સુખ સાંપડી રહે—તેમને ને તમને, ઓ દાદીમા મહારાં, ત્યારે એક સાંજે તમારી આસપાસ તેમને એકઠાં કરી ગરિબ નાની એક બાળાની વાત તેમને સુણવી રહેજો....

રાજ્યા: આ શું કહે છે તું, કુસુમ ?

કુસુમ: કંઈ નહીં, કંઈ નહીં...એ તો હું જ્યારે નાની બાળક હતી તે વખતના દિવસોનો વિચાર કરું છું....

રાજ્યા: મહને પણ ઘણી વેળ તેવા વિચાર આવે છે, કુસુમ. તે કાળે હું આવડી પથારીવશ ન હતી અને તને હાથમાં ઉંચકી ત્હારી પાછળ પાછળ દોડતી...તું આમ તેમ ધ્રુમતી, ને ત્હારું હાસ્ય સારા ય ઘરમાં રણકી રહેતું, પછી સહસા તું બારણું ફટાર ઉઘાડી નાંખતી ને ભયભરી ચીસ પાડતી: “તે આવે છે, તે આવે છે, તે આ રહી, અહીંઆં છે !” અને કાઠજી કશું કળી ન શકતું, તેમ તું કોનાથી બહીએ છે તે બે કાઠથી ન સમજતું. પણ હું ત્હારા સાથે બહીન્યાનો ઢોંગ કરતી ને વચલા ખંડમાં થઈઆપણે બન્ને પછી વાડીમાં જતાં. અલખતૂ આવું થોડોજ સમય ચાલતું, ને તું મહને જોતી, હું તને જોતી, આપણે બન્ને હસતાં, ને એ રીતે દિવસ ને રાત વીતતાં...ધન્ય હો તને દીકરા, ત્હારે લીધે હું બીજી વેળ—સૌન્દર્ય મહારું મહને ત્યજી ગયું તે પછી લાંબે કાળ—પુનઃ માતૃત્વ અનુભવી રહી; અને એકદી તું ય જાણુશે કે સ્ત્રીઓ માતૃત્વથી કદીય

નથી કંટાળતી, એટલે સુધી કે મૃત્યુય તેમને ખોળે અવતરે તો તેનેય તેઓ હાલરડે વધાવી રહે...પણ ધીમે ધીમે બધું પસાર થઈ જાય છે, કુસુમ, અને અત્યંત નાનામાં નાનું જલદીથી નાનું થતાં અટકે છે...

કુસુમ: હું તે જાણું છું, દાદીમા, અને શોકે એમ પસાર થઈ જાય છે, ને અન્તે અદૃશ્ય થાય છે....પણ સૌન્દર્ય રહે છે ને બીજાંઓને સુખી કરે છે...

રાજબા: કાણે તને એ કહ્યું, બેટા ?

કુસુમ: આ બધું મહેને કુમુદ બહેને શીખવ્યું, દાદીમા...

રાજબા: કેવી તહારી આંખ ચળકે છે આજ, કુસુમ...

કુસુમ: (હૂંમાયેલે અવાજે) કારણ હું સારા ય જગતને ચાહું છું, દાદીમા.

રાજબા: મહેને જણાય છે તું રડે છે, દીકરા...

કુસુમ: ના, ના, હું નથી રડતી; અને એક કે બે આંસુ હજ્યાં તે તો હર્ષનાં છે...

રાજબા: મહારે ગળે તહારા હાથ વીંટળાવ્ય કુસુમ— અને અતિ પાસે, હજી પાસે મહારી છેક નજદીક આવી રહે...

પાંખડી: કુસુમ બહેન, મહેને, મહેને ય ચુમ્મન દો, કુસુમ બહેન.

કુસુમ: (પાંખડીને અગાગી કરી) ના, ના, પાંખડી, દાદીમાને આજ મહારાં બધાં ય ચુમ્મન દેવા દે મહેને...એક

દિવસ તને ય સૌ સુખ્યન મળી રહેશે, પાંખડી...જય જય,
દાદીમા, જય જય...

રાજબા: કુસુમ !...શું છે ?...ક્યાં જાય છે તું ?...

કુસુમ: જય જય, દાદીમા, જય જય...

રાજબા: કુસુમ, અહીં રહે,...ના, નથી જતું...મહેને
નથી ગમતું...(ઉઠવા ધણું મથે છે, ને હાથ પસારી રહે છે)
પણ શક્તિ ક્યાંથી લાવું, શક્તિ નથીને...કુસુમ, નથી જોતી
મહારામાં તને પકડી રાખવાની શક્તિ નથી તે....

કુસુમ: મહારામાંય નથી શક્તિ, દાદીમા,...જય જય
દાદીમા, જય જય...શાન્તિથી રાતે નીંદરજો અને નાના
સૂના ય ખરાબ સ્વપ્નને ન આવવા દેશો...જય જય,
જય જય....

[નાનકડી પાંખડીને લઈને ઝડપથી ચાલી
જાય છે.]

રાજબા: કુસુમ !...કુસુમ !...

[ઝાંખા પડતા પ્રકાશમાં તે ઝીણું ઝીણું
રહે છે.]

પ્રવેશ છઠ્ઠો.

સ્થળ: કિલ્લાનો વચલો ખંડ.

[પાંખડીને લઈ કુસુમ પ્રવેશે છે. કુમુદને મળવા આવતી તે જુવે છે, અને પાંખડી સહિત એક વિશાળ થાંભલાની પાછળ સંતાય છે.]

કુમુદ: (પાસે આવી) કેમ, કુસુમ, સંતાય છે કેમ ?

કુસુમ: કોણ જાણે, કુમુદ જાહેન...મેં ધાયુ^૧ તમને એકાન્ત પસંદ હશે....

કુમુદ: ક્યાં જતી હતી તું, કુસુમ ?...અને આ રહી નાની પાંખડી—આંખના ખુણામાંથી મ્હને જતી...કંઈક યુક્તિ રચી છે બન્નેએ ખરું ?...

કુસુમ: મ્હેં એક વચન આપ્યું છે તે મ્હારે પાળવું જોઈએ...

કુમુદ: કુસુમ જાહેનને ક્યાં ઘસડી જાય છે, પાંખડી ? (પાંખડી ઉત્તર નથી દેતી) નહીં કહે મ્હને ? અને તું કહેશે ત્યાં સુધી તને ચૂમ્યાં કરું તો ?

કુસુમ: અરે, મોટા માણસની માફક તેને ય વાત ગુપ્ત રાખતાં આવડે છે...

કુમુદ: કદાચ સંધ્યાના ઝાંખા પ્રકાશે હો કે કેમ પણ તું ફિક્કી દેખાય છે, કુસુમ...

કુસુમ: હું તમને ચૂમવા ઇચ્છું છું, કુમુદ બહેન...

[એક બરી ચૂમી અન્યોન્યને દઈ રહે છે.]

કુમુદ: અરે, તારા હોઠ આજ મૃદુલ ને મીઠા છે, કુસુમ...

કુસુમ: તમારા પણ, કુમુદ બહેન...હું બહુ આનંદમાં છું...તમારા હોઠ પર બળ છે...

કુમુદ: દીવાગત્તીમાંથી જ્યોતિ પ્રકટી રહે તેમ તારામાંથી પ્રકાશ પ્રકાશી રહે છે, કુસુમ...

કુસુમ: દાદીમાને તમે નથી જોયાં ?

કુમુદ: ના. જઉં હમણાં ?

કુસુમ: ના, ના, કંઈ જરૂર નથી; તે નીંદરે છે... ચન્દ્રને શોધતાં હતાં ?

કુમુદ: હા, અને તું, કુસુમ ?

કુસુમ: મળો ત્યારે મારા વતીનું ચૂમજો તેને.... હું ત્યાં નહીં હઉં ત્યારે તમે તેને ચૂમનાર છો એ જાણી મને અત્યંત આનંદ છે...હું તમને એટલેટલું ચાહું છું કે જો તેને કોઈ હાથમાં લેવાનું ન હોય તો જરૂર મને ધૂળિયાં થયા વિના ન રહે...

કુમુદ: તું ઘણી ઘણી સુંદર થતી જાય છે, કુસુમ...

કુસુમઃ અરે, તે તો રહેલ છે, જો આવડે તો...પણ જીવો, પાંખડી કેટલી અધીરી થઈ રહી છે, અને કેવો મહારો હાથ ખેંચી રહી છે...જય જય, કુમુદ ખેંચેન...તમે મહેને જલદી જોશો...

[પાંખડીને લઈ તે જાય છે, અને જતે જતે ગાય છે.]

“મહેં સૂર્યું અહઃ દીપક પ્રકટયો—

પુનઃ પ્રણયી પધારતાં:

અન્ય તેની સંગ હતું કે—

પુનઃ ગૃહ પ્રવેશતાં:

ને મૃત્યુને...આહ્! આહ્!”

[જાન એકાએક બંધ થઈ જાય છે, ને કુમુદ જાય છે.]

પ્રવેશ સાતમે.

સ્થળ: ટાવરની ટોચે.

[કુસુમ ને પાંખડી પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: અને હવે વખત થયો છે, મહારી નાનકડી પાંખડી. ફરીથી તેમને હું નહીં મળવા જઈ; ફરીથી મૃદુલ સ્મિત તેમની પાસ નહીં સારી રહું....કેટલી ઠંડી છે અહીં ટાવર પર; ઉત્તરનો પવન વાર્ષિ રહે છે. જો આ મોજાંપર પ્રકાશ પડે છે તે...પુષ્પો હવે નજરથી દૂર થઈ ગયાં, માનવીના અવાજ વિશમી ગયા, અને સર્વત્ર જાણે ઉદાસી-નતા છવાઈ રહી !.....સપ્તમ પ્રભાત કરતાં આ કેટલું બધું નોંખું.....

પાંખડી: અને ક્યાં છે, પેટું પક્ષી, કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: સમુદ્રની છેક તળીએ સૂર્ય ડૂબી જાય, ક્ષિતિજ-પરની છેલ્લી કિરણમાળ તદ્દન લુપ્ત થઈ જાય, ત્યાં સુધી થંભી જઈએ, પાંખડી; કારણ તે પક્ષી પ્રકાશથી બંદીને છે, હજી લગી તેણે સૂર્ય સામું નથી જોયું....

પાંખડી: અને તારાઓ પ્રકાશશે તો, કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: અને તારાઓ પ્રકાશશે તો ?.....(આકાશ પ્રતિ નજર કરી) હજી લગી તો એકે તારો ઉગ્યો નથી, પણ

સારું ય તારા મંડળ પ્રકાશવાની રાહ જોઈ રહ્યું જણાય છે; અને ચાલો ઉતાવળાં થઈએ હવાં, કારણ તેમના પ્રકાશમાં તે વધુ ભયંકર થઈ પડશે....

પાંખડી: મહને બહુ ઠંડી લાગે છે, કુસુમ ખૂંદેન.

કુસુમ: અહીં બેસીએ ત્યારે...આ ભીંતની પાછળ...જ્યાં પવન સોંસરો નહીં આવી શકે, અને છેક છેલ્લું સૂરજ તેજ સમુદ્રમાં આથમી જાય ત્યાં સુધી થંભી જઈએ...જો, કેવો ધીરો ધીરો સૂરજ ડૂબે છે !...તદ્દન જ્યારે એ અસ્ત થશે ત્યારે હું પક્ષીને ગોતી રહીશ, પાંખડી...દરમ્યાન લાવ્ય ત્યારે આખે ય અંગ આ મહારી ઘોળી શાલ લપેટી લઉં; મહારે તેની જરૂર નથી...

પાંખડી: આટઆટલી હૈયા સરસી મહને કેમ ચાંપી રહો છો, કુસુમ ખૂંદેન ?...

કુસુમ: કારણ મહારું સુખ સૌ છલકાઈ જાય છે, પાંખડી; આજના જેવી કદીય હું સુખમાં ન હતી...પણ ખરાબર જોઈ રહે મહારા સન્મુખ...રોજ કરતાં આજ હું વધારે સુંદર નથી જણાતી ?...હું હસું છું, નિશ્ચે હું હસું છું નહીં ?...તું કાં મહને જોઈ નથી હસતી, પાંખડી ?...

પાંખડી: બહુ ઉતાવળે તમે બોલો છો, કુસુમ ખૂંદેન...

કુસુમ: ઉતાવળે હું બોલું છું ?...કારણ વખત બહુ થોડો છે હવાં...

પાંખડી: ઉપરાંત, મહારાં સઘળાં ફૂલ તમે તોડી નાંખો છો...

કુસુમ: કિયાં ફૂલ ? અરે, આ !...તે ત્હારાં છે તે તો હું સાવ વીસરી જ ગઈ'તી...

પાંખડી: હું તમને નહીં રડવા દઉં તો....

કુસુમ: પણ ક્યાં રડું છું જે ?...રૂઢન તો હવે ગયાં જ, બહેનકી...એ તો કદાચ એટએટલું હું હસું છું તેથી તને તેમ જણાયું હશે...

પાંખડી: આંખો તારે કેમ અશ્રુભીની થઈ રહી છે તમારી ?...

કુસુમ: આંખોને એમ કરવું ઠીક લાગ્યું તે વિષે હું શું કહી શકું, પાંખડી ?...પણ આટલું બરાબર યાદ રાખજે: જો કોઈને તું કહીશ કે હું જરાક જેટલી પણ દીલગીર જણાતી, તો તને ભારેમાં ભારે ને લાંબા કાળ સુધીની શિક્ષા મળી રહેશે...

પાંખડી: શા માટે ?

કુસુમ: એક દિવસ તેનાં કારણ તને જણાશે. અને એવા બધા પ્રશ્નો ત્હારે મૂકને પૂછવાના નથી. તું તો એક તદ્દન નાનકડી બાલા તે બીજાં મોટેરાંએને જે બાબત તદ્દન સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે તે વિષે શું સમજી શકે ? ત્હારા જેવડી હું હતી અને તે પછી ય ઘણો લાંબો વખત વીત્યો ત્યાં સુધી કશું જ નહોતી સમજી શકી...હું આમ કરું કે તેમ કરું, ત્હારે તે બહુ અગત્યનું નથી ગણવાનું...જો, સાંભળ, મ્હારે તે વિષે કશું કહેવું ન જોઈએ, તે છતાં એકલું જ મેળેમેળે જાણી દુઃખી થઈ રહેવું તેના કરતાં તને જણાવવું વધારે ઠીક ગણ્યું છું...

પાંખડી: કુસુમ બહેન, જુવો, જુવો, સૂરજ નારાયણ તદ્દન આથમી ગયા હવે...

કુસુમ: થોભ, જરા થોભ, પાંખડી...કારણ સૂર્ય આથમ્યે કંઈક ખીજું મહારી સમક્ષ તેટલું જ સ્પષ્ટ દીસી રહે છે...તને મહારી સાથે ટાવર પર આણુવામાં મેં ડહાપણ દાખવ્યું છે કે નહીં તે હું ન કહી શકું; છતાં એટલું તો જરૂરનું હતું કે મહારી સાથે કોક તો જોંધએ જ, જેને તેઓ પૂછે ને ખરી લકીકત ન જાણતાં સુખમાં રહી શકે...હું અત્યારે જે કંઈ આ બધું બોલું છું તેમાંના એક હરફે તું નથી સમજી શકતીને, પાંખડી મહારી...પણ એક દિવસ તને એ સઘળું સમજશે, અને પછી શોક ઉતરશે ત્યારે હૈયે....અને આજ જે જોંડું છું તે નથી સમજી શકતી તે તે વેળા બરાબર સચોટ સમજી શકાશે...મોટી થશે ત્યારે કેટલાંય આંસુ ત્યારે સારવાં પડશે...અને તેથી આજ તને કહું છું કે તું મહને માફ કરજે, અન્નાણ્યે અન્નાણ્યે ય મહને તું માફ કરજે—કારણ કોક કાળે ત્યારે ય હવન આવી દુઃખની છાયાઓ આવી રહેશે ત્યારે આજની આપણી આ ઘટનાની તને પૂરેપૂરી પિછાણ થશે....

પાંખડી: કુસુમ બહેન, જુવો, જુવો, ધણ સૌ ધર તરફ પાછાં વળી રહે છે....

કુસુમ: આવતી કાલ પણ આજની જેમ જ તેઓ પાછાં આવતાં જણાશે, પાંખડી.

પાંખડી: હા, કુસુમ બહેન...

કુસુમ: અને પક્ષીઓ પણ આવતી કાલ ગાઈ રહેશે....

પાંખડી: હા, કુસુમ બહેન...

કુસુમ: અને ફૂલડાં ય આવતી કાલ ખીલી રહેશે...

પાંખડી: હા, હા, કુસુમ બહેન. પણ જુવો આકાશ તરફ, એક નાની શી માત્ર રાત્રી રેખા જણાય છે હવાં...

કુસુમ: બરાબર, હવે વખત થયો, પાંખડી...તું ત્હારી મેળે જ મ્હને તે પ્રત્યે પ્રેરતી દીસે છે...અને તારાઓ ય હવાં અધીરા થતા જણાય છે...જય જય તારે, પાંખડી મ્હારી. હું અતિ...અતિ સુખી છું...

પાંખડી: અને હું પણ, કુસુમ બહેન. ઉઠો, સત્વર થાવ, તારાઓ ઉગે છે...

કુસુમ: હરકત નહીં, પાંખડી. બહીશ મા. તેઓને તે નહીં દેખાય...ઉઠ, આ ખૂણામાં બેસ, અને ત્હારા ફરતી આ શાલ મ્હને સજ્જડ વીંટવા દે, કારણ પવન સોંસરો વાય છે...તું મ્હને ખરેખર ચ્હાતી'તી, પાંખડી? ના, ના, ઉત્તર ન દેતી; હું જાણું છું, હું જાણું છું...આ ચાર પથર હું અહીં ગપડાવું છું જેથી તું પેલી મોટી બખોલ આગળ જ્યાં હું નીચી નમનાર છું ત્યાં તું ન આવી શકે... ફરીથી હું ન દેખાઉં તો તું ગભરાતી ના. આ પારથી માત્ર પેલી પારે હું ગઈ છું એટલું જ તું માનજે...અને મ્હારી રાહ ન જોતી; ત્હારી મેળે તું દાદરેથી ઉતરી સીદ્ધી કિલ્લાને માર્ગે વળજે...પણ, એ બધા કરતાં, હું શું કરું છું તે જોતી મા...એ ભીંત પ્રત્યે ન વળતી...ત્હારાથી કશું નહીં જણાય, ને ઉલટું તેઓ તને શિક્ષા કરશે...હું ત્હારી વાટ જોતી નીચે થોભીશ...મ્હને ચૂમ, પાંખડી, ને દાદીમાને કહેજે....

પાંખડી: શું કહું, કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: કંઈ નહીં; કંઈ નહીં;... મહેં ધાયું છું કંઈક વીસરી...(સમુદ્ર પરની પકુ પકુ થતી ભીંત આગળ તે જાય છે, ને નીચી નમે છે) અરે, સાગર કેવડો ઉંડો ને ઠંડો દેખાય છે !

પાંખડી: કુસુમ બહેન ?

કુસુમ: આ રહ્યું એ, હું તેને જોઉં છું... ખસતી ના...

પાંખડી: ક્યાં છે ? ક્યાં છે એ ?...

કુસુમ: થંભ...થંભ...જરાક વધારે નીચું વળવું પડશે...પાંખડી !...પાંખડી !...પથ્થર સાં ધ્રુજે છે !...હું પકું છું !...ઓ !

[ભીંતની એક બાજુ તૂટી પડે છે. પડવાનો અવાજ સૂણાય છે, અને સાથે આર્ત ચીસ પણ. અને તે પછી લાંબું મૌન.]

પાંખડી: (રડતી રડતી) કુસુમ બહેન !...કુસુમ બહેન !... ક્યાં છો તમે ?...મહેને બહીક લાગે છે, કુસુમ બહેન !...

[એકલી ટાવરની ટોચે દૂસકાં ભરતી ને અશ્રુ છલકતી તે ઉભે છે.]

અંક પાંચમો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ: કિશ્કાનો વચ્ચે ખંડ.

[કુમુદ ને ચન્દ્ર પ્રવેશે છે.]

ચન્દ્ર: હમણાં તો તે નીંદરે છે; પણ દાકતરોના કહેવામાં એક પણ આશાનું કિરણ નથી લાધી શકતું... ટાવરને તળીએ, તેને સારૂ જ, નરમાશથી તેને ઝીલી લેવા, સમુદ્રે ઘસડી આણેલ સુંવાળી રેતીથી રચાયેલ એક નાનકડી ટેકરી પર તે પડી હતી, જ્યાં નોકરોએ તેને જોઈ... જ્યારે તું, તેને ગામને પાદરે મળવા ઈચ્છતી હતી. એક પણ જખમ નથી જણાતો, નાની શી દેખીતી ઈજા ય તેના નાજુકડા શરીર પર ક્યાંય નથી દીસતી; પણ એકધારી લોહીની ઉલટીઓ તેને થયાં કરે છે; અને જ્યારે તેણે આંખ ઉઘાડી ત્યારે તે મલતે જોઈ હસી, પણ એકેકે શબ્દ સુદ્ધાંત ન બોલી...

કુમુદ: પણ પાંખડી ? પાંખડી શું કહે છે ? તે તેની સાથે હતી.

ચન્દ્ર: મેં તેને પૂછ્યું... ભય ને ઠંડીથી ધ્રુજતી તે તો ટાવરની ટોચે હતી.... અથ્ર છલકતી તેની આંખો સાથે વારંવાર તે જણાવી રહે છે કે: “કુસુમ બહેન જ્યારે તે પક્ષીને પકડવાને ભીંત પર નીચાં વળ્યાં કે ભીંત તૂટી પડી”... આજ અપોરના જ્યારે હું અહીં તેને મળેલ ત્યારે

તે રોજના કરતાં ઓછી દિવગીર દેખાઈ હતી...“રોજના કરતાં ઓછી દિવગીર”—અને આ શબ્દો આપણને ઓછા ધાતક છે વાર ? અને હવાં જે જે કાંઈ તેણે કહેલ, જે જે કાંઈ તેણે કરેલ, તે સર્વ વિષે મહેને ઉંડો સન્દેહ ઉત્પન્ન થઈ રહે છે, ને મહારા આત્માને અકથ દુઃખે ભરી મહારા જીવનને સાવ નિર્મૂળ કરી નાંખે છે...પ્રેમ પણ ધિક્કાર સમો જ નિષ્કુર છે...મહેને હવાં વિશ્વાસ નથી...વિશ્વાસ નથી રહ્યો...અને સારો ય મહારો શોક ધિક્કારમાં પરિણામે છે ! હાય ! પોતા સાથે દુઃખ આણુતા સૌન્દર્યને ધિક્કાર હો ! અતીવ સૌન્દર્યની વાંછના ધરતા ચિત્તને ય ધિક્કાર હો ! અંધ ને અધીર એવા વિધિને ય ધિક્કાર હો ! છળતા ને છેતરતા સૌ શબ્દોને ય ધિક્કાર હો ! અને અચેતતા અસૂણતા જીવનને ય ધિક્કાર હો !...

કુમુદઃ ચન્દ્ર...

ચન્દ્રઃ મહારી કને હવાં શું માગે છે તું ?...

કુમુદઃ મહારી સાથે આવ...હું તેને જોઉં, કારણ તે શક્ય નથી...આપણે ખરી વાત જાણવી જોઈએ...જાણી જોઈને તેણે આમ ન કયું હોય. તેમ તે ન કરી શકે, કારણ તો તો...

ચન્દ્રઃ —તો તો શું ?

કુમુદઃ આપણે ખરી વાત જાણવી જોઈએ...ચાલ... તેમ કરતા પહેલાં તેને ભારે વેદના થઈ હોવી જોઈએ...

[ઉતાવળે તેને ધસડે છે.]

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ: કુસુમનો સુવ્હાનો ખંડ.

[કુસુમ પથારી પર સૂતી છે. કુમુદ ને ચન્દ્ર પ્રવેશે છે.]

કુસુમ: (ધીરા ઈશારા થઈ) તમે છો, કુમુદ બહેન ?
અને તું ચ ચન્દ્ર ?—સંપૂર્ણ સુખી થવા તમ ઉભયની હું
વાટ જોઈ રહી હતી...

ચન્દ્ર: (પથારીમાં માથુ નાંખી દર્દ કંટાળ રડતો)
કુસુમ !...કુસુમ !...

કુસુમ: પણ છે શું ?...શા માટે તમે બંને ચ
રડો છો ?...

કુમુદ: કુસુમ ! કુસુમ !...તેં આ શું કયું ? હાય,
હું નિર્ભાગિનીને ધિક્કાર દો !...

કુસુમ: પણ શું થયું છે જે ? કુમુદ બહેન !...શા માટે
આટલાં ઘણાં બંને દુઃખી છો ?—તમને દુઃખી કરવા જેવું
મજથી કંઈ થઈ ગયું છે ?...

કુમુદ: ના, ના, મદારી કુસુમ, તેં તો ત્હારી સાથે
અસુખ નથી આણ્યાં...પણ મહેં આ મૃત્યુને મદારી સાથ
આણ્યું !...મદારે જે કરવું જોઈતું હતું તે કરવામાં હું જ
થૂકી....

કુસુમ: મહને કશી જ સમજ નથી પડતી, કુમુદ બહેન.....શું થયું છે જે, કહો મહને...

કુમુદ: મહારે તે જાણવું જોઈતું હતું, કુસુમ, અને મેં ધાયું કે હું તે જાણતી'તી, જ્યારે મેં તને તે દિવસે કહ્યું ત્યારે...છેલ્લા આજ કેટલા ય દિવસથી મહારે હૈયે એકધારે ઉચાટ ઉભરાઈ રહ્યો હતો, પણ શું કરવું તે વિષે મહને કશું જ ન સુઝતું—જો કે એક અતિ સરલ શબ્દની જ જરૂર હતી માત્ર, જે વડે જીવન જીવવા માગતા નાનકડા જીવે નિજ જીવન ટકાવ્યું હોત.....

કુસુમ: તમે શું જાણ્યું હતું ? કહો મહને...

કુમુદ: તે દિવસે તેં મહને ત્યારે વિચાર જણાવ્યો, ત્યારે...તેમ આજની સહવારે, તથા અપ્પોરે, મેં તને મહારા સરસી જડી રાખી હત, જરાક જેટલી ય દૂર ન ખસવા દીધી હોત...મહારા બંને હાથ ત્યારે આત્મામાં મહેં દુઃખવ્યા હોત, અને ત્યાંથી મૃત્યુને બહાર ખેંચી લાવી હોત...પ્રેમના મહારા બંને કરીને મહેં તેમ સૌ કયું હોત...અને છતાં ય હું તેમ ન કરી શકી, જાણ્યા ને જોયા છતાં ય મહારાથી કંઈજ ન થઈ શક્યું !...કંગાળ આ ગ્રામની અતિ કંગાળ એક બાલાને જીવન સંરક્ષે એવું એક મીઠકું ચુમ્બન મળી ગયું હોત !...હાય, પણ હું ન વળુ'વી શકાય એટલી નીચ હતી, વા અંધ હતી !...પહેલી જ વેળ, કદાચ, આમ સત્યથી દૂર હું પળી રહી !...મહારી જાતની ય હું પ્રતીતિ ન કરાવી શકી...માફ કરજો, કુસુમ, પુનઃ મહારે દિલ સુખ કે આનંદ હવાં નહીં વસી રહે...

કુસુમ: ખરું કહું છું, મહને તમે આ જે કંઈ કહેા છો તેમાં જરીય સમજ નથી પડતી...

કુમુદ: સત્યથી તું ય અળગી ન થા...હૈયાના ઉંડાણ-માંથી મહને કંઈ સૂણાતું તું તે મ્હેં અવગણ્યું, ને જે આ પરિણામ નીવડ્યું તે...

કુસુમ: શું સૂણાયેલ, વારું ?

કુમુદ: દિવસ ને રાત મહને સૂણાતું કે તું મૃત્યુને શોધતી હતી...

કુસુમ: હું તે નહોતી શોધતી, કુમુદ ખહેન; હું તેને મળવા નહોતી ધખી, પણ તેજ મહને મળવા ધખી આવ્યું...

કુમુદ: મૃત્યુને તો આપણી દયા હતી, અને તને તે નહોતું શોધતું. જે, તું તેને અડતાં વાર જ તે કેવું દૂર જતું રહ્યું...

કુસુમ: ના, ના, તમે સવિશેષ સુખી થાવ તેની જ માત્ર તે રાહ જોઈ રહ્યું છે...

કુમુદ: તો તેને લાંબી વેળ થોભવું પડશે, કુસુમ...

કુસુમ: જીવો, સાંભળો, કુમુદ ખહેન. તમે તરત જ અહીં આવ્યાં તેથી મહને ઘણો સંતોષ છે, કારણ મહને લાગે છે કે થોડી વારમાં મહારં ચિત્ત કદાચ ભ્રમણે ચડશે... અને મહારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે નહીં કહેવાય...નિશ્ચે તમને કશી શંકા તો નથીને, કુમુદ ખહેન ?...

કુમુદ: શંકા શાની, કુસુમ ?

કુસુમ: તમે કદ્યો છો કે...?

કુમુદ: હા...

કુસુમ: કે હું અકસ્માતથી નથી પડી ?

કુમુદ: હું જાણું છું કે તે અકસ્માત ન હતો, કુસુમ...

કુસુમ: મરણ પથારી પર પડેલને અસલ સાવ અશક્ય છે, એમ તમે નહીં માની શકો ? અને હું તમને સત્ય જ કહેવા માગું છું...

કુમુદ: મહેં જાણેલ કે ત્હારા અમ પ્રત્યેના પ્રેમે કરીને તું એવા અખતરા સામે સખલ હોઈશ...

કુસુમ: પણ ખરેખર, તે અકસ્માત હતો, ને હું પડી હતી. કુમુદ જાહેન—તું રડે છે પાછો,...આવડું કરણ રીતે, ચન્દ્ર ?

કુમુદ: સાંભળ મહારં. કુસુમ...તું જાણે છે કે સલ્ય અમારાથી અજાણ્યું નથી...અને આ લાણે જે હું તને પ્રજ્ઞું છું તે મહારી શંકાને લીધે નહીં, પણ તને શંકામુક્ત કરવા માટે...તું અતિ સુન્દર છે, કુસુમ, અને હું ત્હારે પણ પડી છું...માયાથી ઘેરાયેલ પ્રેમ જે કંઈ સુન્દરતમ કરી દાખવે તે તેં કયું...પણ હવાં તને હું તેથી સવિશેષ સુન્દર કાંઈક કરવા કહું છું, અને તે ય માયાવિમુક્ત પ્રેમના નામમાં... ત્હારા જે ઓહની વચમાં આપણા સારા ય ઇવનની સંપૂર્ણ શાન્તિ દેવાઈ રહી છે...

કુસુમ: કંઈ શાન્તિ વિષે તમે કહો છો, કુમુદ જાહેન ?

કુમુદ: એક દૂર-દૂરની અને અતિ ખિન્ન...

કુસુમ: પણ હું તે કેવી રીતે તમને આપી શકું ? ક્યાં હૈયાને કિયે ઊંડાણ તેને શોધી રહું ?...

કુમુદ: એટલું જ કહી રહે કે અમને સુખી કરવા ધારી તેં મરવા ઇચ્છેલ.....

કુસુમ: આનંદ પુર:સર હું તે કહી શકું, કુમુદ ખૂંદેન, પણ તે અશક્ય છે, કારણ તે અસત્ય છે...મરણ પથારી પર પડી અસત્ય કોઈ ન બોલી શકે એવું તમે નહીં માનો?...

કુમુદ: મૃત્યુનો વિચાર મા કર, કુસુમ, હું તને વિનવી રહું છું...જો, હું તને ચૂમું છું, ત્હારી નસેનસ જીવનરસ રેડી રહું છું, અને પ્રાણનો અજળ સંચાર ત્હારા આત્મામાં સભર ભરી રહું છું...એવી ભાવના થકી કે મૃત્યુ ત્હારી સમીપ ન આવી રહે!...ઓ પ્રભુ! જીવન ત્હારું કેવી રીતે લંબાવી શકાય? જો, મૃત્યુ અહીં હોય તો આ અસત્ય બોધ્યાને હું સમજી શકું...પણ મૃત્યુ તો ઘણું આથે છે, અને સારું જ જીવન સત્યને માટ પૂકારી રહ્યું છે...ના ન કહેતી, કુસુમ: અને ડોકું ય ન ધૂણવતી...તો બોલી દે કે અમે અમારા ધાર્યામાં ભૂત્ર નથી કરી...

કુસુમ: તમે અતિ-અતિ ભૂત્રો છો, કુમુદ ખૂંદેન...

કુમુદ: હજારો જોજનને અંતર આપણુ રડતાં રહીશું ત્યારે ?...

કુસુમ: પણ હું જો કહું છું તે સાચું શું નથી માનતાં તમે ?

કુમુદ: એક બાળક પણ તે ખરું ન માની શકે—કારણ પ્રત્યેક ત્હારા શબ્દ ને પ્રત્યેક ત્હારી ક્રિયા તેથી ઉલટાં છે...

કુસુમ: ક્રિયા શબ્દો ને કઈ ક્રિયાઓ વિષે તમે કહેા છો ?...

કુમુદ: શા માટે દાદીમાને તેં છેલ્લા 'જય જય' કરેલ?

કુસુમ: પણ તે તો જ્યારે જ્યારે રોજ હું ખહાર જતી ત્યારે તેમ કહીને જ જતી...

કુમુદ: શા માટે...પણ શા માટે ખીજું સધળું, કુસુમ?...પણ હાય! મૃત્યુ આટલી સમીપ છતાં આ સૌ પ્રશ્નો ઘટે ખરા? અને સત્ય આ રહ્યું, હૈયામાં તેના વસેલું....

કુસુમ: તમારી શંકા મહને ખિન્ન કરશે—કુમુદ ખહેન, નહીંતર હું જરૂર સુખી હતી...એવું હું શું કરું જેથી તમે શંકા રહિત થાવ...

કુમુદ: સત્ય અમને કહી દે, કુસુમ...

કુસુમ: કિયું સત્ય તમારે જોઈએ છે?

કુમુદ: મહે જ તને, અન્નણુતાં, આ માર્ગ લેવરાવ્યો...

કુસુમ: ના, ના, કોઈએ મહને તેમ નથી કયું...

કુમુદ: જીવનનાં વાદળ વીખરાવવાને એક જ શબ્દની અપેક્ષા છે, અને ત્યારે પાંચે પડી તને વિનવું છું કે તું મહને તે એક શબ્દ સૂચવી રહે...મહારા કાનમાં કહે, જો તેમ ઈચ્છે તો, અથવા ત્યારી આંખને અણુસારે મહને તે સૂચવી રહે, અને ચંદ્ર સુદ્ધાંતે તે નહીં જાણી શકે...

ચન્દ્ર: કુમુદ ખરું કહે છે, કુસુમ...હું ય તે પૂછું છું...

કુસુમ: હું બીંતપરથી નીચે નમતાં પડી ગઈ...

કુમુદ: વારંવાર તેં મહને પૂછ્યું હતું કે હું ત્યારી જગાએ હોઉં તો શું કરું.....

કુસુમ: હું બીંતપરથી નીચે વળી ને પડી ગઈ...

કુમુદ: તને ખબર નથી કેમ હું આ પ્રશ્નો પૂછું છું તે ?...

કુસુમ: હા, હા, કુમુદ જાહેન મદારાં, હું જાણું છું તે, પણ તે સત્ય ન હોત, જો કે વધુ સુંદર છતાંય.

કુમુદ: (રડતી) હાય, પ્રભુ ! સરળ રનેહનાં સૌ આગળ કેવાં નાદાન ને નિર્ધન આપણુ લાગીએ છીએ ?

કુસુમ: કુમુદ જાહેન !...

કુમુદ: કુસુમ !...શું થયું ?...તું આમ ફિક્કી કેમ પડે છે...દુઃખ વધારે અસહ્ય થતું જાય છે...

કુસુમ: ના,...અતીવ આનંદને લઈને હું તેમ કંઈ છું એ તો...અરે ! તું કેમ આટઆટલું રડે છે, ચન્દ્ર !...

ચન્દ્ર: કુસુમ !...

કુસુમ: આમ મા રડ, મદારા ગરિબડા ચન્દ્ર...હવાં આપણુ અન્યોન્યને ખરેખર મદાઈએ છીએ...એક પણ અશ્રુ ખેરવવાની હવાં જરૂર નથી...જરાકમાં તો હું મરણુ શરણુ થઈ રહીશ અને એવું તો મીઠવડું એક મરકલડું મહારે મુખ પથરાઈ રહેશે કે ભાગ્યે જ તું મહને મૃત્યુ પામેલ લેખી શકશે...અન્તિમ એ પળે એવું સુમધુર સ્મિત મુખ પર ફરકી રહે તે માટે કેટલું સારી રીતે, કેવડું ઉંડી રીતે, સુખી અને આનંદી થવું પડે છે...અને મહને સમજ નથી પડતી, આવડી નાની શી હું તે આટઆટલું સ્વર્ગ સુંદર સુખ હૈયાને કિયે ભવન ભરી રહી છું...અને ક્યારેક મહને એમ

ભય લાગે છે કે મહારી સાથે સાઈં ય સુખ હું લઈ જઈશિ...
શું ? તમે ય રડો છો, કુમુદ ખેન ? આ ત્યારે સુખ
નથી શું ?...

કુમુદ: સંપૂર્ણ શાન્તિ અમને આપ, કુસુમ...

કુસુમ: તમે મહને દીધી તે શાન્તિ હું તમને દઈશિ,
કુમુદ ખેન...

કુમુદ: તું તે દઈ શકી હોત, પણ તેં તે ન...

કુસુમ: અને છતાં ય મહારે અંતર અજબ શી શાન્તિ
પથરાઈ રહી છે, કુમુદ ખેન !...

કુમુદ: (હસકાતી) ઈશ્વર જાતે જ ત્યારે જુદો, ત્હારી
આગળ નહીં, કુસુમ ?...

કુસુમ: (અવાજને પસટાવી) પણ તું કેમ જતી રહે
છે, કેમ જતી રહે છે, મહારી દીકરી ? દાદીમાએ મહને
કહ્યું. કારણ મહને કુંચી જડી, દાદીમા, કુંચી મહને જડી
માટે...

કુમુદ: કુસુમ !...

કુસુમ: (પુનઃ સચેત થઈ) પાંખડી !...હું શું કહેતી
હતી ?...કહે હું જે કહેતી હતી તે...તે સાચું નથી...મહેં
તને નહોતી વારી ?...

કુમુદ: તેં કશું જ કહ્યું નથી, કશું જ કહ્યું નથી...
અમુંઝા મા, મહારી કુસુમ...

કુસુમ: મહેં તને નહોતી વારી...હું કંઈક શબ્દો કહીશ
હમણાં, પણ તે સાચા નહીં હોય.....તમે મહને માફ

કરશો, કારણ મહારો આત્મા અતીવ નિર્બળ બનતો જાય છે...મહેં દાદીમાને સંભાર્યાં, નહીં ?...

કુમુદ: હા...

કુસુમ: હા, હું તમને કહેતી'તી કે દાદીમાને હાથ અરકાડ્યા વિના ઉંચી નીચી કરજો...મહેં તમને તે શીખવ્યું હોત, પણ વખત, વખત, ક્યાં હતો ?...અરે, કુમુદ બહેન ! સાવચેત રહેજો !...

કુમુદ: (ભયભીત થઈ) શું છે, શું છે, કુસુમ ?...

કુસુમ: કંઈ ન'થી, કંઈ નથી; જાય છે તે...મહેં ધાયું હું કંઈક સાચી ન હતી તેવી હકીકત તમને કહેવા જતી હતી...

કુમુદ: હું હવાં તને સત્યાસત્ય વિષે નહીં પૂછું, કુસુમ...

કુસુમ: સાચું જો હું ન કહેતી હોઉં તો મહારં મહેં સીવી દેજો...વચન, વચન, હું તને વિનવું છું...

કુમુદ: હું વચન આપું છું, કુસુમ...

કુસુમ: (ચન્દ્રને) મહારે તેને કશું જ કહેવાનું નથી, ચન્દ્ર...(ચન્દ્ર સમૌન જતો રહે છે) તે દુઃખી છે, ખિન્ન છે...ધીમે ધીમે તમે તેને કહી શકશો, જ્યારે તે ભૂલી ગયો હોય ત્યારે...મહારે હોઠે હાથ મુકો, કુમુદ બહેન, કારમું કેક દદ' મહને સહસા ઉપડી આવ્યું છે...

કુમુદ: મહને કહે, કહે મહને, કુસુમ...

કુસુમ: ભૂલી ગઈ, ભૂલી ગઈ, શું કહેવાનું હતું તે...
સત્ય નહીં, પણ અસત્ય આવતું હતું... મદારી આંખો દાખા
દો, કુમુદ બહેન... તમે જેને ઉઘાડેલ તે તમારે હાથે જ
મીંચાય તેમાં જ સારું.... વખત થયો છે, વખત થયો,
હવે...

કુમુદ: કુસુમ ?...

કુસુમ: (બહુજ ધીમેથી) હું...હું નીચી નમતી હતી
ને પડી ગઈ...

[કુસુમ પંચત્વ પામે છે.]

કુમુદ: (રડતી) ચન્દ્ર...

ચન્દ્ર: (રડતો, કકળતો, કુસુમનાં શરીર પર પડે છે)
કુસુમ !...

શિરિન અને ફરહાદ

સુવિખ્યાત નાટ્યકાર મોરિસ મેટલિન્કના “ Pelleas
and Melisanda ” નામક નાટ્ય પરથી.

પાત્રો.

રસ્તમ

આલાં

શિરિન

ફરહાદ

મીઠાં

ગુલાં

નાઝાં

વૈષ્ણ

રસ્તમની પુત્રી

ફરહાદની બહેનો

અંક પહેલો.

પ્રવેશ પહેલો.

[વાડીઓની એક વેરાન જગામાં શિરિન નીંદરે છે ને રસ્તમ તેની નજીક નમતો ઉભેલ દીસે છે.]

રસ્તમ: વિશાળાં આ વૃક્ષો નીચે દિવસ ને રાત જાણે નિદ્રાનું મહારાજ્ય સ્થપાઈ રહ્યું દીસે છે. ગમે તે કાળે અમે અહીં આવી રહ્યાં, તે ને હું, કે નિદ્રાએ તે તત્કાળ ઘેરાઈ જ ગઈ.....પણ તેમાં મારે શું કામ અસંતોષ દાખવવો જોઈએ ? કારણ હું નથી જાણતો કે દિવસના મારી ને તેની મીઠેમીટ મળી કે તરત જ કાણ જાણે તેનામાં શું એ વિચિત્ર ફેરફાર થઈ જતો જણાય છે !-જાણે કંઈક અસાધ્ય ને દુર્ઘટ એવું કાંઈ મહેં તેને ફરમાવ્યું હોય. બાકી તે સિવાય બાળકો, વનપ્રાન્ત, સમુદ્ર અને અન્ય સર્વ કાંઈ દૂર-તેમ નિકટની વસ્તુઓ પ્રત્યે તેની મીઠી અભિજરતી આંખ વારંવાર મેં ન્યાળી છે-એક મહારાજ પ્રતિ તેને શત્રુને ભાવે નીરખતી હું જોઈ રહું છું. બસ, જ્યારે તે નીંદરે છે ત્યારે જ હું તેના પર આમ નિર્ભય નમી શકું છું-તે વિના સારો ય દિન તેની પાસે છતાં વિમુખ રહેવું પડે છે.....વૃદ્ધ વયે મહાવું તે ય દુઃખદ છે...સ્ત્રીઓ સમજે છે કે વયને વધવે હૃદયનાં આકર્ષણો ઘટે છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. બધાં મહેને “શાણા સુલ્તાન” ને નામે સંબોધતાં.

અલગત જ્યાં સુધી કાંઈ નહોતું બન્યું ત્યાં સુધી હું ડાહ્યો હતો. એવાં કેટલાંક મનુષ્યો છે, જેમના આગળ પ્રસંગો આવતાં ડરે છે, અથવા આવે છે તો તરત જ પાછા હટી જાય છે, એટલે સુધી કે હું જ્યાં હઉં ત્યાં કશું જ બનવા ન પામે.....મહેને લાગે છે વિધાતાને ય મહેં શક્તિહીન બનાવી દીધી હતી; અને એક કાળે મહેને તેનું ઝાઝેરું અભિમાન હતું.....મહારી કારકીર્દીમાં સૌ પ્રજ્ઞજનોને શાંતિ અને આરામ મળ્યે ગયાં છે.....પણ હવે મહેને જણાય છે કે સુસ્ત એ શાંતિ કરતાં સાદસભરી આફતો ય વધારે આવકારદાયક છે અને સ્થિર એકાકી જીવન કરતાં કેક વધારે ઉચ્ચ ને સ્ફુર્તિભર્યું જીવન હોવું જોઈએ છીએ.....તો ભલે લોકને જાણુવા દો કે ભવિષ્યનાં નીંદરતાં જલને ક્ષુબ્ધ કરવાની શક્તિ ય મહારામાં છે. શિરિન, શિરિન ! અહા ! કેવી ખૂબસુરત, કેવી મીઠી ને મોલક તે નીંદરે છે ! લાંબા તેના વાળ કેક આ ઝુલ રોપ પર પડે છે, તો કેક તેના હરિણ પર જવાઈ રહ્યા છે, તેનું અર્ધ ઉઘાડું મુખ સુમધુર ઉપા કરતાં ય વિશેષ રમ્ય ને આહલાદક દીમે છે. હું તેને ચુંમીશ—તેને નહિ ખબર પડે. મહારી આ ઘોળી દાઢી હું દૂર રાખીશ.....(તે તેને ચુંમે છે.) જરૂર તેનું મુખ મલકયું. હું તેને માટે શું કરવા દિલગીર થાઉં ? પોતાની જાંઘીનાં થોડાંક વર્ષો તે મહેને દે છે, પણ કેક દિવસ તો તે રાણી થશે, અને અડીથી હું પગું તે પહેલાં એવકું તો નાતું સુકૃત મહારે લાથે થઈ રહેશે. તેઓ સૌને જ ખરેખર આશ્ચર્ય થઈ રહેશે. તેને પોતાને કાંઈ ખબર નથી.....અરે, જુવો, જુવો તે જાગે છે, સફાળી તે ઉડે છે. ક્યાંથી, ક્યાંથી આવે છે તું, શિરિન ?

શિરિન: મહને એક નઠાઈં સ્વપ્ન આવેલ.

રસ્તમ: શું હતું તે ? શા માટે દૂર શૂન્ય નજરે જોઈ રહે છે ?

શિરિન: મહને લાગે છે કે કોક હમણાં અહીંથી પસાર થયું.

રસ્તમ: પણ મહેં કંઈ ન સાંભળ્યું ને !

શિરિન: હું તમને કહું છું, કોક અહીં આવે છે. જીવો-આ રહ્યો તે ! (તેમની નજદીક આવતા એક ઘોડેસ્વારને દાખવે છે) મારો હાથ ઝાલવાની કંઈ જરૂર નથી. મહને કશો જ ભય નથી. આપણને તેણે નથી જોયાં.....

રસ્તમ: કાણ અહીં આવવાની હીંમત કરી શકે છે ?.....મહને લાગે છે ફરહાદ છે તે...આલાં ને તે અદરાયાં છે...જો, તે કોક ઉંચી કરે...કાણ છે, ફરહાદ ?

[ફરહાદ આવે છે.]

ફરહાદ: હા, પિતાજી...માનું છું કે એ નામે જ આપને યોલાવવા ઉચિત છે, નહીં ? નિર્ધારિત દિવસ અને ઘડી કરતાં હું વહેલો આવ્યો, ખરું ?

રસ્તમ: એમાં શું ? ત્હારે માટે સદા એ દ્વાર ઉઘાડાં છે...પણ કંઈ બન્યું તો નથી ને ? આટલો વહેલો તું આવીશ એમ નહોતું ધાયું.....આલાં આવી ત્હારી સાથે ?

ફરહાદ: ના, તે કાલે આવશે. દિવસ ને રાતની ચાલુ મુસાફરી થકી એ થાકી ગઈ છે. ને તેણે મહને વહેલાં જવા કહ્યું...મ્હારી વહેનો સૌ અહીં છે ?

ફરહાદ: ત્રણેક દિવસથી તેઓ અહીં આવેલ છે ને લગ્નની વાટ જોઈ રહેલ છે. તું ધણો જ પ્રસન્ન દેખાય છે, ફરહાદ !

ફરહાદ: શોધ્યું સૌ જડી રહે ત્યાર પછી કેણુ આવકું પ્રસન્ન ન હોય ? એક વખત શોક મ્હને આવરતો, પણ હવે દિવસ મીઠા ને મનહરણા લાગે છે. અને છતાંય કેક કેક વખત જુનાં એ સ્મરણો સતાવે છે, કે તરત જ આલોની ગોદમાં લપ્પાઈ જઈ છું ને તત્કાળ અમુલ્ય પ્રકાશની લહરીઓ ઝીલી રહું છું. આલોનો આત્મા, તેનું સાન્ત્વનું, સંજીવનું, સ્નેહાંજનું અંતરતમ અંતર ત્યાં પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે: અને વણુઓદયે તે રડતા બાળકને આશ્વાસી રહે છે...હું કદીય તે નહીં સમજી શકું...મ્હને ખબર નથી, ક્યાંથી તે સૌ ઉદ્ભવે છે, પણ તેના નામોચ્ચાર સાથે હું કાંઈ પ્રાર્થન-નિમગ્ન થઈ જતો હઉં એમ અનુભવાયા વિના નથી રહેતું.....

શિરિન: મ્હારે અંદર જવું છે.

ફરહાદ: (શિરિન અને ફરહાદને એક બીજા તરફ શરમાળભાવે નીરખતાં જોઈ) નન્દનવનની ખીણોમાંથી આવેલ આ નાનકડી શિરિન.....હાથોહાથ મિલાવો બન્ને... કાં, તું અન્નયબી પામ્યો શું, ફરહાદ ?

ફરહાદ: પિતાજી.....

[એનો ઘોડો અચિંત્ય ખુખારે છે, જેને અવાજે શિરિનનું હરિણ ચમકે છે.]

ફરહાદ: જો જો, ત્હારા ઘોડાએ શિરિનના હરિણને ખડીવરાવ્યું. તે દોડી જશે.

શિરિન: ના; તે કદી ય દોડી નથી જતું. તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું, એટલું જ. મહારી દાદીમાએ મહને દીધેલ એ હરિણ છે.....ખીજાં હરણાં જેવું બહીકણુ ન હોય એ. દિવસ વા રાત કદી ય તે મહારાથી વિખૂટું નથી થતું.

[તે તેને પંપાળે છે.]

ફરહાદ: (તેને પંપાળતો) એક બાળકની જેમ તે મહારી સામે જોઈ રહે છે.

શિરિન: સૌ જ તે સમજે છે.

રસ્તમ: ફરહાદ, તહારી બહેનોને મળવાનો હવાં વખત થયો છે હોં. તને દેખી તેઓ જરૂર નવાઈ પામશે.

શિરિન: હંમેશ તેઓ ચોખંડીએ જતાં, સાથે હું ય જતી; પણ આવડું બહેનું તેમણે નહોતું ધાયું.....

રસ્તમ: ચાલો, ચાલો, લાંબી મુસાફરીથી ફરહાદ સાવ રજોટાઇ કંટાળી ગયો છે. ઘણો ય વખત છે સૌને સાથે મળી વાતો કરવાનો. કાલે સવારે પાછાં મળશું. અને લોક કહે છે, સાંજ કરતાં રહવાર વધારે અનુકૂળ છે. જુઓ, મહેલનાં દ્વાર ઉઘાડાં છે તે આપણને આમંત્રી રહ્યાં છે.

શિરિન: કેણુ જાણે કેમ પણ મહેલમાં પગ મુકતાં જ કેક કારમી વ્યથા મહારે ચિત્ત છવાઈ રહે છે. હું આવડી નહાની ને તે આટઆટલો વિશાળ !—હું તેમાં ખોવાઈ જતી દીસું છું. અને સમુદ્રને નિરીક્ષતી અસંખ્ય બારીઓ...તથા આ નાહકનો વંકબહેળામણો માર્ગ, અને તેની આસપાસના સૌ ખંડો, જેમાં જતાં ય હિંમત હારી જાય.....

ફરહાદ: એ દરેકમાં આપણે જશું...

શિરિન: મહને લાગે છે કે મહારે માટે એ બાંધેલ નહોત, અથવા હું તેમાં રહેવા માટે સરખાયલી ન હઉં. એકદા હું તેમાં ભૂલી પડેલ ને ત્રીસ ત્રીસ દ્વાર ઉધાડ્યાં ત્યારે પ્રકાશનું એક કિરણ મહને લાધી રહ્યું. અને છતાં ય હું દોડી ન શકી, કારણ છેલ્લું દ્વાર ઉંડા સરોવરમાં પડતું. અને કેટલીક માંસની ગુફાઓ તો એટલી અંધારી કે ભર ઉન્હાળામાં ય તેઓ ઠંડીગાર જણાઈ રહે. અને દાદર તેમ અગાશીઓ ક્યાં લઈ જશે કે શું દાખવી રહેશે તે જ ખબર ન પડે....

ફરહાદ: હંમેશાં જે શાંત રહેનારી તે આજ કાં આવકું બધું બોલી રહી છે ?...

[તેઓ જાય છે.]

અંક બીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

[મહેલની એક બારીએ શિરિન ડાકાતી
દેખાય છે. રસ્તમ પ્રવેશે છે.]

રસ્તમ: શિરિન...

શિરિન: (પાછું જોઈ) હાં ?

રસ્તમ: કેવી ફિઝી દીમે છે તું ? કંઈ અસુખ છે તને ?

શિરિન: ના.

રસ્તમ: શું જોતી હતી તું ? પેલા સામેના પુવારા
નિરખતી હતી ? કેવા અજબ છે તે, ને અખૂટ ? પ્રત્યેક
મહારી પુત્રીઓના મરણ પછી તે એક પછી એક એમ પુટી
રહ્યા છે...રાતે હું તેમને ગાતા સુણું છું, ને ભિન્ન ભિન્ન
તેની સુરાવટોમાં મહારી પુત્રીઓના અવાજ હું પરખી રહું છું.

શિરિન: મહને ખબર છે...

રસ્તમ: મહને માફ કરજો, કેટલીક વેળા હું એકની
એક વાત વારંવાર કહી રહું છું. મહારી સ્મરણશક્તિ જરા
મંદ થઈ છે...પણ તે મહારી વૃદ્ધાવસ્થા નથી સૂચવતી. હું
કાંઈ હજી વૃદ્ધ નથી થયો, પણ એક બાદશાહ તરીકે મહારે
માથે ચિંતાનો ભાર ઓછો નથી. ફરહાદ આજે પોતાની
સાહસિકતા વર્ણવતો હતો.

શિરિન: આહ !

રસ્તમ: ધાર્યાં જેટલું તે શૂરાતન દાખવી નથી શકેલ. હમણાંના જુવાનીઆઓ એટલા બધા વિશ્વાસી નથી દીસતા— મહને નવાઈ લાગી. ધણું યે માગાં મહારી આલાંને માટે હતાં. પણ એ સૌમાં મહેં ફરહાદને પસંદ કર્યો, તેને પોતાના જેવા જ ઉત્કૃષ્ટ ને ઉંડાણભર્યા આત્માની જરૂર હતી. એણે વણુવ્યાં તે કરતાં વધારે પરાક્રમેની મહેં આશા રાખેલ. ત્યારા પર તેણે કેવી અસર કરી છે ?

શિરિન: કેણે ?

રસ્તમ: ફરહાદે.

શિરિન: મહેં તો તેને તે સાંજે જ પહેલી વખત જોયો...

રસ્તમ: મહને આશ્ચર્ય થયું—અત્યાર સુધી તેના ભાગ્યમાં સૌ જ એક સરખું સારું ઉતયુ". જે જે તેણે આદરેલ તે પાર પાડેલ, અને તે ય ઝાઝા ધોંધાટ વિના; અનાયાસે જ સર્વ કાઈ ભયમાંથી તે મુક્ત થઈ જતો. પણ હમણાંનું કંઈક પલટાયું હોય એમ દીસે છે. તહેનો સિતારો તેનો તે ન હોય. મહને સમજ નથી પડતી, શા કારણે એમ થવા પામ્યું હોય. તેને તો તેનો સંદેહ સુદ્ધાંતે નથી, પણ બીજાં સર્વને તે સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે...હશે...પણ જો દિવાલોને આચ્છાદતી રાત્રિ આપણને વીંટી લેતી સર્વ જ છવાઈ રહે છે. ત્યારે જઈશું આપણા તે બહાલેરા વાડીઓના વેરાનમાં ?

શિરિન: આજ હું નહીં આવું.

રસ્તમ: ત્હારી તેમ મરજ હોય તો અહીં રહીશું. પણ હવા આજની કુમળી છે તથા રાત સુંદર છે. (તેનાથી અદીઠ શિરિન કંપે છે) મહેં કેટલાક ફુલછોડ ત્યાં વાવ્યા છે. મહેં ધ્રિછેલ કે હું તને તે બતાવી રહું...

શિરિન: ના, આજ રાત્રે નહી...અલબત્ત, તમારી સાથે જ ત્યાં જવા હું ધ્રિછું છું, હવા સ્વચ્છ છે અને વૃક્ષો ય...પણ આજ રાત્રે નહી. (ચોધાર અશ્રુએ રડી પડી વૃદ્ધ રસ્તમની છાતીમાં માથુ ઢાંકી દે છે) મહને આજ ઠીક નથી...

રસ્તમ: ઠીક નથી ?...જો, તું મૂર્છાવશ થાય છે...હું કોકને બોલાવું...

શિરિન: ના, ના...કંઈ નથી તે...મટી ગયું હવે...

રસ્તમ: નીચે બેસી જા. થોભ જરા...

[પાછલે બારણે સત્વર જઈ તેને ઉઘાડી રહે છે. એક બાંક ઉપર બેઠેલ ફરહાદને તે જૂએ છે. પણ કશું જ બોલતો નથી. ફરહાદ ઊઠીને સંતાતો જતો રહે છે.]

પ્રવેશ બીજો.

[મહેલ ફરતી ખાઈ પરનો પુલ-એક છેડેથી ફરહાદ તથા બીજે છેડેથી હરિણ સાથે શિરિન આવતાં જણાય છે. સુલ્તાન રસ્તામ તેમને નિજ ખંડની ખારીમાંથી જોઈ રહેતો દેખાય છે.]

ફરહાદ: તું ખહાર ફરવા જાય છે, શિરિન? હું હમણાં જ શિકારેથી વળી આવ્યો...જમરું ઝાપડું એક પડી ગયું...

શિરિન: હજી લગી કદીય મહેલ આ પુલ ઓળંગ્યો નથી.

ફરહાદ: તેને સામે છેડેથી જંગલમાં પ્રવેશાય છે. લોક ભાગ્યે જ તે પર થઈને જાય છે. લાંબે રસ્તે થઈને જવું તેઓ પસંદ કરે છે. હું કદપું છું કે તેઓને નીચેની ઉંડી ને બદકે અતલ ખાઈનો ભય છે. પર્વતમાંથી પડતા કાળા પાણીના ઘોધ સદાય જાણે કોંઈભર્યાં ન હોય એવું લાગે છે. મહેલનો આ ભાગ સાવ ઉજ્જડ એકાન્તસમો છે પણ જંગલ ધણું રળીઆમણું છે. ચિત્રવિચિત્ર ફુલો ને વૃક્ષો થકી ભયુ'પૂયુ', કદીય તેં પૂર્વે ન દીકું હોય તેવું. આવીશ તું ?

શિરિન: પણ મહને આ કોપાયમાન જલની ખડીક લાગે છે.

ફરહાદ: આવ-તેનો કેપ નિષ્કારણુ છે. જો, તહાઈં આ હરિણુ આવવાની ઇચ્છા કરતું મહારા તરફ ન્યાળી રહે છે. આવ.....

શિરિન: બૂમ ન પાડીશ.....તે છલંગ મારી મારા થકી દૂર ક્યાંક પળી જશે.....

ફરહાદ: ચાલ, મારી સાથે ચાલ.....

[કુદકો મારી હરિણુ શિરિન કનેથી છટકી જઈ ફરહાદ તરફ વળે છે, ત્યાં પુલને ઢોળાવ તેનો પગ લપસે છે ને નીચે ખાઈમાં તે પડી જાય છે.]

શિરિન: ક્યાં ગયું એ ? શું થયું ?

ફરહાદ: પડ્યું તે ખાઈમાં ! પાણીના વમળમાં એ તરફડીયાં મારે ! ના જોતી; હવાં કશું જ કરવું વૃથા છે.....

શિરિન: તું તેને નહીં બચાવી શકે ?

ફરહાદ: બચાવવાની વાત ? હાય ! કેવી રીતે ? તે તો માંછ ઝપટાઈ ગયું. એક ક્ષણ બાદ અતળ જળને તળીએ બેસશે: અને ખુદ ઈશ્વરે તેને નહીં ભાળી શકે.....

શિરિન: મહને છોડ ! મહને છોડ !

ફરહાદ: મહેં શું કયું ?

શિરિન: મહને છોડ ! હું તને ફરીથી જોવા નથી ઇચ્છતી...(રસ્તમ સહસા પ્રવેશે છે ને કશું જ બોલ્યા વેના શિરિનને ઉતાવળે પકડી લઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ: મહેલનો એક ખંડ.

[રસ્તમ અને શિરિન બેઠેલ દીસે છે.]

રસ્તમ: જો શિરિન મહારા હાથ નથી ધ્રુજતા, ને મહારા હૃદય ઉંઘતા બાળકની જેમ શાન્તિમાં ધબકે છે. તથા મહારા અવાજમાં ક્રોધની કણી સુદ્ધાંતે નથી. હું ફરહાદને ઠપકો નથી આપતો; અલબત્ત, તેનું વર્તન અક્ષમ્ય દીસે છે છતાં ય અને તને--હા, તને ય હું ઠપકાપાત્ર નથી ગણતો. તને ન માલૂમ એવા કાનૂનને તું વશ થઈ વર્તી રહે છે, એટલું જ. હા, તે દિવસે તહારા હરિણ ખાઈમાં પડી સહસા મરણ પામ્યું ઇત્યાદિ વિષે અત્યારે તને કાંઈ જ હું નથી કહેવા માંગતો. પણ ગઈ રાતે મહેં તમને આલાંના ખંડની બારી નીચે અન્યોન્યને ચુંબતાં જોયાં. કદાચ તેણે ય એ દુઃખદ ચુમ્બન જોયું હોય--અને તે વિષે હું તને પૂછવા માગું છું. નિર્ભય મને ઉત્તર દઈ રહે: તું જાણે છે કે મહેં તને ક્યારની ય માફ કીધેલ છે.....

શિરિન: હું તેને નહોતી ચુંબેલ.

રસ્તમ: શું ! તું તેને નહોતી ચુંબી, કે તે તને ?

શિરિન: ના.

રસ્તમ: આહ !...સાંભળ: બન્યું તે સર્વ માફ કરવા હું અહીં આવ્યો છું. હું જાણું છું કે તું વતી તેમ અનેક

લોક વતે' છે, અલખત્ર તેમના આત્મા તેમનાથી દૂર હોય ત્યારે.....પણ હવાં સર્વ ત્હારે કહેવું પડશે. તું ફરહાદને આહે છે: તેં તેને મ્હારા દેખતાં ચૂંમેલ છે.

શિરિન: ના.

રસ્તમ: નહાસી ન જા. હું તો એક વૃદ્ધ છું—દોડી જવાનો પ્રયત્ન ન કર.

શિરિન: હું ક્યાં દોડવાનો પ્રયત્ન કરું છું ?

રસ્તમ: આહ ! આહ ! કારણ તું ધારે છે કે મ્હારા આ ઘરડા હાથમાં કશી જ શક્તિ નથી તેથી. પણ એટલું જરૂર માનજે કે સર્વે ભેદને ખુલ્લા કરવા જેટલું બળ તેમનામાં હજી ય છે. (તેને કાંડેથી પકડે છે) તું જેને પસંદ કરે છે તેની સામે બાથ ભીડવા હજી ય તેમનામાં સામર્થ્ય છે...(તેના માથા વાંસે પોતાના હાથ જોરથી વીંટાળે છે) કેમ, હજી ય તું સાચું કહેવા તત્પર નથી શું ? પણ એક પણ એવી આવશે જ્યારે નિર્મળ જળની માફક ત્હારા આત્મામાંથી તે ઢળી પડશે.....

શિરિન: ના ના !

રસ્તમ: ફરીથી પાછું ? હજી પત્યું નથી; વાટ લાંબી છે અને સત્ય શરમાય છે, તથા ખડકોની પાછળ સંતાઈ બેઠું છે.....ખંડાર આવે છે ?...ત્હારી આંખોમાં તે ચળકતું જણાય છે, મ્હારા ગાલ ઉપર તેની કુમળી હવા અનુભવાય છે.....ઓ શિરિન, શિરિન ! (તે તત્કાળ તેને છોડી દે છે) નાનાં બાળકોની જેમ ત્હારા સુકોમલ હાડકાંઓને મ્હેં રડતાં સાંભળ્યાં.....મ્હેં તને દૂભવી ?.....મારે પાચે ન

પડ—ઉલટું મારે પાચે પડવું જોઈએ છીએ.....હું રાક્ષસ છું.....મહારા પર દયા કર.....મહારી ખાતર મહેં તને નથી આજ રંજાડી...આલાં જ મહારે આંધળાના ધન સમી રાંકડી એક દીકરી હવાં રહી છે...ખીજાં મહારાં બાળકો ચાલી ગયાં...એક કાળે સાત સાત બાળકો મહારી આસપાસ વીંટળાતાં.....બધાં જ સુન્દર, આનન્દી ઓજ ને રહોજ-વંતાં...હાય ! ફરીથી મહેં તેમને ન દીઠાં.....આલાં ય મરતે મરતે બચી ગઈ...તેને જીવવાની ઈચ્છા ન હતી...તેમાં વળી આ એક અનાયાસે અચિંત્યું મિલન થવા પામ્યું ને મહેં જોયું કે તે મરણને ઝંખતી મટી ગઈ...તહારી શક્તિને અસાધ્ય એવું કશું જ તહારી પાસે કરાવવા હું નથી માગતો.

[શિરિન રડે છે, પણ કશો જ ઉત્તર નથી આપતી.]

પ્રવેશ થાથા.

સ્થળ: આલાંના ખંડમાં.

[આલાં તથા ફરહાદ દેખાય છે.]

ફરહાદ: આલાં, વર્ષોથી શોધતો એવા સુખને થોડાકેક મહિના પર મહેં તારી સમીપ વસેલ નિહાળ્યું. તે પહેલાં સાચી સુન્દરતા શું હશે, તેની મિઠાશ ને સુકુમારતા કેવીક હશે તેનું મહેને ભાન ન હોતું. સુભગ સુન્દર આત્માની સહૃદય સરળતા મહેં તહારામાં જ એક અનુભવી અને કોક અંધારભર્યા વાતાવરણુ વિહોણા ખંડમાંથી નીકળી પ્રકાશના પરિમલવંતા પ્રદેશમાં ન ઉભતો હઉં એવું આનન્દદર્શન મહેને લાધી રહ્યું—ત્યારે જ મહેં જાણ્યું અન્યના આત્માઓ કેવા હશે, મહારો પોતાનો આત્મા કેવો બનવો જોઈએ..... તે પછી હું તારી વધારે નિકટ આવી રહ્યો. તારાં દ્રષ્ટિ ને શ્રુતિ સાથે મહારાં દ્રષ્ટિશ્રુતિ એક કરી રહ્યો.....કદી કદી સહાંજના તહારાથી દૂર છટકી જઈ એકાંતમાં તહારા સુમધુર ચિન્તને ઉભરાતાં મહારાં આંસુ હું ખાળી ન શકતો. એક જ તહારા મુખડાનું મરકલકું, એક જ તહારો અમૃત-મીઠો દ્રષ્ટિ-પાત, એક જ તહારી કુમળી પ્રસન્નમન નીધા મહારે માટે પુરતાં થઈ પડતાં, મહારા જીવનને ઉચ્ચતર ને શુદ્ધતર એવા ભાવમાં લીન કરવા તેઓ બસ હતાં. તું તે સર્વ જાણે છે.

કારણ ત્હારી સમીપ ખેંચાયેલ હૃદય જ કહી શકે કે ત્હારા વિરલ આત્માનાં ઉન્મા, પ્રકાશ ને સંજીવન કેટલાં સુખદ ને કલ્યાણપ્રદ છે. અને આજ હું આ બધું બોલું છું તેનું કારણ એટલું જ કે કદાચ ભવિષ્યમાં મહેં ધારેલ તેટલો ઉચ્ચ હું નહીં થઈ શકું, વિધિ મ્હારી તરફ વા હું વિધિ તરફ એમ અન્યોન્ય એક બીજા પ્રતિ ધર્યા હૃદયે એવું કંઈક મને અનુભવાય છે—કંઈક એવું બનવા પામ્યું, જેણે મ્હારી આંખો ઉઘાડી નાંખી અને તે ય એ સમયે કે આપણે આપણા પર દુઃખને વ્હોરી લેવા તત્પર થએલ. અને તે કાળે મહેં જાણ્યું કે સુંદરતમ મુખ તથા આત્માના સૌંદર્ય કરતાં કેાક અજ્ઞેય શક્તિ આપણા પર પોતાનું સામ્રાજ્ય ભોગવી રહી છે, કારણ જાણ્યે અજાણ્યે પણ મ્હારે તેને વશ થવું પડે છે. મ્હારું કહ્યું તું સમજે છે વા નથી સમજતી તે હું નથી જાણતો...ગમે તેમ પણ મ્હને માફ કરજો...મ્હારાથી જેટલું સ્પષ્ટ રીતે કહેવાય તેટલું તો મહેં કહ્યું...હું શું ગુમાવી રહું છું તેની મ્હને પૂરેપૂરી જાણ છે; તારા વિશાળ આત્મા આગળ તેનો આત્મા નાના બાળક સમો, ગરીબ ને અનાથ બાળક સમો છે, તે ય હું જાણું છું. અને છતાં તેને હું દૂર ધકેલવા અશક્ત છું....

આણાં: રો મા, ફરહાદ...આપણું ઈચ્છ્યું કરી શકવા આપણે હંમેશા શક્તિવાન નથી તે હું ય પુરેપુરું જાણું છું. તારા અત્યારના આગમનને માટે હું અતત્પર ન હતી. આત્માના કાનુન કરતાં જરૂર કેાક વધારે સામર્થ્યવંતા કાનુન હોવા જોઈએ, જેને વિષે સદૈવ આપણુ ક્યાં નહોતાં વાત કરી રહેતાં ?...(સહસા તેને ચુંબી રહે છે)...પણ તેથી તો હું તને સવિશેષ ચાહી રહી છું. ફરહાદ.....

ફરહાદ: અને હું ય પણ...તેને ચાહું છું તેથી સવિશેષ તને ચાહી રહું છું...તું રહે છે ?

આલાં: નાનકડાં એ આંસુ તને દિલગીર ન કરી રહો...હું સ્ત્રી છું, માટે એ આંસુ ખરે છે, પણ જગત કહે છે સ્ત્રીનાં આંસુ દુઃખદ નથી. જો, ક્યારની ય મહારી આંખો સૂકાઈ ગઈ...મહેને તેની પુરી જાણ હતી...મહેને લાગેલ કે હું સવેળા જાગી રહીશ અને હવાં સૌ બનવાનું બની ગયું તેથી છૂટથી હું શ્વાસ લઈ રહીશ, કારણ હું કદી સુખી ન હતી ને નથી...બસ...હવાં તો તહારા ને તેના સુખને કાજ ઉત્તમ માગ' કયો છે તે શોધવું ને વિચારવું જરૂરનું છે. મહેને ભય છે કે પિતાજીને કંઈક શંકા પડી છે...

[તેઓ બહાર જાય છે.]

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

[ખંડને છેડે અર્ધ-ઉઘડ્યા બારણાના ઉમરા પર ઉભેલ આલાં તથા ખંડની મધ્ય રસ્તમ દેખાય છે.]

આલાં: પિતાજી, આત્માના મહારા અવાજનો અનાદર ન કરી શકવાથી આપની પાસે આવેલ છું. ફરહાદને હું મળી ત્યારે મહારા આત્મામાં શું શું થયેલ હતું તેની તમને જાણ છે. બીજા મનુષ્યો કરતાં તે મહને જુદી ભાત પાડતો જણાયલો...આજ હું તમારી સહાય માગવા આવી છું. કારણ મહારે તેને ઉત્તમ રીતે શું કહેવું તેની મહને સુઝ નથી પડતી...મહને અનુભવાય છે કે હું ચાહી શકીશ નહીં...તે બદલાયો નથી પણ હું—અથવા કદાચ હું ન સમજતી હોઉં...અને સૌમાં મહેં પસંદ કરેલને મહાવું જ્યારે સાવ અશક્ય થઈ પડે છે ત્યારે તેને માટે શોક કરવો વૃથા છે...હવાં મહારી આંખ પ્રેમને માર્ગ કદી ય નહીં ફરકે, અને કશા ય ઉચાટ વા અશાંતિ વિના તમે મહને તમારી સમીપ નિવસતી જોશો...મહને લાગે છે હવાં જ મહારા સુખની પણ ઉગે છે...

રસ્તમ: આલાં, મહારી પાસે આવી રહે. બેટા, પૂર્વે આવું તેં કદી ય તારા બાપને નહોતું જણાવ્યું. ત્યાં જાણે મહારાથી નહાસી છૂટવા અર્ધ-ઉઘડ્યા બારણાના ઉમરા પર

કાં ઉભી રહી છે ? અને શું કામ તારા અંતરના આગળા ઉઘાડી નથી દેતી ? તને ખબર છે કે તારું કહેવું હું પુરેપુરું નથી સમજી શક્યો; આત્મા આત્માની નિકટ ન આવી રહે ત્યાં સુધીના સર્વ શબ્દો નિરર્થક છે. મહારી નિકટ આવી રહે-તું કશું જ ન બોલતી. (આલાં ધીરે ધીરે સમીપ આવે છે.) એક પણ એવી આવે છે જ્યારે આત્મા આત્માને મળે છે, જ્યારે એક અણુઉઘડયા રહ્યા છતાં સર્વ અંતરનું તે કળી શકે છે, જાણી શકે છે. વધારે પાસે આવી રહે-હજી પાસે-જો, હજી ય આપણા આત્માઓ બહુ બહુ દૂર છે, તેમની વચ્ચેનો પ્રકાશ અતિ શિથિલ ને મંદ છે. (આલાં એકાએક અટકે છે) ખડીની શું ?-ખબર પડી કેટલું જઈ શકાય છે તેની ?-ત્યારે હું ત્હારી સમીપ આવું છું...(તે ધીરે ધીરે આલાં તરફ આવી તેને સ્થિર નિહાળી રહે છે) હું સમજ્યો આલાં.....

આલાં: પિતાજી !...(આંસુ ઢાળતી તે વૃદ્ધ પિતાની છાતી પર માથું ટેકવી રહે છે.)

રૂસ્તમ: તને જણાય છે કેટલું નકામું હતું તે...

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ: મહેલનો એક ખંડ.

[શિરિન ને ફરહાદ પ્રવેશે છે.]

ફરહાદ: કાલે બધું તૈયાર થઈ રહેશે. અહીં વધુ થોભવું ઠીક નથી. મહેલના મધ્ય ભાગમાં ગાંડાની માફક તે ધુમી રહેતો દીસે છે. થોડી જ વેળા પર હું તેને મળ્યો. તેણે મહારા તરફ જોયું, પણ કશું જ કહ્યું નહીં. હું પસાર થયો ને પાછું ફરી જોયું તો જણાયું કે કુંચીઓનાં ઝુમખાં સાફ કરતે કરતે મનમાં તે હસતો હતો. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે હું તેના સામે જોઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેણે ડોકું ધુણાવી જરા હસવાનો અને મિત્રતા દાખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહેલને લાગે છે કે કોક છુપી યુક્તિ તે ઘડી રહેલ છે. જેની ખુદ્દિ બ્રમિત થઈ છે એવાને હાથ આપણ આવી પડ્યાં છીએ. કાલ તો આપણે છેક દૂર પહોંચ્યાં હોઈશું. ત્યાં મહારે દેશ તારા દેશ સમું જ સૌ મઝેનું સુદાગે છે. આલાંએ આપણે બે તેમ મહારી બેનો અહીંથી સહીસલામત નાસી છુટીએ તે માટે સૌ ગોઠવણી કરી મુકી છે...

શિરિન: શું બોલી તે ?

ફરહાદ: કંઈ નહીં, કંઈ નહીં...કેટલોક કાળ આપણે સમુદ્ર પર વીતાડશું, કેટલોક વિશાળ વૃક્ષોની વચમાં, અને

પછી મહારા પિતાના કિલ્લાની આસપાસનાં સરોવર તથા પર્વતમાળ પર અને તું જોશે કે અહીંના સર્વ અંધારમય પ્રદેશ કરતાં ત્યાં કેટલું સુભગ ને ભવ્ય છે...અમારે ત્યાંનું આકાશ જ એવું સુહામણું છે કે તેની નીચે ભાગ્યે જ કદી ય કોઈને કંઈ ભય લાગે, અને અમારી વનશ્રી સદૈવ વસંતી વાદા સજેલ, સુકુમાર ને સુવાસિત પ્રકાશે છે...

શિરિન: તે રડી હતી ?

ફરહાદ: શા માટે આ પ્રશ્નો ?...સાંભળજ તું; એ વિષે બોલવાનો આપણો અધિકાર નથી. આપણુ દુક જીંદગી ને તેના વિશાળ જીવનની વચ્ચે કશું જ સરખાપણું નથી. તેની સમીપ જતાં પહેલાં પ્રેમ એની મેળે જ બળાત્કારે શાન્ત થઈ રહે. તેના ચિંતનમાં આપણુ બંને સાવ ભિખારી સમાં દીસીએ છીએ...મહને છોડ, છોડી દે મહને !...કારણ હું તને કંઈક કહેવા ઈચ્છું છું...

શિરિન: ફરહાદ !...શું થયું છે ?

ફરહાદ: જા, જા,...આંખોમાંથી નહી, પણ કોક દૂર દૂરને પ્રદેશ થકી ઝરતાં અશ્રુ મહેં જોયાં...જરૂર કોક અન્ય બાબત બનવા પામી છે...અને છતાં મહને લાગે છે કે આપણે કદાચ સાચાં છીએ; પણ ઓ ઈશ્વર ! જો તેમ હોય તો આ સાચાપણામાં ય કેટલું દુઃખ છે ? જા, જા... કાલ તને કહીશ, કાલે કાલે.....

[જુદે જુદે રસ્તેથી બંને જતાં રહે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ: શિરિનના ખંડની નજદીક.

[આલાં તથા ફરહાદની બહેનો પ્રવેશે છે.]

આલાં: પાસેના વનમાં ઘોડાઓ વાટ જોઈ રહ્યા છે, પણ ફરહાદ નાસવાની ના પાડે છે—જો કે તે તે તમે ભયમાં છો છતાં ય મહારા પિતાને ય હું હમણાં નથી સમજી શકતી. કેાક વિચારમાં તેમનું મગજ ભ્રમિત થયું દીસે છે. છેલ્લા ત્રણેક દિવસથી તો તેમને પગલે પગલે હું જ્યાં તે ત્યાં જઈ રહું છું. આજ સવારમાં ઉઠતાં વેંત જ તે સારા ય મહેલને ખુણેખોચરે ધુમી આવ્યા, તેમ આસપાસની ખીણોને તથા ખાઈઓને જોઈ વળ્યા. તેમના હાથમાં કુંચીઓનું ઝુમખું હતું ને કેાક વિચિત્ર ગીતની કડી તે ગાઈ રહ્યા હતા:

“ નયણાંની વાટે સંચરજે—”

તમે ય તમારા ખંડમાંથી કદાચ તે સાંભળ્યું હશે..... અત્યાર સુધી મહેં તમને કશું જ નથી જણાવ્યું. કારણ વિના કારણ કંઈ કહેવું તે ઠીક ન હતું. શિરિનને તેમણે આ ખંડમાં પુરી હોવી જોઈએ, પણ કેાઈને કશી જ ખબર નથી તેમણે તેને શું કરેલ છે તેની. આખી ય રાત મહેં ઉભે પગે ગાળી, પણ કશું જ મહારા જાણવામાં કે સાંભળવામાં ન આવ્યું.....તમે કશું સાંભળો છો ?

મીઠાં: માત્ર પવનની ધીરી સુરાવટ મહેને તો સુણાય છે.

ગુલાં: અને હું પેલા મોટા ધડીયાળના લોલકના અવાજને સુણું છું.

નાઝાં: પણ કેણુ છે એ શિરિન, ને શા માટે સુસ્તાન રસ્તમ તેના પર આટલા ગુસ્સે થયા છે ?

આલાં: નન્દનવનની વાટિકાઓમાંથી આવેલ તે એક યાહુદણુ ગુલામડી છે.....તેના પર ગુસ્સે નથી પણ..... સાંભળો, આ આવે તે (દૂર કોક ગાતું સંભળાય છે) આ થાંભલાઓ પાછળ સંતાર્ધ જાઓ. કોઈએ આ ખંડ સમીપ ન આવવું એવું તેમનું ફરમાન છે. (તેઓ સંતાય છે. રસ્તમ ગાતો ને કુંચીઓનું ઝુમખું ફેરવતો આવે છે.)

રસ્તમ:

ત્રણ ત્રણ સોનાની કુંચીઓ—
ત્હોયે ન રાણી હજી મુક્ત હો !

દુઃખ તણી—

ત્રણ ત્રણ સોનાની કુંચીઓ—
નયણાંની વાટે સંચરવું હો !

દુઃખી તણી—

ત્રણ ત્રણ સોનાની કુંચીઓ.

[અતિવ થાક્યો હીસે છે ને શિરિનના ખંડ ખ્હાર પડેલ બાંક પર તે ઢળી પડે છે; થોડોક વખત ગીત ગુંજ્યા કરી અંતે નિદ્રાવશ થાય છે.]

આલાં: આવો, છતાં થઈ રહો, પણ જરી ય અવાજ કર્યા વિના. બાંક પર તે સૂઈ ગયા છે. હાય ! પિતા !

ત્રણ ત્રણ દિવસમાં કેટકેટલા તેમના વાળ ઘોળા થઈ ગયા !
કેટલા દુઃખી, કેટલા નિર્બળ ! હાય ! નિદ્રામાં ય તેમના
જીવને જંપ નથી ! ત્રણ ત્રણ દિવસથી મહારાથી તેમના
સામું ય જોયું નથી જતું.....

મીઠાં: ઘેર નિદ્રામાં પડ્યા છે.....

આલાં: હા, પણ તેમનો આત્મા અશાન્ત છે, એ
ચોખ્ખું જોઈ શકાય છે...એમની આંખો પર તડકા આવ્યો
છે.....લાવ, એમના મ્હેં પર આ વસ્ત્ર ઢાંકી દઉં.....

ગુલાં: ના, ના, ન અડકતાં; તે જાગી ઉઠશે.....

આલાં: કોક આ તરફ આવતું સંભળાય છે.....તમે
આમ આડાં ઉભાં રહેશો ? કારણ કોઈ અજાણ્યું તેમને
આ સ્થિતિમાં જુએ તે ઠીક નથી.....

નાઝાં: એ તો ફરહાદ છે.....

આલાં: ગરીબડી એમની આંખ હું ઢાંકી દઉં.....
(ફરહાદને મુખ એક વસ્ત્ર ઢાંકે છે).....ફરહાદે તેમને
આવી દુઃખી હાલતમાં ન જોવા જોઈએ.....

[ફરહાદ પ્રવેશે છે.]

ફરહાદ: શું થયું છે જે ?

મીઠાં: બાંક પર ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા છે.

ફરહાદ: મ્હને તેમણે ન જોયેલ, પણ હું તેમની
વાંસે વાંસે ફરતો હતો, તે કશું જ ન બોલેલ.....

આલાં: ના, પણ જુવો. કેટલું કષ્ટ તેઓ સહી
રહ્યા છે ?

ફરહાદ: તેમની પાસે કુંચીઓ છે, નહીં ?

ગુલાં: હા, આ રહી તેમના હાથમાં....

ફરહાદ: હું તે લઈશ.

આલાં: શું કરવા ? જોને સંભાળજે, નહીં તો હમણાં તે જાગી ઉઠશે. ત્રણ ત્રણ રાતના એમને અખંડ ઉજાગરા છે.....

ફરહાદ: ધીરે રહી હું તેમના હાથમાંથી તે લઈ લઈશ. વધુ વિલંબની હવાં જરૂર નથી. ધૈર્ય જ એકલો કહી શકે કે સુલ્તાને શું ધાયું છે. પણ ચિત્તશુદ્ધિ થયે તે જરૂર એમને માફ કરશે.....હાય ! કેટલા નખળા હાથ થઈ ગયા છે ?

આલાં: સભાળીને હાં, ધીરેથી.....

ફરહાદ : ચાલો, કુંચીઓ મળી ગઈ—પણ કઈ કુંચી વડે આ દ્વાર ઉઘડે છે જે ?

મીઠાં : મહેને ખીંક લાગે છે, ન ઉઘાડતો ફરહાદ આ ખારણાને.

ફરહાદ : ઉભાં રહો અહીં.....મહેને જાણુ નથી માંદગી શું મળશે તેની.....(દ્વાર આગળ જઈ તેને ઉઘાડી માંદ પ્રવેશે છે.)

આલાં : છે એ ત્યાં ?

ફરહાદ : (ખંડમાંથી) કશું જ મહેને નથી દેખાતું—ખારીઓ સૌ બંધ છે.....

આલાં : સંભાળજો હોં, ફરહાદ...મહને જવા દે પહેલી
...તહારો અવાજ ધ્રુજે છે.....

ફરહાદ : ના, ના.....જો, જો, બારીની તડમાંથી
એક સૂર્યકિરણ માંદા પ્રવેશે છે.....

મીઠાં : હા—ખુદાર મહેનો સૂર્ય પ્રકાશે છે.

ફરહાદ : (એકદમ ખંડમાંથી ખુદાર ઉછળી આવી)
આવો, આવો, ઉતાવળાં થાવ !—હું માનું છું કે તે.....

આલાં : જોઈ તહેં તેને ?.....

ફરહાદ : પથારી પર પડી છે.....હાલતી કે ચાલતી
કંઈ જ નથી.....મહને નથી લાગતું કે.....અંદર આવો !
(બધાં જ ખંડમાં પ્રવેશે છે.)

આલાં તથા ફરહાદની ખહેનો : (ખંડમાં) આ રહી
તે. ના, ના, મરી નથી ગઈ...શિરિન ! શિરિન ! હાય !
ગરીબડી શિરિન !...મૂર્છાવશ છે તે.....તેના વાળનો ડૂચો
કાપએ તેને મોંએ દીધો છે—તે તેના હાથ તેની કમરે બાંધી
દીધો છે.....શિરિન ! શિરિન !.....ઉતાવળાં થાવ—પાણી
જલ્દીથી લાવો.....(રસ્તમ એવે જાગે છે તે ખંડના
ઉમરે ઉભેલ દેખાય છે.)

આલાં : મારા પિતા ત્યાં છે !

રસ્તમ : (ફરહાદ કને જઈને) તેં આ ખંડનું દાર
ખોલ્યું ?

ફરહાદ : હા, મેં...મેં ખોલ્યું, અને પછી...પછી ?
...મારી નજર આગળ આમ તેને મરતી હું ન જોઈ શકું...

જુવો, તમે શું કયું છે તે...શિરિન ! બહીશ મા...તે આંખો ઉઘાડે છે.....દુઃસહ આ નથી જોયું જતું...

સ્તમ : એવડે ભારે અવાજે ન બોલ...ચાલો આ આ બારીઓ ઉઘાડી દેખો....અંધારામાં કશું જ નથી જોઈ શકાતું...શિરિન ! હાં, જો તે ઉઠી છે...જુઓ, મારાં બાળકો ! કેટકેટલું અંધારું છે આ ખંડમાં ? હજારો શીટ ઉંડા ભોંયરામાં ન હેઠળે એવું લાગે છે. પણ જ્યાં આ બારી ખોલી કે તરત સારાય આકાશનો પ્રકાશ માંહ રેલાઈ રહ્યો ! અને તેમાં ફાઈ ઝાઝો શ્રમે ય નથી પડતો—પ્રકાશને બોલાવવો જોઈએ, ને બોલાવ્યો કે તે સહસા આવ્યો જ. કેટલો બધો આજ્ઞાપાલક !...દેખાય છે પેલી દૂર વહેતી નદી ને તેની મધ્ય રંગરંગનાં ફુલની આદર ઓઢેલ ટાપુઓ !...જુવો, જુવો, ઓ શિરિન ને ફરહાદ...આવો, પ્રકાશના પરમ પારાવારમાં ઉભાં રહો તમે અન્નેય...ને નવીન ભગને વધાવતાં અન્ને અન્યોન્યને ચૂમી રહો.....મહેને તમારો વૈરી ન સમજતાં...વિધિએ નિમ્યું તે તમે કયું છે...ને મહેં પણ...આ ઉઘાડી બારીમાંથી પુનઃ રમઝુમતાં વૃક્ષો ને પુષ્પોને તેમના સુભગ આદલાદમાં નિરખી રહો.

[મૈન. ધીરેથી તે બારી બંધ કરે છે.]

અંક ચોથો.

પ્રવેશ પહેલો.

[ઉંડી ત્રિશાળ ગુફાઓ માંથી શિરિન ને
ફરહાદ જણાય છે.]

ફરહાદ: તેમણે મહારી આંખોએ પાટા બાંધ્યા છે, ને
હાથ મહારા બાંધી દીધા છે.

શિરિન: મહારા ય હાથ બાંધ્યા છે, ને મહારી ય આંખોએ
પાટા છે...મહને લાગે છે મહારા હાથમાંથી લોહી વહે છે...

ફરહાદ: અરે, થોભો, થોભો; ડોક અજબ બળને
મહારામાં સંચાર થઈ રહ્યો છે...સૌ જ ગાંઠો વછૂટતી દીસે
છે...ફરીથી પ્રયત્ન કરું છું. ભલે શિરાઓ ભાંગી જાય.
ફરીથી—હાં—મહારા હાથ હવાં છૂટા થયા. (આંખના પાટા
તોડી નાંખતો) અને આંખોના બાંધો વઘોડાયા !

શિરિન: તું દેખે છે હવાં ?

ફરહાદ: હા.

શિરિન: આપણે ક્યાં છીએ ?

ફરહાદ: હું તને નથી દેખી શકતો.

શિરિન: હું અહીં છું, અહીં...

ફરહાદ: સજ્જ પાટાઓને લીધે હજી ય મહારી આંખો-
માંથી ચોધાર આંસુ વહી રહે છે...આપણે અંધારામાં

નથી. પણ તું છે ? તને હું સાંભળું છું. પણ...પ્રકાશની નજદીક ?

શિરિન: હું અહીં છું, આવ મહારી કને...

ફરહાદ: પ્રકાશની કોર પર તું છે, નહીં ? હાલતી ના. તારી આસપાસ શું છે તે હું ન કહી શકું. મહારી આંખો હજીય તે બંધનો સ્મરી રહી છે. એવા તો સજ્જ એ બંધ હતા કે તેથી કરીને મહારાં પોપચાં લગભગ નષ્ટ થઈ ગયાં છે.

શિરિન: જલદી આવ, આ દોરડાંના બંધ મહને ગુંગળાવે છે...મહારાથી ઝાઝી વેળા નહી થોભાય.

ફરહાદ: પ્રકાશમાંથી આવતો અવાજ હું સૂણું છું...

શિરિન: તું ક્યાં છે ?

ફરહાદ: મહને ખબર નથી—હજીય અંધારામાં માર્ગ કાપી રહ્યો છું. ફરીથી બોલ, જેથી મહને જણાય કે તું કઈ દિશામાં છે...નિરંત કોક ઉજ્જવલતામાં તું હોય એમ દીસે છે.

શિરિન: અરે, જલદી આવ, જલદી ! અત્યાર સુધી સૌ મહેં સમૌન સહુ, પણ હવાં મહારાથી વધુ વખત નહી સહું જાય...

ફરહાદ: (આગળ ધપી) તું જ અહીંયાં ? મહેં ધાયુ કેટલીય તું દૂર હશે ! મહારાં આંસુએ મહને છેતર્યો. હાય ! તારા હાથ જખમી થયા છે ને તારાં વસ્ત્રો બધાં રક્તભીનાં થઈ ગયાં છે. આ બંધ છેક તારા અંગના ઉંડાણમાં પ્રવેશ્યા છે ને મહારી કને કશું જ તેમને કાપવાનું સાધન નથી. મહારો છરોય તેમણે ખુંચવી લીધો. હું તેમને તોડી નાંખું છું. થોભ, થોભ—તેમની ગાંઠો મહને જડી...

શિરિન: પણ સૌ પહેલાં મહારી આંખોના બંધ વછોડી નાંખ.

ફરહાદ: અરે, પણ ચોપાસ આ સુવર્ણ દોરની મધ્ય હું અંખવાઈ જઉં છું...

શિરિન: ને પછી મહારા હાથ—મહારા હાથ !

ફરહાદ: રેશમના એ બંધ છે...જો, ધીરે ધીરે ગાંઠો વછૂટે છે—ત્રીશ ત્રીશ વળની ગાંઠો છે એ...પણ હવાં છૂટે છે એ સૌ...હાય ! ત્યારા બંને હાથમાંથી લોડીની ધારાઓ વહે છે ! ને કેવા તેઓ સાવ શિથિલ ને મુડદાલ દીસે છે !

શિરિન: ના, ના, તે જીવે છે, જીવે છે ! જો ! (હાથ નિઅજ છતાં શિરિન ફરહાદની કાટે વાંટગાઈ વળે છે, ને તેને પ્રેમ-આલિંગન દર્શ રહે છે.)

ફરહાદ: શિરિન !

શિરિન: ફરહાદ !

ફરહાદ: શિરિન ! શિરિન !...

શિરિન: હવાં હું સુખી છું...અત્યાર સુખી મહેં રાહ જોઈ હતી.

ફરહાદ: મહને ભય હતો...

શિરિન: હું સુખી છું...હું તને જોવા ઈચ્છું છું.

ફરહાદ: એવા તો સજ્જડ બાંધ્યા છે, જાણે તે લોઢાના ન હોય...હાલતી ના, સોનેરી દોરા મહને જડી આવ્યા...

શિરિન: હા, હા, હું હાલીશ...

[ફરહાદ ફરતા હાથ વીંટાળી પુનઃ તેને સુમધુર ચુમ્મે છે.]

ફરહાદ: સંભાળ, સંભાળ ! જો, પાછી ન ફરતી... મહને ભય છે તને હું કદાચ દુઃખાડીશ-ભારે ઈજા કરી બેસીશ...

શિરિન: તોડી નાંખ ! હરકત નહીં, હવાં મહને કશી જ ઈજા નથી થવાની...

ફરહાદ: મહારે પણ તને નીરખવી છે...

શિરિન: તોડી નાંખ, અરે, તોડી નાંખ ! હવાં મહને કશું જ દુઃખ થનાર નથી.....તોડી નાંખ ! કેટલી બધી પ્રસન્ન હવાં હું મરીશ તેની તને ખબર નથી.....ક્યાં છીએ આપણ ?

ફરહાદ: તું જોશે, તું જોશે...અસંખ્ય અતજ ગુફાઓની મધ્ય આપણ છીએ...નીલી એ ગુફાઓ તેજસ્વી સ્તંભો તથા ઉંચી સુહામણી કમાનો વડે શોભે છે.....

શિરિન: “ ક્યાં છીએ આપણ ? ” તેનો આવો ઉત્તર હોય ?

ફરહાદ: તું ને હું સાથે, પછી ગમે ત્યાં હોઈએ તેનું શું ?

શિરિન: મહને તું ઓછું ચાહે છે, નહીં ?

ફરહાદ: તું શું કહેવા માગે છે ?

શિરિન: હું તહારા હૃદય પર ઝુલું છું. તેને ક્યાં છું તેના ઉત્તરની જરૂર હોય ? બંધ તોડી નાંખ ! એક અંધની જેમ તહારા આત્મામાં હું પ્રવેશી ન શકું.....ફરહાદ, તું શું કરે છે ? મહારા હાસ્ય સંગે તહારું હાસ્ય, ને મહારા રૂદન સંગે તહારું રૂદન, તું નથી મેળવતો દીસતો. મહારા પ્રહાર સંગે તહારો પ્રહાર ને મહારા અનુકંપ સંગે તહારો અનુકંપ હું નથી નીરખી શકતી.....હાય ! આ બંધ, આ બંધ ! તોડી નાંખ.....(પોતે બંધ તોડી નાંખે છે) હાશ !

ફરહાદ: દેખે છે તું ?

શિરિન: હા, હું તને દેખું છું—ફક્ત તને જ.

ફરહાદ: શું છે, શિરિન ? આવડાં શોકવ્યથાભર્યાં આ ચુમ્બન કાં ?

શિરિન: આપણે ક્યાં છીએ ?

ફરહાદ: વ્યથિત આમ કાં મહને પુછે છે તું ?

શિરિન: વ્યથિત નથી હું, પણ આંખ નથી ઉઘાડી શકાતી.....

ફરહાદ : મને લાગે છે તહારો આનંદ મહારાં સારાં ય અંગાંગ કેક પ્રસન્ન પ્રેમલતા વડે બીંજવી રહે છે..... મહારી કનેથી જરી ય ન ખસતી.....તને છોડતાં, રખેને આ સૌ સ્વપ્ન છે એમ માનતાં, હું બહીઉં છું.....

શિરિન : ક્યાં છીએ આપણે ?

ફરહાદ : કદી ય મહેં ન જોયેલ એવી ગુફાઓની મધ્ય.....પણ એમ નથી ભાસતું કે વધુ ને વધુ પ્રકાશ આપણી

સમીપ આવતો જાય છે ? આંખો મહેં પ્રથમ ઉઘાડેલ ત્યારે તો મહને અંધારં ઘેર લાગતું; પણ હવાં સર્વ કાંઈ ઉજળું ને સુહામણું દીસે છે. મહેં સાંભળેલ કે આ મહેલને તળીએ ચમત્કારી ગુફાઓ છે; અને તે આ જ હોવી જોઈએ. અત્યાર સુધી કોઈજ તેમાં નહોતું પ્રવેશી શકેલ.....અને રસ્તામની એકલાની કને જ તેની કુંચીઓ રહેતી. મહને લાગે છે કે આ પ્રકાશ સમુદ્રના જળનો છે...તેમણે આપણને અહીં દાટવા ઇચ્છેલું, પણ અંધારમાં તેમને કશું જ માલુમ નહીં પડેલ; ફાનસ ને મશાલો સહિત તેઓ આવેલ, પણ નરી કાળાશ જ તેમને જણાયતી; જ્યારે આપણી પાસે કશું નથી, છતાં વધુ ને વધુ પ્રકાશ આપણી સમીપ રેલાઈ રહેતો જણાય છે; જરૂર મહાસાગર પર ઉપસૂતેજ લહરતાં હોવાં જોઈએ ને હરિયાળી જલ-ઉમિઓ દ્વારા તેમના નિર્દોષ આત્માની પવિત્રતા આપણને પાવા આપણી સાવ નજદીક તેઓ આવી રહેતાં હોવાં જોઈએ.....

શિરિન: આપણને અહીં આવ્યે કેટલો વખત થયો ?

ફરહાદ: હું તે ન કહી શકું.....તહને સાંભળી તે પહેલાં મહેં જરી ય પ્રયત્ન નહી કરેલ.....

શિરિન: મહને જાણુ નથી આ સૌ કેમ બનવા પામ્યું તે-તું મહને મળેલ તે ખંડમાં હું સૂતી હતી; અને જાગી ત્યારે મહને જણાયું કે મારી આંખો તેમજ હાથ સજ્જડ બંધે બંધાયેલ હતાં.....

ફરહાદ: હું ય નિદ્રાવશ હતો.....મહને પણ કશું ન સાંભળાયેલ, સિવાય કે જાગ્યો ત્યારે આ સૌ બંધન જોઈ રહ્યો. અંધારમાં હું ઘણું ય ઝઝુમ્યો, પણ તેઓ મહારા

કરતાં વધારે બળવાન, એટલે તેમણે મહને અહીં હડસેલી પાડ્યો.....અને તને તેમણે કશું ન કહ્યું ?

શિરિન: ના, શબ્દે નહીં. પણ જ્યારે તે મહારી આગળ થઈને ગયો ત્યારે કોઈકે રડતું મહને સંભળાયેલ: ને પછી હું મૂર્છિત થઈ.....

ફરહાદ (તેને ચૂમી): શિરિન !

શિરિન: કેવું ગંભીર તું મહને ચૂમે છે ?

ફરહાદ: હું તને ચુમું ત્યારે આંખ ન મીંચી દઈશ..... ત્યારા અંતરતમ અંતરમાં પ્રત્યેક મહારા ચુમ્મનના અનુકંપ નિહાળવા હું ઈચ્છું છું.....કારણ ભવિષ્યમાં આવાં રસરસ્યાં ચુમ્મન માણશું વા નહીં તેની મહને ખાત્રી નથી પડતી.....

શિરિન: ના, ના, હમેશ, હમેશ, માણશું તેમને.....

ફરહાદ: આવાં નહીં પણ; કારણ અત્યારે આપણા અધર મૃત્યુના વક્ષસ્થળ પર અન્યોન્યને ભેટે છે, ચૂમે છે: અને તેવું તો એક જ વેળા, કાક ધન્ય પ્રભુદત્ત પળે જ, બને ને ?.....બહા, તું કેટકેટલી સુંદર છે !...પહેલી જ વખત આમ આટલો ત્યારી નિકટ હું આવી ત્યારાં નયન હું નીરખું છું.....કેવું વિચિત્ર ! લોક એકમેકની પાસે થઈ આવજા કરે છે, ને ધારે છે કે જોવાતું તેમણે જોયું; પરંતુ અધર અધરને ચૂમે, ને લલિત રસામૃતને પ્રાણી રહે, તે કાળનાં અદ્ભુત પરિવર્તન રોમરોમનાં જીવંત ને જવલંત પરિવર્તન, તેમને કેટલાં ઓછાં જાણીતાં છે ?.....જો, જો, અનંત પ્રેમના પારાવારમાં તું ને હું જૂલીએ છીએ, ને

આનંદ પ્રમત્ત ચુમ્બનદાન દીએ-લીએ છીએ.....પૃથ્વી થકી
પર આવા પ્રકાશની જ આપણને જરૂર હતી..... (પુનઃ
તેને ચૂમે છે) અરે, અરે, હાલીશ મા. ખડકની કિનારી
પર આપણે છીએ, ને નીચે આપણને પ્રકાશ દેતાં ઉંડાં
પાણી વહે છે.....હું ઝંખવાઈ ગયેલ.....

શિરિન: (પ્રકાશદહાણુ દહાતાં પાણી નિહાળતી)
ઓહો !.....

ફરહાદ: જાણે આખું ય આકાશ આપણી સમક્ષ સભર
છલકી રહ્યું છે.....

શિરિન: માંદા સ્થિર ને અડોળ પુષ્પસમૂહને હું નીરખી
રહું છું.....

ફરહાદ: ખરેખર, કેાક અલૌકિક પુષ્પો છે તે.....
પણ, જો, સૌથી મોટું પેટું પુષ્પ. સહસ્ર તેની પાંદડીઓ,
કેાક અજબ વિલાસ દાખવી રહી છે.....જાણે તેમના
પ્રત્યેકના જીવન્ત શ્વાસોચ્છવાસનાં રસભર ડોલન સૂણતાં
ન હૃદયે એમ સહજ અનુભવાય છે.....અને જળ, જો
તે જળ હોય તો, સારાં ય પૃથ્વીનાં જળ કરતાં કેટલાં બધાં
મનોહરાં, કેટલાં બધાં પવિત્ર ને નીલાં તેજવન્તાં દીપે છે.....

શિરિન: ઝાઝીવાર એકીટશે જોતાં મહને બહીક
લાગે છે.....

ફરહાદ: જો, જો, પ્રકાશ કેવો સર્વ કાંઈ અહીંનું રંગી
રહ્યો છે ! અને સ્વર્ગને સુસુન્દર પ્રાંગણ તું ને હું અન્યોન્યને
ભેટી રહ્યાં છીએ—ચૂમી રહ્યાં છીએ.....જો, જો, આ
ધુમ્મટ પરનાં સુભગ તારા શાં રત્નો અપરિમિત જીવનવન્તાં,

આપણા પ્રત્યે નિજ સુમધુરાં રિમત સારી રહેતાં દીસે છે.....અને આ પ્રત્યેક સ્તંભે કોક અણુગણ્યાં પુષ્પોના રસિક દોર વીંટાઈ રહ્યા છે.....

શિરિન: વહા !.....મહેને કંઈક સાંભળાયું !...

ફરહાદ: શું ?

શિરિન: કોકને મહેં એ ખડક પર પ્રહાર કરતાં સાંભળ્યું.....

ફરહાદ: ના, ના; એ તો કોક અજ્ઞાત સ્વર્ગનાં સુવર્ણાં દ્વાર આપણા આત્માને પરમ મંદિર ઉઘડતાં ને કોક અશ્રુતપૂર્વ ગાન ગુંજતાં સૂણાયાં !.....

શિરિન: સાંભળ...જો, ફરી, ફરી !...

ફરહાદ: (અવાજ બદલી) હા; પહોળું-સૌથી વધુ નીલધેરા ધુમ્મટ પર.....

શિરિન: તેઓ આવે છે.....

ફરહાદ: ખડક પર લોહના પ્રહાર હું સાંભળું છું..... કાં તો તેમણે દ્વાર બંધ કરી દીધું હોય વા તેને ઉઘાડવા અસમર્થ હોય.....પથ્થર પર કોશોના અવાજ થાય છે... તેના આત્માએ તેને જણાવ્યું હશે કે આપણ બે સુખી છીએ.....

[મૈન; એવે એક પથ્થર છક ઉંચેથી પડતો જણાય છે, ને તેની સાથે ગુફામાં દિવસનો પ્રકાશ સંચરી રહે છે.]

શિરિન: અહો !

ફરહાદ: આ પ્રકાશ જુદો છે.....

[ઉભય સ્થિર ઉભે છે, એવે એક પછી એક પથ્થર ખરતા જણાય છે ને કોઈ પ્રકાશના અપ્રતિમ પ્રવાહ ગુફામાં રેલાઈ રહે છે, તથા પૂર્વે ચમત્કારિક દીસતું તે સર્વ ફેટલું નિર્માલ્ય હવે એવી પ્રતીતિ થઈ રહે છે. અંતે ખડકની એક સારી ચ ખાજી વૂટી પડે છે, ને સૂર્યનાં પ્રચંડ તેજ સાથે ખહારથી આવતી ખુમેના અવાજ સંભળાય છે. શિરિન ને ફરહાદ પાછાં હઠી જાય છે.]

ફરહાદ: ક્યાં છીએ આપણ ?

શિરિન: (સચિંત તેને આલીંગી) અને હજી ચ હું તને ચાહું છું, ફરહાદ !

ફરહાદ: અને હું ચ તને ચાહું છું, મહારી શિરિન !

શિરિન: તેઓ આવે છે...

ફરહાદ: (વધુ દૂર હઠતાં પાછળ જોઈ) સંભાળ.

શિરિન: ના, ના, હવે કશું ચ સંભાળવાની જરૂર નથી...

ફરહાદ: (તેના તરફ જોતો) શિરિન !...

શિરિન: હાં.

[પ્રકાશ ને લયના સામઠા ધસારા સામે બંને આઘાં ને આઘાં ધસે છે; અને તેમના પગ લપસે છે. અતલ અંધારણમાં જલમાં ઉભય પડે છે. ક્ષણેક સર્વત્ર મૌન વર્તી રહે છે; પછી આઘાં તથા ફરહાદની બહેનો ગુફામાં પ્રવેશે છે.]

આલાં: તેઓ ક્યાં છે ને ?

મીઠાં: ફરહાદ !

આલાં: શિરિન, શિરિન !

ગુલાં: ફરહાદ, એ તો અમે છીએ અહીં !

નાઝાં: બહીશેા માં, અમે એકલાં જ છીએ.

આલાં: અમારી તરફ આવી રહો; અમે તમને બચાવવા આવ્યાં છીએ.

મીઠાં: રસ્તમ નહાસી ગયો.....

ગુલાં: મહેલમાં તે નથી હવાં...

નાઝાં: કશો જ ઉત્તર કાર્મ નથી આપતું !

આલાં: પેલા જળમાં મહને કશુંક સંભળાયું—આમ, આમ !

[અતલ જળ તરફ તેઓ વળે છે.]

મીઠાં: આ પેલાં જણાય !

ગુલાં: હા, હા, કાળાં પાણીને અતલ ઉંડાણુ...
અન્યોન્યની કરલતામાં વીંટળાયેલાં...

નાઝાં: તેઓ મરી ગયાં છે !

મીઠાં: ના, ના, તેઓ જીવે છે, જીવે છે ! જીવો !

બીજી બહેનો: રહાઓ, રહાઓ ! સદાયને માટે જીમ પાડી રહો !

આલાં: પોતાને ઉગારવાનો જરી ય પ્રયત્ન તે નથી કરતાં જણાતાં.....

અંક પાંચમો.

પ્રવેશ પહેલો.

[મહેલના મધ્ય ખડમાં આલાં તથા વૈદ્ય ઉભેલ દેખાય છે.]

આલાં: (વૈદ્યને) મહારી બહેનોના મૃત્યુ પછી અહીં સાવ સૂનકાર સમું હતું. કશું જ કદી બનવા નહોતું પામેલ. તે પછી કોક અનિવાર્ય અવિશ્રાન્તિએ મહારા પિતાજીને ઘેરી લીધા એમની શાંતિમાં કંઈક ભંગ પડ્યા સમું દેખાયું. એમનાં ડહાપણનાં નીર ડહોળાયેલાં દેખાયાં. એક દિવસ જાણે ભ્રમિત બુદ્ધિના ન હોય તેમ આ મહેલને છેક ઉંચેરે પુરજ ચઢી બે હાથ પ્રસરી જાણે સમુદ્ર તથા પર્વત પરથી કાઢને બોલાવતા ન હોય એવો દેખાવ કરી રહ્યા. હું તેમની પાસે હતી, ને મહને અશ્રદ્ધાળુ જોઈ તે બોલ્યા. “ક્ષિતિજમાં વર્ષો થકી છૂપાઈ રહેલ પ્રસંગોના પુરને હું જગવી રહ્યો છું.” હાય ! તે પ્રસંગો આવ્યા. તેમના ધાર્યા કરતાં સવિશેષ ઉતાવળા, સવિશેષ અણુગણ્યા અને થોડાક જ દિવસમાં તે પિતાજીને પદ્મિષ્ટ કરી પોતાનું નિષ્કંટક રાજ્ય સ્થાપી રહ્યા. ખરેખર, પહેલા તે જાતે જ માંછ હોમાઈ રહ્યા. જે રાતે તેમણે બિચારાં શિરિન તથા ફરહાદને તે અતલ ગુફામાં બંધો બાંધી ઉતાર્યા: તે જ રાતે ગાતા ને રડતા બીડ ને ખેતરોની પાસે તે ક્યાંક દોડી ગયા—ગુમ થઈ ગયા. ત્યારથી કાંઈએ જ તેમને નથી ન્યાળ્યા.

દેશવિદેશ મહેં તેમની ભાળ કાઢવા ધણા ય સૈનિકો પાઠવ્યા—ને સમુદ્ર માર્ગે પણુ-છતાં ક્યાંય તેમનો પત્તો ન લાગ્યો. પછી મહેં ધૂમ્ધુનું કે અન્નણુતાં તેમણે આણેલ કળ્પને ભોગવતાં શિરિન તથા ફરહાદને હું ઉગારી રહું—પણ ત્યાં ય હું મોડી પડી ! શું બન્યું તેની મહને જરી ય જાણુ નથી. અત્યાર સુધી એક હરફે તેમણે નથી કાઢેલો. એટલું જાણાય છે કે જ્યારે તેમણે ખડકના પથ્થરને એક પછી એક એમ ખરતા જોયા, તે પ્રકાશને અંદર આવતો ન્યાળ્યો, તે વારે તેમને લાગ્યું કે મહારા પિતા હજી ય તેમની પુઠ પકડી રહ્યા છે; આથી એમને ઉગારવા આવનારનાં પગલાંમાં મૃત્યુનાં પગલાં એમને સુણાર્ધ રહ્યાં, અથવા તો તેમના પગ લપસવાથી કેવળ અકસ્માત થયે તેઓ ખડકની પાસેના સરોવરમાં પડ્યાં હોય. પણ માંછનાં પાણી ધાર્યા જેટલાં ઉંડાં ન હોવાથી અમે તેમને કાઢી શક્યાં... અને હવાં માત્ર તમારા એકલાના પર તેમને ઉગારવાનો સૌ ભરોંસો રાખી રહ્યાં છીએ.

[ફરહાદની બહુનો ય સૌ ત્યાં આવી રહે છે.]

વૈદ્ય: એક જ રોગના બન્ને ભોગ થઈ પડ્યાં છે, ને તેની ચિકિત્સા મહારાથી નથી થઈ શકતી—પણ મહને જરી ય આશા નથી પડતી. કદાચ એ અતલ ગુફાની શરદી તેમને લાગી હોય; અથવા જે સરોવરમાં એ પડ્યાં તેનું જળ ઝેરી હોય...શિરિનના હરણાનું પુગાર્ધ ગંધાર્ધ ગયેલ શરીર માંછથી સાંપડી આવ્યું...સાંજે ફરીથી હું આવીશ. એ દરમ્યાન એમને શાંતિની જરૂર છે...જીવન તેમની નાડીઓમાં ને હૃદયના ધગકારમાં પ્રતિક્ષણ મંદ પડતું જતું દીસે છે...તેમને ખંડ ન જતાં, તેમ તેમને બોલાવતાં પણ નહી, કારણ અત્યારની તેમની સ્થિતિમાં એક જરિક સરખો

શબ્દે ધાતક થઈ પડશે. અન્યોન્યને તેમણે ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છે.

[તે જાય છે.]

મીઠાં: મહને લાગે છે કે ફરહાદ મરી જશે...

આલાં: ના, ના,...રૂઓ મા...મૃત્યુ એમ જલદી નથી આવતું...

ગુલાં: શા માટે તમારા પિતા અમ ગરીબડા લાઈ પર આટઆટલા વિના કારણ ફેધાયમાન થયેલ ?

નાઝાં: મહને લાગે છે તમારા પિતા શિરિનને મહાતા હોવા જોઈએ...

આલાં: એમ મા બોલો, એમને વિષે એમ મા બોલો ...તેમણે ધાયું કે હું દુઃખી છું. તેમણે માન્યું કે પોતે સાફ કરવા જાય છે, પણ અજાણ્યે થઈ ગયું અવળું... આપણુ બધાંને ઘણી ય વેળા એ પ્રમાણે બને છે. મહને અત્યારે યાદ આવે છે...એક રાતે હું સૂતી હતી, અને સ્વપ્નમાં રડતી હતી...સ્વપ્નમાં એણું જ આપણને ધૈર્યનું વા ધીરજનું ભાન રહે છે જે ? હું જાગીને જોઉં છું તો તેમને મદારી પથારી આગળ ઉભેલ તે મહારા તરફ એકીટશે નિહાળતા જોયા.....અને કદાચ તે મહને ન સમજ્યા...

મીઠાં: શિરિન તેના ખંડમાં મહને હાલતી સંભળાઈ હમણાં...

આલાં: બારણા આગળ જવ ને જુવો, કદાચ તે નસ પણ હોય...

ગુલાં: ના, ના, નસનાં પગલાં હું બરાબર પિછાતું છું... પણ આ અવાજ જુદો છે.

નાઝાં: મહને લાગે છે ફરહાદ પણ જરા હાલ્યો... કંઈક સ્પષ્ટ બોલવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવો તેનો અવાજ મહને સંભળાયો.

શિરિનનો અવાજ: (પોતાના ખંડમાં, અતિ નબળાઈ દાખતો) ફરહાદ !...

મીઠાં: જુવો, તે તેને બોલાવે છે !

આલાં: આપણે સંભાળ રાખવી જોઈએ. જાવ, તમે બારણાને અટકીને ઉભાં રહો, જેથી ફરહાદ તે ન સાંભળી શકે...

શિરિનનો અવાજ: ફરહાદ !

આલાં: ઓ ધ્વિર ! ઓ ધ્વિર ! શાંત પાડ એ અવાજને ! ફરહાદ તે સૂણશે કે તરત જ મરણ પામશે !...

ફરહાદનો અવાજ: (બીજા ખંડમાંથી, એટલી જ નિબળતા દાખતો) શિરિન !...

મીઠાં: સાંભળો, તે જવાબ આપે છે !...

આલાં: તમે બે અહીં રહો. અમે બે પેલે બારણે જઈએ છીએ. બરાબર અહીંને ઉભાં રહીએ, કદાચ તેઓ એક બીજાને ન સાંભળી શકે...

મીઠાં: શિરિનના ખંડમાં હું જઉં છું.

ગુલાં: હા, હા, તેને બોલતી બંધ પાડો...

નાઝાં: તેણે આ બધો શોક ને અશાંતિ આણ્યાં...

આલાં: તમારાથી અંદર નહીં જઈ શકાય. અથવા તમે શિરિનને ખંડ જશો તો હું ફરહાદના ખંડમાં જઈ છું. આપણા સૌ જેટલો તેને ય જીવવાનો હક્ક છે; ને તેણે ખિચારીએ કશું જ નથી કયું. પણ મૃત્યુ ભાખતા આ શબ્દોને આપણે કેવી રીતે શાંત પાડવા? જરૂર, આપણે કશું જ કરી શકવા અસમર્થ છીએ—સાવ અશક્ત છીએ; અને હાથ આડા ધર્યે વા અંગને અઠીંગ્ણે આત્મા અટકવાનો હતો શું?

શિરિનનો અવાજ: ફરહાદ—તું છે?

ફરહાદનો અવાજ: ક્યાં છે તું, શિરિન!

શિરિનનો અવાજ: દૂર—મારાથી ઘણું દૂર, કશું રડતો ને આકંઠતો તને હું સાંભળું છું?

ફરહાદનો અવાજ: તું મૃતને બોલાવે છે? હું તને નથી જોઈ શકતો...

શિરિનનો અવાજ: તારો અવાજ સાવ હતાશ થઈ ગયો દીસે છે...

ફરહાદનો અવાજ: અને તારો—મૃત્યુનાં ઘાડાં વન બોળંગી આવતો હોય તેવો જણાય છે...

શિરિનનો અવાજ: તમારો અવાજ મહારા ખંડમાં ય નથી આવી શકતો એટલો નબળો થઈ ગયો છે તે...

ફરહાદનો અવાજ: ને તારો ય પહેલાં જેવો ક્યાં રહ્યો છે, હવાં?...

શિરિનનો અવાજ: મલને તહારી દયા આવે છે...

ફરહાદનો અવાજ: તેમણે આપણને વિખુટાં પાડ્યાં છે, પણ હું તને હમેશાં યાદ ધરાવું...

શિરિનનો અવાજ: મલને તહારી દયા આવે છે...
હજી ય તારું દર્દ શમ્યું નથી ?

ફરહાદનો અવાજ: કશું જ મલને દર્દ નથી...પણ મહારે તલને જોવી છે...

શિરિનનો અવાજ: પુનઃ કદી ય આપણે પરસ્પરને નહીં જોઈ શકીએ, કારણ બારણા બધાં ય બંધ છે...

ફરહાદનો અવાજ: એ જ, મલને તહારા અવાજમાં માત્રુમ પડે છે કે તું મલને હવાં નથી ચાલતી.

શિરિનનો અવાજ: હા, હા, હું તલને સદૈવ યાદ ધરાવું છું, પણ હવાં સૌ શોકમાં પરિણામે છે.

ફરહાદનો અવાજ: તું જતી રહેતી દેખાય છે...ભાગ્યે જ તલને હું હવાં સાંભળી શકું છું...

શિરિનનો અવાજ: અન્યોન્યથી કોક મેંકડો જોજન દૂર હઈએ એમ લાગે છે...

ફરહાદનો અવાજ: ઉઠવાનો મહેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ મહારો આત્મા અતિ ભારે થઈ ગયો લાગે છે...

શિરિનનો અવાજ: મહેં ય તેમ કરેલ, પણ મહાર મસ્તક પાછું પડ્યું...

ફરહાદનો અવાજ: તારા અવાજમાં મહને તારાં અશ્રુઓ ખરતાં સંભળાય છે.

શિરિનનો અવાજ: ના, રડ્યે ઘણું વખત થઈ ગયો. પણ હવાં આ અશ્રુ ન હોય...

ફરહાદનો અવાજ: મહને તું નથી જણાવી શકતી એવું કંઈક તું વિચારી રહી છે.

શિરિનનો અવાજ: તે રત્નો ન હતી...

ફરહાદનો અવાજ: અને તે પુષ્પોય સાચાં ન હતી...

મીરાં: ઉન્માદનાં ચિહ્ન દેખાય છે...

આલાં: ના, ના, તેઓ જે બોલે છે તે ખરાબર સમજીને જ બોલે છે...

શિરિનનો અવાજ: અને તે સાચ દયા હીણ હતો...

ફરહાદનો અવાજ: શિરિન, કયાં જાય છે તું ! મહારાથી દૂર, અતિ દૂર, તું પળી રહેતી જણાય છે...

શિરિનનો અવાજ: સૂર્યકિરણનો હવાં મહને અસંતોષ નથી થતો...

ફરહાદનો અવાજ: હા, હા, પુનરપિ એના એ સુહામણાં વૃક્ષો ને પુષ્પો આપણુ બે સાથે જોઈ રહીશું.

શિરિનનો અવાજ: મહને જીવવાની તૃષ્ણા નથી રહી હવાં...

[મૌન પછી વધુ ને વધુ શિથિલપણું]

ફરહાદનો અવાજ: શિરિન !...

શિરિનનો અવાજ: ફ—ર—હા—દ....

ફરહાદનો અવાજ: શિ—રિ—ન.....

[મૈન. આણં તેમ ફરહાદની બહેનો ઉડેરી આત્મનૂયયા થઈ ઉવટના એ બેલ સૂણી રહે છે. એવે ફરહાદના ખંડ-માંની નર્સ દ્વાર ઉધાડી ઉંમરા પર ઉભી રહી, તેમને અંદર આવવા ઇશારત કરી રહે છે; બધાં તેને અનુસરી ખંડમાં પ્રવેશે છે ને દ્વાર બંધ કરે છે. પુનઃ મૈન. પછી શિરિનના ખંડનું દ્વાર ઉધડે છે, નર્સ બહાર આવે છે, ને આમતેમ જુવે છે; કાઈને ય ત્યાં ઉભેલ ન દેખી પોતે પાછી ખંડમાં જતી રહે છે, ને દ્વાર ફટાર ઉધાડાં રહેવાં દે છે.]

